

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

רבעון לעבודה סוציאלית

חברת מיוחדת:
טיפול בגברים בעבודה סוציאלית
עורכת-אורחת: פרופ' נחמי באום

●● סיון תשע"ח // יוני 2018 // כרך ל"ח חוברת 2 ●●

חברה ורווחה

רבעון לעבודה סוציאלית

סיון תשע"ח // יוני 2018 // כרך ל"ח חוברת 2

חברה ורווחה

SOCIETY and WELFARE

Quarterly for Social Work

Special Issue:
Social Work Interventions with Men
Guest Editor: Prof. Nehami Baum

●● JUNE 2018 // VOL 38 // No. 2 ●●

Hevra Urevaha (Society and Welfare) is a quarterly journal, which aims to broaden and enhance the theoretical, empirical, and practical knowledge of social workers as well as other helping professionals in Israel. The journal publishes articles that deal with a broad range of aspects relating to social work practice, research, theory and education, that enhance understanding of various social and welfare issues and may contribute to interventions and policy. The editorial board of Society and Welfare will only consider original articles that meet academic criteria, that have not been published previously, and that deal with the journal's fields of interest as determined by the board from time to time. All manuscripts are subject to peer-review.

The following types of articles are included in the journal: empirical research (quantitative or qualitative – up to 9,000 words); descriptions of unique interventions (“practice wisdom” – up to 6,000 words); review articles and critiques of a theoretical approach or policy (up to 6,000 words); “perspective” articles describing an innovative approach to dealing with a substantive social or welfare issue (up to 3,000 words). Manuscripts should be submitted in an updated version of Microsoft Word, double spaced using 12-point Times Roman or David font, and should be prepared in accordance with the detailed guidelines for authors. Manuscripts should be submitted to the editorial office at the following e-mail address: socwelf@gmail.com

For more details, see the guidelines for authors published on the Society and Welfare page of the Ministry of Social Affairs and Social Services website. http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

Editorial Office:
Prof. Varda Soskolne
Louis and Gabi Weisfeld School of Social Work
Bar-Ilan University
Ramat Gan 5290002
E-Mail: socwelf@gmail.com

Business office, distribution and internet:
Lea Cohen
Division of Planning Research and Training
Ministry of Labor, Welfare, and Social Training
2 Kaplan St., Jerusalem 91008
Tel. 01-6752513

Annual subscription rate: \$45
Price for a single issue: \$20

Shalhevet Attar-Schwartz
Hebrew University

Liat Ayalon
Bar-Ilan University

Asher Ben-Arieh
Hebrew University

Eli Buchbinder
Haifa University

Ayala Cohen
Tel-Hai Academic College

Orly Dvir
Association of Social Workers

Yael Giron
Zefat Academic College

Hillah Haim-Zweig
Ministry of Social Affairs

Yaira Hamama-Raz
Ariel University

Inbal Hermoni
*The Association for the
Promotion of Social Work*

Carmit Katz
Tel-Aviv University

Eyal Klonover
Ashkelon Academic College

Merav Moshe-Grodofsky
Sapir Academic College

Orit Nuttman-Shwartz
Council of Social Work

Einat Peled
Tel-Aviv University

Ronit Reuven – Even Zahav
Ruppin Academic Center

David Roe
Haifa University

Yekutiel Sabah
Ministry of Social Affairs

Vered Slonim-Nevo
Ben-Gurion University

Alan York
*The Association for the
Promotion of Social Work*

חברי המערכת:

ליאת איילון
אוניברסיטת בר-אילן

אלי בוכבינדר
אוניברסיטת חיפה

אשר בן אריה
האוניברסיטה העברית

יעל גירון
המכללה האקדמית צפת

אורלי דביר
איגוד העובדים הסוציאליים

הילה חיים-צוויג
*משרד העבודה, הרווחה
והשירותים החברתיים*

יאירה חממה-רו
אוניברסיטת אריאל

ענבל חרמוני
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אהרן יורק
האגודה לקידום העבודה הסוציאלית

אילה כהן
המכללה האקדמית תל-חי

כרמית כץ
אוניברסיטת תל-אביב

מירב משה-גרודופסקי
המכללה האקדמית ספיר

אורית נוטמן-שורץ
המועצה לעבודה סוציאלית

ורד סלונים-נבו
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

שלהבת עטר-שוורץ
האוניברסיטה העברית

עינת פלד
אוניברסיטת תל-אביב

יקותיאל צבע
*משרד העבודה, הרווחה,
והשירותים החברתיים*

אייל קלונובר
המכללה האקדמית אשקלון

רונית ראובן-אבן זהב
המרכז האקדמי רופין

דיויד רועה
אוניברסיטת חיפה

כתב העת *חברה ורווחה*, המתפרסם אחת לרבעון, נועד להרחיב ולהעמיק את הידע התאורטי, המחקרי והיישומי של עובדים סוציאליים בישראל ושל אנשי מקצועות רווחה אחרים, כגון, פסיכולוגים, סוציולוגים, קרימינולוגים ועובדי בריאות הציבור. כתב העת מפרסם מאמרים אמפיריים ועיוניים על פי אמות מידה אקדמיות, העוסקים בהיבטים שונים ומגוונים של רווחה ברמת הפרט, המשפחה, הקהילה והחברה ושיש להם השלכות על התפיסה וההבנה של סוגיות *חברה ורווחה* שונות, על דרכי התערבות, ועל מדיניות.

מערכת כתב העת *חברה ורווחה* תשקול את פרסומם של מאמרים שטרם פורסמו בלבד, המתאימים לתחומי העניין של כתב העת, כפי שתקבע מזמן לזמן מערכת כתב העת.

הכללים הנהוגים בכתב העת *חברה ורווחה* מבטיחים שהליכי ההערכה של המאמרים שנשלחים אליו יהיו אובייקטיביים, איכותיים ויעילים, ועולים בקנה אחד עם המדיניות של כתב העת. סוגי המאמרים כוללים: מחקרים אמפיריים בשיטה כמותנית או איכותנית (בהיקף של עד 9000 מילים); תיאור סקירה וביקורת על גישה תיאורטית, התערבות או מדיניות (בהיקף של עד 6000 מילים); מאמרי פרספקטיבה – גישה חדשנית לטיפול בתופעה או סוגיה חברתית מהותית (בהיקף של עד 3000 מילים). כל המאמרים עוברים תהליך שיפוט מדעי לקבלת חוות הדעת על פי קריטריונים אחידים.

כתבי היד יישלחו לכתב העת *חברה ורווחה*, בגרסה עדכנית של תוכנת וורד, ברווח כפול, בגופנים (פונט) Times New Roman או David, גודל 12, בהתאם להנחיות הכנת מאמר המפורטות בעמוד *חברה ורווחה* באתר משרד הרווחה בכתובת להלן. יש לשלוח את כתב היד בארבעה קבצים נפרדים לכתובת הדואר האלקטרוני של המערכת (socwelf@gmail.com). כתבי יד אשר לא יוכנו לפי כל ההנחיות יוחזרו למחברים.

עמוד "חברה ורווחה" באתר משרד הרווחה:
http://www.molsa.gov.il/CommunityInfo/Magazine/Pages/RM_05_03.aspx

מען המערכת:
פרופ' ורדה סוסקולני, עורכת ראשית
ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד
אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
דוא"ל המערכת: socwelf@gmail.com

מען המנהלה, מחלקת המנויים ואינטרנט:
לאה כהן
האגף למחקר תכנון והכשרה
משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים
רח' קפלן 2, ירושלים 91008
טלפון: 02-6752507

דמי מנוי לכרך לשנה: 90 ש"ח
לסטודנט לשנה: 75 ש"ח
לגמלאי לשנה: 80 ש"ח
דמי מנוי לספרייה לשנה: 120 ש"ח

חברה ורווחה

רבעון
לעבודה סוציאלית
www.molsa.gov.il

עורכת ראשית:
פרופ' ורדה סוסקולני

עורכת-אורחת:
פרופ' נחמי באום

עורך מדור
סוקרים ספרים:
ד"ר רוני אלפנדרי

עורכת לשון:
אהובה סתיו

עורכת לשון באנגלית:
מימי שניידרמן

רכזת המערכת:
הדר עיני

סיון תשע"ח
יוני 2018
כרך ל"ח

2

יוצא לאור על ידי משרד
הרווחה והאגודה לקידום
העבודה הסוציאלית, בשיתוף
מועצת בתי הספר לעבודה
סוציאלית בישראל

תוכן העניינים

חוברת מיוחדת:
טיפול בגברים בעבודה סוציאלית

- 275 דבר העורכת הראשית
- 276 דבר העורכת-האורחת
- 281 בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל
דרך חוק חופשת לידה לאב והגבלת שעות עבודה ומנוחה – נדב
פרץ-וייסודובסקי
- 311 הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על
חוויותיהם – אירית נגבי ונחמי באום
- 341 בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים
לאישה – איל זק ועדיטל בן-ארי
- 369 הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח:
גבריות שאינה מזדקנת – גבריאלה ספקטור-מרזל
- 401 בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה
פוסט-טראומטית בעקבות חשיפה לקרב – אוהד גילבר, גבריאלה
ספקטור-מרזל, אופיר לוי ורחל דקל
- 429 הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים
לטיפול ומניעת אלימות במשפחה – אביבה זריהן ויצמן
וצבי איזיקוביץ'
- סוקרים ספרים**
- 449 יותר מאחד, פחות משניים: על אחים למתאבדים –
מסע אישי וחברתי – רועי אופנברג
סוקר: אילן שריף
- 453 *Interdisciplinary Handbook of Trauma and Culture* –
Yochai Ataria, Haviva Pedaya, David Gurevitz, Yuval Neria
(Editors)
סוקרת: ציפי רוזנברג שיפר
- 456 טראומה והחלמה – גיודית לואיס הרמן
סוקרת: ציפי רוזנברג שיפר
- 460 גשרים של ידע: שותפויות אקדמיה-קהילה בישראל – דפנה גולן,
יונה רוזנפלד וצביקה אור (עורכים)
סוקרת: איילת מקרוס
- 464 מדיניות ציבורית ורב-תרבותיות – בשיר בשיר, גיא בן פורת
ויולי יונה (עורכים)
סוקרת: דרורית לוי
- חדש על המדף – סוקר: רוני אלפנדרי**
- 467 פרקים בהתפתחות הפסיכיאטריה – אליעזר ויצטום ויעקב מרגולין
- 468 לזרום עם סבא – שולמית אלבק
- 468 אוטוביוגרפיות של שיגעון: מבט על האדם והנרטיב – רננה שטנגר
אלרן
- 469 אפס אחוז – איתי בחור

תקצירים באנגלית

ISSN 0334-4029

דבר העורכת הראשית

אני מקדמת בברכה את פרסום החוברת המיוחדת הנוכחית בנושא "טיפול בגברים בעבודה סוציאלית", שעליה שקדה העורכת-האורחת, פרופ' נחמי באום. המאמרים בחוברת עוסקים בהיבטים שונים של זהות גברית ותפיסות מגדריות בחברה הישראלית, בהשלכות נפשיות וחוקתיות של שינויים, אך גם בקיבעון בהתייחסות לתפקידים מגדריים. אלו קשורים בנסיבות חברתיות, דתיות, תרבותיות וכלכליות, אך גם פוליטיות, הרלוונטיות ביותר לתכנון התערבויות בעבודה סוציאלית עם גברים. זהו צעד חשוב בקידום ידע ייחודי לפרקטיקה עם גברים. אני מרשה לעצמי למתוח קו מקביל לשינויים במחקר הפסיכוסוציאלי ובהתערבויות בתחום הבריאות, תחום שבו אני בקיאה, ובו חל (ועדיין מתרחש) מעבר מעיסוק ב"בריאות האישה" לעיסוק ב"מגדר ובריאות". זהו מעבר המשקף את חשיבות ההבנה כי מעבר לגורמים הביולוגיים הייחודיים לגברים, להבניה ולתפיסה של התפקיד הגברי, יש השלכות מהותיות על התנהגויות בריאות (למשל, התנהגויות סיכוניות) ועל בריאות וחולי.

דבר העורכת-האורחת שלהלן מפרט את נושאי המאמרים וממצאיהם, ואני שותפה לדעה כי מאמרים אלו תורמים תרומה חשובה לידע המדעי המצומצם למדי בארץ, ולהשלכות לפרקטיקה עבור עובדים סוציאליים ומקצועות טיפול אחרים המעורבים בתחומים הייחודיים הנסקרים בחוברת.

הספרים הנסקרים במדור 'סוקרים ספרים' משיקים בחלקם לנושאי החוברת. אילן שריף סוקר את הספר שכתב רועי אופנבכר על אחים למתאבדים, ציפי רוזנברג שיפר סוקרת שני ספרים העוסקים בטראומה – את ההוצאה המחודשת של ספרה של ג'ודית הרמן, ואת ספרם של יוחאי עתריה, יובל נריה, חביבה פדיה ודוד גורביץ. הסקירות הנוספות יכולות אף הן להאיר דרכים רלוונטיות להרחבת הידע על נושאי החוברת. איילת מקרוס סוקרת את ספרם של דפנה גולן, יונה רוזנפלד וצביקה אור בנושא שותפות אקדמיה-קהילה, ודרורית לוי את הספר בעריכת בשיר בשיר, גיא בן פורת ויוסי יונה על מדיניות ציבורית רוב-תרבותיות. לבסוף, מגוון סקירות קצרות על ספרים חדשים מציג רוני אלפנדרי ב'חדש על המדף'.

פרופ' ורדה סוסקולני

עורכת ראשית

דבר העורכת-האורחת

מאז תחילת שנות ה-80 הפך המגדר לסוגיה מרכזית בעבודה סוציאלית. אלא שעד שנת 2006, שבה פורסם בכתב עת זה המאמר "המגדר הנאלם: התייחסות העבודה הסוציאלית אל הגבר כלקוח" (באום, 2006), היה המונח "מגדר" מכון בארץ בעיקר לנשים. מאז, בהדרגה, הפך הטיפול בגברים בעבודה סוציאלית לנושא מרכזי יותר. עם זאת, למרות השינויים, הדרך שלפנינו עוד ארוכה. 'הקול הקורא' לגיליון מיוחד זה הזמין כותבים לתרום מפרי עטם לחוברת שכותרתה "טיפול בגברים בעבודה סוציאלית". מטרת הגיליון הייתה להביא לקורא ידע תיאורטי, מחקרי וקליני שישפוך אור על דרכם של גברים לחוות אירועי חיים, להציג התערבויות המדגישות את מקומו של המגדר במפגש עם מטופלים גברים, ולהתייחס למקומם של יחסי מגדר במפגש בין עובדות סוציאליות ועובדים סוציאליים למטופלים גברים.

שני המאמרים הראשונים בחוברת מתמקדים באבהות. האחד עוסק במדיניות בכל הקשור למעמדם של אבות, והשני מתמקד בחוויה הרגשית של אבות שילדיהם הוצאו מהבית. המאמר הראשון, הפותח את החוברת, כותרתו "בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל דרך חוק חופשת לידה לאב והגבלת שעות עבודה ומנוחה", והיא מרמזת בבהירות את הטיעון המרכזי של מה שיוצג בו. החוקר פרץ וייסודובסקי בוחן את המדיניות החברתית המיועדת לאפשר לאבות במדינת ישראל לשלב בין מעורבותם בשוק העבודה בשכר לבין מחויבותם ושאפתם לטפל בילדיהם. ניתוחו מראה שהמצב החוקי בישראל בתחומים אלה מבוסס על העיקרון שהכותב מכנה 'בשם האם'. מניתוחו עולה שהמענה הניתן לאבות רחוק מלהיות מספק, וכי המחוקקים אינם רואים את צורכי האבות השואפים לטפל בילדיהם.

המאמר השני מבוסס על עבודת מחקר שערכה אירית הנגבי בהנחייתי. מחקר זה, המבוסס על ראיונות עם אבות שילדיהם הוצאו מהבית בצו בית משפט, מראה כי תהליך הוצאת הילדים מהבית מטלטל את האבות, נצרב בתודעתם כחוויה טראומטית, ויוצר שבר עמוק המאיים על זהותם ההורית. האבות מדווחים על חוויה מתמשכת של אובדן, שכולטת במיוחד בשתי נקודות זמן: בעת הדיון בבית המשפט וברגעי הפרידה מהילד. הממצאים מראים עוד כי על אף הכאב הממושך והמייסר של האובדן, יגונם נותר ללא הכרה מצד בני משפחה וחברים. הכותבות מציינות שהכרה במצוקה הרגשית של אבות, וערנות לברידות וללחצים שהם חווים בתהליך, עשויה להקל עליהם את ההתמודדות עם האובדן.

המאמר השלישי נכתב בידי איל זק ועדיטל בן ארי. הוא מציג ממצאים המבוססים על ראיונות עם גברים יהודים, המגדירים עצמם דתיים הומוסקסואלים הנשואים לאישה. ממצאי המחקר חושפים כי הם חיים במציאות קונפליקטואלית על רקע הסתירה שבין אמונתם הדתית, חיי נישואיהם ומשיכתם לבני מינם. יש החווים רגשי אשמה ובושה כבדים ומתקשים לנהל את חייהם בצל הסתרתה של משיכתם המינית לבני מינם.

אחרים לעומתם חשים תחושה של השלמה ואופטימיות למרות הדואליות בחייהם, ומוצאים משמעות וערך חשובים יותר בשייכות למסגרת החברתית והמשפחתית מאשר בעיצוב חייהם על פי נטייתם ההומוסקסואלית. החוקרים קוראים לקהילה הטיפולית העוסקת בעניינם של הומואים דתיים לאמץ גישה נטולת שיפוטיות שתאפשר למטופלים למצוא את קולם הפנימי ולסלול את דרכם לחיים אותנטיים ומספקים על פי הגדרתם העצמית.

שני מאמרים, הרביעי והחמישי, בחנו את זהויותיהם הגבריות של מי שהיו אנשי צבא. הראשון, "הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת", שכתבה גבריאלה ספקטור-מרזל, מראה שהזהות הנרטיבית של הקצינים משמרת את המודל הגברי המסורתי. החוקרת טוענת שהחרדה העמוקה מפני אובדן הגבריות עם ההזדקנות מובילה קצינים לאמץ אסטרטגיות לשימור תחושת ההמשכיות, לשמירה על ערך עצמי ולקניית תחושה של נצחיות סמלית. החוקרת מאמינה שאימוץ גישה "רגישת-גבריות" בעבודה עם גברים זקנים עשויה לסייע להם לצמצם את הפגיעה בגבריותם ולבנות מחדש את דימויים העצמי הגברי.

מאמרם של אוהד גילבר, רחל דקל, גבריאלה ספקטור-מרזל ואופיר לוי עוסק בזהות הגברית של חיילים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב. ממצאיהם חשפו שבר בזהותם הגברית, שהתבטא בחוויה של חוסר אונים ואובדן שליטה, או בחוויה של אי-עמידה באמות המידה של גבריות. המרוויינים ייחסו את הפגיעה לאי-יכולתם למלא את מה שהחברה תופסת כגברי, ובכלל זה פגיעה ביכולתם לעבוד, פגיעה בתפקודם המיני וקושי ביחסים חברתיים. חלק מהמרוויינים תיארו מעבר חד מהגבריות המסורתית ההגמונית לגבריות החדשה, ואילו אחרים קיבלו היבטים מסוימים של הגבריות המסורתית אך הם מצרפים להם מוטיבים הלקוחים ממודלים חדשים של גבריות. אלה מתבטאים באבהות קרובה, ביטוי רגשי ואף היבטים הנחשבים נשיים, כמו טיפוח הגוף באמצעות קוסמיטיקה. החוקרים ממליצים להתייחס למרכזיותה של הזהות הגברית ולשבר שחל בה בטיפול בחיילים שסובלים מפוסט-טראומה.

את המאמר שסוגר את קובץ המאמרים כתבו אביבה זריהן ויצמן וצבי איזיקוביץ, וכותרתו "הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה". הממצאים, המבוססים על ראיונות עם גברים נשואים שטופלו במרכזים אלה, הראו שגברים מדווחים על חוויית שינוי בעקבות מפנה שהתרחש בחייהם עם חשיפת האלימות. מעדויותיהם עולה שהם יצרו משמעויות חדשות של עצמם כגברים. הם ביטאו שינוי בתגובותיהם כלפי נשותיהם, והשינוי הורחב לעיתים גם לתפיסותיהם לגבי נשים וזוגיות. החוקרים זיהו ארבעה נתיבי שינוי בקרב הגברים שהגיעו לטיפול, והם מאמינים שזיהוים עשוי לסייע למטפלים לתקף את חוויית שינוי לאורך זמן. המאמרים בחוברת זו מעשירים את הידע שבאמתחתנו על גברים במצבי חיים שונים. ידע התחלתי זה חשוב להמשך השינוי שכבר החל. עם זאת, כדי שנצליח לבסס יחסי עזרה מיטיבים עם גברים, עלינו כעובדים סוציאליים לפתח מה שאני מכנה "רגישות מגדרית".

הרכיב הראשון בעבודה טיפולית תוך רגישות מגדרית הוא ידע, אם כי לא די בידע על

גברים ועל איך שהם חווים ומתנהלים. כדי שנצליח לבסס יחסי עזרה מיטיבים עם גברים עלינו להכיר ולהתייחס ברצינות לקושי של גברים להיות מטופלים. כולנו יודעים שהיות מטופל, גבר או אישה, מפגיש עם מקומות רגישים ורגשיים, מצריך הכרה בצורך, בפגיעות ובעיקר בקושי להודות באי-יכולת להתמודד באופן עצמאי. עבור גברים – שחברותם מכוונת אותם להכחיש כאב, לעצור או לנצור את רגשותיהם ולפתור את בעיותיהם בעצמם – האפשרות לחשוף חסכים, צרכים רגשיים שלא מקבלים מענה, וקושי להתמודד עם בעיות, איננה עניין פשוט. זאת ועוד. מבחינת גברים רבים, המסגרת הטיפולית שבה המטפל והמטופל יושבים זה מול זה ומדברים על חוויות, התלבטויות, רגשות וקשיים אישיים או בין-אישיים, היא חוויה זרה ובלתי מוכרת. אל לנו להניח שהתייחסות טיפולית שממוקדת בבעיה על חשבון התייחסות לרגש היא המענה המתאים.

אך גם בכך אין די. מכיוון שמרבית העובדים הסוציאליים הן עובדות סוציאליות, כמעט כל מפגש של עובדת סוציאלית עם גבר הוא מפגש בין גבר לאישה. אם כן, "רגישות מגדרית" מחייבת אותנו לשאול את עצמנו: האם נוח לנו לעבוד עם גברים? האם אנחנו רגישות אליהם באותה מידה שאנו רגישות לנשים? מודעות להבדלים ביחסי הכוח ובדרכי התקשורת ולהשלכות הקשר אב-בת על האינטראקציה עם גברים, תאפשר לפתוח אותן לביטחון ולבדיקה. יחסי הכוח בין עובדות סוציאליות, נשים, לבין מטופלים גברים, הם מורכבים, משום שלעובדות סוציאליות יש יותר כוח בשל עמדתן המקצועית, ובה בעת יש להן פחות כוח מבחינה חברתית. העלאת המודעות לאופן שבו יחסי כוח אלה עלולים להפעיל כל עובדת סוציאלית מטפלת יכולה לצמצם את המורכבות הנובעת מכך. על ההבדלים באופן שבו גברים ונשים מתקשרים נכתב הרבה מאוד. אל לנו לשכוח שהבדלים אלה באים לידי ביטוי גם במרחב הטיפולי. ולבסוף, מחקרים מראים שהיחסים שיש לבנות עם אבותיהן משפיעים על אופי היחסים וסוג האינטראקציה שהן יוצרות עם גברים. כדי שגברים יגיעו לטיפול ויתמידו בו עלינו כעובדות סוציאליות להיות מודעות למידת הנוחות, או אי-הנוחות, שלנו עצמנו בעבודה עם גברים בהקשר זה.

ולפני סיום, הצעת טיפול לגברים בכלל ובעבודה סוציאלית בפרט מהווה אתגר שלמימוש חשיבות רבה. הצעה כזו חשובה לגברים, אבל לא פחות מכך היא חשובה לנשים. לחוברת מיוחדת זו תרומה התחלתית להמשכו של השינוי שהחל בשנים האחרונות. אני מקווה שנשכיל להמשיך ולפלס את הדרך המתאימה ביותר לפיתוחה של "רגישות מגדרית" בכלל, ורלוונטית להקשר הישראלי בפרט.

פרופ' נחמי באום

עורכת-אורחת

המשתתפים בחוברת:

פרופ' (אמריטוס) צבי איזיקוביץ', הפקולטה לרווחה ובריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית, ובמרכז לחקר החברה, אוניברסיטת חיפה.

פרופ' נחמי באום, ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

פרופ' עדיטל בן-ארי, ביה"ס לעבודה סוציאלית, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה.

מר אוהד גילבר, דוקטורנט, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

פרופ' רחל דקל, בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

ד"ר איל זק, ביה"ס לעבודה סוציאלית, הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, אוניברסיטת חיפה.

ד"ר אביבה זריהן ויצמן, החוג לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית תל-חי; בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

ד"ר אופיר לוי, המחלקה לעבודה סוציאלית, בית הספר למדעי החברה והקהילה, המכללה האקדמית רופין; בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל, אוניברסיטת תל-אביב.

ד"ר דרורית לוי, ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

ד"ר איילת מקרוס, ביה"ס לעבודה סוציאלית ע"ש לואיס וגבי וייספלד, אוניברסיטת בר-אילן.

אירית נגבי, דוקטורנטית, ביה"ס לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

ד"ר גבריאלה ספקטור-מרזל, בית הספר לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית ספיר.

ד"ר נדב פרץ-וייסוידובסקי, הפקולטה לעבודה סוציאלית, המכללה האקדמית אשקלון.

ד"ר ציפי רוזנברג שיפר, פסיכולוגית קלינית, מרפאה בעיסוק, מרפאה פרטית, תל-אביב.

עו"ס אילן שריף, תחום אובדן ושכול, השירות לרווחת הפרט והמשפחה, משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל דרך חוק חופשת לידה לאב והגבלת שעות עבודה ומנוחה

נדב פרץ-וייסוידובסקי

רקע: מעורבותם הגדלה של אבות במשק הבית זוכה לפרופיל ציבורי גבוה. בחברה הישראלית מתקיים דיון ציבורי נרחב על שינוי זה, אך הוא אינו מקבל ביטוי במדיניות החברתית.

מטרת המאמר: המאמר מבקש לבחון את המדיניות החברתית המיועדת לאפשר לאבות לטפל בילדיהם במדינת ישראל. המאמר מתמקד בתחום המוגדר כ'איוון עבודה-משפחה', שנועד לאפשר להורים לשלב בין מעורבותם בשוק העבודה בשכר לבין מחויבותם ושאיפתם לטפל בילדיהם. המאמר עוסק בשני תחומי מדיניות הנכללים בתחום זה: חופשת הלידה והגבלת שעות העבודה.

שיטת המחקר: מחקר איכותני, שימוש בניתוח ראיונות מובנים-למחצה, חומרי ארכיון וספרות משנית.

ממצאים: המאמר מתאר את מצב החוק בישראל בשני תחומים אלה, ובוחר את השיקולים שהובילו את עיצוב המדיניות, במטרה לזהות כיצד מעצבי המדיניות תופסים את תפקידם של אבות במשפחה. בשני התחומים שנסקרו פועל עקרון 'בשם האם': גם בתוכניות המדיניות המיועדות באופן מפורש לאבות, מעצבי המדיניות אינם פועלים כדי לאפשר לאבות לטפל בילדיהם, אלא כדי לאפשר לאימהות להשתלב באופן מיטבי בשוק העבודה.

מסקנות והמלצות למדיניות: ההתמקדות בצרכיה של האם מובילה ליצירת חוקים שאינם ממלאים את מטרתם. כדי לגרום לאבות להעמיק את מעורבותם במשק הבית, ולשנות את חלוקת העבודה המגדרית במשק הבית ובשוק העבודה, יש להתמקד במאפייניהם הקונקרטיים של אבות אלו, ולהתאים את החקיקה לצורכיהם.

מילות מפתח: מדיניות משפחה, גבריות, אבהות, איוון עבודה-משפחה, חופשת לידה, שעות עבודה ומנוחה

מבוא

מעורבותם הגדלה של אבות במטלות משק הבית בכלל ובטיפול בילדים בפרט זוכה להתעניינות ציבורית רבה. בעשור האחרון לפחות, מתקיים בחברה הישראלית דיון

התקבל במערכת: 8.2016; אושר לפרסום: 12.2017; נוסח סופי: 12.2017

ציבורי נרחב על השינוי בתפקיד האב ועל המעורבות ההולכת וגדלה של אבות בטיפול בילדיהם, גם אם השינוי בפועל עשוי להיות מצומצם יותר מהמשתקף מדיון זה (ראו גונט, 2007; עירן-יונה, 2013; פרץ-וייסוידובסקי, 2014). עם זאת, הדיון אינו מתבטא במדיניות החברתית. עיקר הדיון בשינוי מדיניות הרלוונטית לאבות בישראל עוסק בתחום הגירושין, ומתמקד בשאלות משמורת ומזונות (ראו למשל, כדגימה חלקית משיח רחב: הקר והלפרין-קדרי, 2013; מזא"ה וגירון, 2015).

המאמר הנוכחי מבקש לגשר על פער זה, ולבחון את המדיניות החברתית המיועדת לאפשר לאבות לטפל בילדיהם במדינת ישראל, תוך התמקדות בתחום המוגדר כ'איזון עבודה-משפחה', ונועד לאפשר להורים לשלב בין מעורבותם בשוק העבודה בשכר לבין מחויבותם ושאפתם להעניק טיפול הולם לילדיהם. המאמר עוסק בשני תחומי המדיניות הנכללים בתחום זה: חופשת הלידה והגבלת שעות העבודה. אדגיש כי המאמר אינו בוחן את עמדתם של אבות אלא של קובעי המדיניות כלפי טיפול אבהי. חלקו הראשון של המאמר מציג את ספרות המחקר הנוגעת למדיניות שנועדה לאפשר איזון בין עבודה למשפחה, ובעיקר איזון כזה עבור אבות, ונוגע בקצרה במדיניות כלפי משפחות בישראל. חלקו השני מציג את הממצאים בשני תחומים אלה (חופשת הלידה והגבלת שעות העבודה) משני היבטים: בתחילה סוקר את המדיניות הקיימת, ולאחר מכן בוחן את ההיבטים שעיצבו אותה. בסוף דן המאמר במאפייני המדיניות בישראל, כפי שהם עולים מסקירה זו, ומציג את מסקנות המחקר.

סקירת ספרות: אבות, טיפול ומדיניות חברתית

חלק מרכזי בביקורת הפמיניסטית על המערכת הקפיטליסטית הוא הביקורת על מודל העובד האידיאלי. שוק העבודה הקפיטליסטי דורש מהעובדים להראות מחויבות מלאה למקום העבודה — נכונות לעבוד שעות ארוכות, להקדיש את כל המשאבים האישיים לעבודה ולהיות נוכח בעבודה באופן רציף ללא היעדרויות. מדובר בדרישה ממוגדרת, משום שבבסיסה עומדת ההנחה שלצד העובד האידיאלי נמצא אדם נוסף, הפנוי למלא את המחויבויות הנוספות שהעובד האידיאלי אינו פנוי למלא — כגון דאגה לילדים ולתלויים אחרים, תחזוקת משק הבית ועוד. בהתאם לנורמות המגדריות הקיימות, התוצאה היא שכדי להשתלב באופן מיטבי בשוק העבודה, גברים משאירים את עבודות הטיפול לבנות-זוגם. המחויבות של נשים לטיפול אינה מאפשרת להן למלא את תפקיד העובד האידיאלי, ולכן השתלבותן בשוק העבודה נפגעת, ואיתה התגמולים שהן מסוגלות להפיק ממנו (Williams, 2001).

כאן ובהמשך טמונה הנחה שכל בני האדם חיים במשפחות הטרנסקסואליות דו-הוריות. המאמר הנוכחי לא יעסוק בביקורת על הנחה זו, אך יש לציין שהיא אינה

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

מובנת מאליה. המאמר מתייחס רק למשפחות כאלו – לא משום שזהו דגם המשפחה הנורמטיבי או המועדף, אלא משום שקובעי מדיניות – ובחלק מהמקרים אף החוקרים – מתייחסים לדגם משפחה זה באופן כמעט בלעדי, והמחקר הנוכחי עוסק באופן התייחסותם אליו.

יזרעאלי (1999) מדגישה את חשיבותו של מודל העובד האידיאלי בשימור האפליה נגד נשים בעולם העבודה. מודל זה שם במרכזו את מספר שעות הנוכחות הפיזית במקום העבודה כמדד לפרודוקטיביות, ואת הזמינות והנכונות להיענות לעבודה בשעות לא צפויות כמדד למחויבות. אלא שיזרעאלי מדגימה כיצד שני מדדים אלו אינם מעידים על יעילות במקום העבודה: שעות עבודה רבות אינן מעידות על תפוקה גבוהה דווקא, ובמקרים רבים נשים, הנאלצות לעבוד שעות קצרות בשל מחויבויותיהן המשפחתיות, הן בעלות הספק דומה לזה של עמיתיהן הגברים. זמינות ונכונות של עובדים מובילות להתנהלות לא מתוכננת ולכן לא יעילה של מנהלים, שאינם מחויבים לתכנן מראש סדר יום.

נתיב פעולה מרכזי בניסיון להיאבק במודל העובד האידיאלי הוא הניסיון לאפשר איזון בין עבודה למשפחה – הסדרים שיאפשרו לעובדות לשלב בין מחויבויותיהן לשוק העבודה לבין מחויבויותיהן למשק הבית, בעיקר באמצעות צמצום והגבלה של המחויבות במקום העבודה כדי לאפשר מילוי מטלות משק הבית. אפיק מרכזי במאבק זה הוא הניסיון לשנות מדיניות של ארגונים, אך אפיק מרכזי נוסף כולל פנייה אל המדינה בדרישה שתסייע לאימהות בעיצוב שוק עבודה המאפשר איזון כזה (Bianchi & Milkie, 2010).

חוקרות רבות של מדינת הרווחה הצביעו על תרומת המדינה לעיצוב שוק עבודה באופן התורם לשימור הסדר המגדרי הקיים בשוק העבודה בשכר ובמשק הבית מחד גיסא, ומאידך גיסא – על הפוטנציאל של המדינה לשנות סדר זה. אורלוף (Orloff, 1996, 1993) בחנה בעיניים ממוגדרות את המודל המפורסם של אספינג-אנדרסן (Esping-Andersen, 1990), והראתה כיצד מודל זה, באופן מובלע ובלתי מודע, מכיל את ההנחה כי מדינת הרווחה מיועדת לגברים המשתתפים בשוק העבודה ומפרנסים משפחה. לואיס (Lewis, 1992, 1997, 2001) בחנה את מדינות הרווחה האירופיות והצפון-אמריקאיות על פי התאמתן ל'מודל הגבר המפרנס' (Male Breadwinner Model), והראתה כי אומנם חלק מהמדינות מחויבות למודל זה, ואילו אחרות מצליחות להשתחרר ממנו לפחות חלקית; ובכך הצביעה לא רק על תפקידה של המדינה בשימור הסדר המגדרי, אלא גם על הפוטנציאל שלה לשנותו. בכתיבה מאוחרת (למשל: Lewis, 2009) היא אף הראתה כיצד המדינה יכולה לפעול לשינוי סדר זה.

אלא שהניסיון לאפשר לנשים לשלב בין עבודה ומשפחה טומן בחובו מכשלה: ככל שהמדינה מגינה על נשים, ויוצרת מסלולים המאפשרים להן לשלב בין עבודה

למשפחה — היא מסמנת אותן כ'עובדות סוג ב'' בעיני המעסיקים, המחזיקים עדיין במודל העובד האידיאלי ואינם מעוניינים להעסיק עובדים שיש להם מחויבויות נוספות. לכן, צעדים המגנים על תעסוקת אימהות מנתבים אותן ל'משרות אם' המאפשרות טיפול בילדים אך גם כרוכות בתגמולים פחותים ובסיכויים נמוכים לקידום (Fraser, 1994; Hochschild & Machung, 1989). נמצא כי מעורבות גבוהה של המדינה בתחום השילוב בין עבודה למשפחה, ובפרט שימוש באמצעים שנועדו להגן על נשים בשוק העבודה, מגבירים את מעורבותן של נשים בשוק העבודה אך פוגעים ביכולתן להשתלב בתפקידים בכירים ובסיכויי הקידום, ולכן גם ברמת שכרן (Korpi, Ferrarini, & Englund, 2013; Mandel & Semyonov, 2006; Mandel & Shalev, 2009).

הפתרון למלכוד זה הוא מדיניות שלצד סיוע בשילוב אימהות בשוק העבודה בשכר, תעודד גם שילוב של אבות במטלות משק הבית והטיפול בילדים. רק כאשר גברים ייקחו חלק שוויוני במטלות אלו, נשים לא יישאו בנטל מוגזם שלהן; רק כאשר נשים יהיו חופשיות מנטל זה, יוכלו להשתתף באופן שוויוני בשוק העבודה. רק כאשר השינוי הזה יתרחש באופן נרחב ומקיף, ייעלמו התפיסות החברתיות שנשים הן עובדות טובות פחות בשל מחויבותן למשק הבית — ואז לא יסבלו מאפליה בשוק העבודה בשכר על רקע היותן אימהות (Hobson, 2002).

בעשורים האחרונים התחוללה מהפכה בכל הנוגע להשתתפותן של נשים בשוק העבודה, אך השינוי במעורבותן של גברים במילוי מטלות משק הבית קטן בהרבה. אומנם מחקרים מראים שגברים עובדים שעות רבות יותר במשק הבית — אך העלייה היא קטנה, וודאי שאינה מפצה על השינוי בהתנהגותן של נשים. ביאנקי, מלקי, סאייר ורובינסון (Bianchi, Milkie, Sayer, & Robinson, 2000) מראות כי בשנים 1995-1965 מספר השעות שנשים בארצות-הברית הקדישו למטלות משק הבית ירד בחצי (מ-27 שעות בשבוע ל-14), ואילו מספר השעות שגברים הקדישו לכך עלה רק בשעה וחצי (מ-2.3 ל-3.8 שעות בשבוע). גונט (2007) מראה ממצאים דומים על שינוי במספר שעות העבודה בישראל. לפי קפלן (2016), מספר השעות שנשים משקיעות כיום במשק הבית גדול פי 2.2 מהנתון המקביל לגברים, וגברים משקיעים פי 1.6 שעות בשוק העבודה בשכר מאשר נשים. מבחינת סך השעות נמצא כי נשים משקיעות 76.3 שעות בעבודה בשכר ובטיפול במשק הבית, ואילו גברים משקיעים 64.2 שעות.

בהמשך לטיעון זה, כדי לשאוף לשוויון מגדרי בשוק העבודה על המדינה לשאוף להגברת מעורבותם של גברים במשק הבית. כל עוד גברים לא יגדילו באופן ניכר את מעורבותם במשק הבית, עיקר הנטל יישאר על כתפי הנשים, והן לא תוכלנה להשתלב כראוי בשוק העבודה בשכר. אך השאיפה לאפשר לגברים לקחת חלק בטיפול בילדיהם אינה מונעת רק על ידי השאיפה לשפר את מצבן של נשים, אלא גם מתוך הסתכלות על מצב הגברים. המטרה איננה רק לאפשר לנשים להשתלב בשוק העבודה, אלא גם

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

לאפשר לגברים לטפל בילדיהם. כדי להבין טענה זו לעומקה נפנה אל המחקר הביקורתי של גברים וגברויות (critical men and masculinities studies).

המחקר הביקורתי של הגברויות מבקש להשתמש בכלים המחקריים שפיתחו חוקרות פמיניסטיות, ולהפנות אותם כלפי גברים. הנחת המוצא של שדה מחקר זה היא כי גבריות, בדומה לנשיות, היא מבנה חברתי מובנה היסטורית. לכן הגבריות משתנה בהתאם לזמן ולמקום, מושפעת מתהליכים היסטוריים ומיחסי כוח – ומאידך גם משפיעה עליהם. מחקר הגבריות הדגיש כי אין גבריות אחת, אלא גברויות (masculinities) מרובות – ישנם דגמים רבים של גבריות, ודגמים אלו מקיימים ביניהם יחסי כוח. בין אם הם מאמצים גבריות הנמצאת במרכז ובמיוחד אם הם מאמצים גבריות הנמצאת בשוליים – גברים עלולים להיפגע מהאופן שבו החברה מתייחסת למגדר שלהם (Connel, 1995; Doucet & Lee, 2014).

אימוץ פרספקטיבה זו להבנת הגבריות מחייב גם שינוי בתפיסת הכוח. בחלק נרחב מן התיאוריות הפמיניסטיות, מקובלת תפיסה של היררכיית מגדר ישירה (Direct gender hierarchy), שלפיה החברה מחולקת לבעלי כוח ולחסרי כוח. בעלי הכוח משתמשים בכוחם כדי לנצל את חסרי הכוח ולרכז אצלם את מרב המשאבים. בהקשר המגדרי, המשמעות היא שגברים מנצלים נשים כדי להשיג משאבים חברתיים. אימוץ תפיסה זו מקשה להבין כיצד ייתכן שגברים, שהם בעלי הכוח, נפגעים מהמגדר שלהם במקום להרוויח ממנו (Holter, 2005).

חוקרי גברויות מאמצים תפיסה של אי שוויון מבני (structural inequality), שלפיה כוח אינו מופעל על ידי קבוצה אחת כלפי קבוצה אחרת, אלא על ידי המבנה החברתי כולו כלפי כל החברים בו. כוח מגדרי מופעל על נשים ועל גברים, מעצב את התנהגותם, מכתוב להם כללי התנהגות, מתגמל אותם כשהם נענים להם ומעניש אותם כשהם חורגים מהם. מכאן אין להסיק כי יש שוויון: גברים המצייתים לנורמות של גבריות זוכים לתגמולים גבוהים בהרבה מאשר נשים הנענות לנורמות של נשיות; אך ההתנהגות של שני המגדרים מעוצבת בידי נורמות מגדריות, וחריגה מהן כרוכה בענישה (Holter, 2005).

בהקשר של האבהות, גברים נפגעים משום שאינם זוכים ללגיטימציה חברתית לקחת חלק משמעותי בטיפול בילדיהם. לכן, לפי תפיסה זו, תפקידה של המדינה הוא לאפשר גם לאבות, ולא רק לאימהות, לאזן בין עבודה למשפחה. כשם שהמצב הקיים פוגע בנשים משום שהוא מטיל עליהן מחויבות למשק הבית, ואינו מאפשר להן להשתתף בשוק העבודה, כך הוא פוגע בגברים כאשר הוא מטיל עליהם מחויבות גבוהה לשוק העבודה ואינו מאפשר להם להשתלב בטיפול בילדיהם ובמטלות משק הבית. הדרישה מהמדינה לסייע לגברים באיזון בין עבודה ומשפחה היא בעלת תכלית כפולה: מזעור האפליה כלפי נשים בשוק העבודה בנוסף למתן אפשרות לגברים לקחת

חלק משמעותי בטיפול בילדיהם. הספרות דנה בשלושה אמצעים מרכזיים המשמשים את המדינה כדי לסייע למשפחות לאזן בין עבודה למשפחה: מעונות יום, חופשת לידה לאב ורגולציה של שעות העבודה (Lewis, 2009). מבין שלושת אלה, מעונות היום אינם רלוונטיים לשינוי חלוקת העבודה במשק הבית, משום שמטרתם לספק מטפל חליפי, כך שהאמצעים המרכזיים המשמשים את המדינה לצורך זה הם חופשת הלידה והרגולציה של שעות העבודה.

חופשת הלידה לאב היא, ככל הנראה, האמצעי המרכזי שנועד לאפשר לגברים להשתתף במטלות הטיפול. זאת מתוך התפיסה שמתן חופשה לצורכי טיפול לאב לאחר לידת ילד תאפשר לאבות ליצור קשר ראשוני עם הילד ולמסד דפוסי טיפול לשנים הבאות; ועוד, יציאת האב לחופשה תאפשר לאם לשוב מוקדם יותר לעבודתה, ובכך להקטין את הנזק הכרוך בהיעדרות ארוכה. ואכן, כמעט בכל המדינות המתועשות לפחות חלק מהחופשה ניתן על בסיס משפחתי – החופשה אינה מוגבלת לאם, ובני הזוג יכולים לבחור מי מביניהם יממש את הזכות לחופשה. במדינות רבות יותר ויותר (20, נכון לשנת 2016), חלק מהחופשה מוקדש בלעדית לאב, ואם אינו מנצל אותה תקופה זו יורדת לטמיון (Moss, 2016).

אמצעי נוסף המשמש לקידום איזון בין עבודה ומשפחה ככלל, ועבור אבות בפרט, הוא הגבלת שעות עבודה – אמצעי שהמדינה נוקטת כדי לאפשר לעובד לשלב בצורה אפקטיבית ביום-יום בין חובות העבודה לצורכי המשפחה. הגבלה זו נעשית במגוון צורות ואופנים, החל מהגבלה פשוטה של מספר השעות שעובד מורשה לעבוד ביום, בשבוע או בחודש, ועד לאמצעים מורכבים ומתוחכמים יותר, המעניקים לעובד יכולת תמרון עדיפה בין הבית למשפחה, כגון שעות עבודה גמישות, בנק שעות, חלוקת משרה (job sharing), הזכות לבקש (right to request) מעבר ממשרה חלקית למלאה ולהיפך, ועוד.

אם כן, מאמר זה מבקש לבחון כיצד מתבטאות תובנות אלו לגבי תפקידה של מדינת הרווחה בעידוד הטיפול האבהי בישראל. היחס של מדינת הרווחה הישראלית למשפחות, כמו יחסה של החברה הישראלית בכלל, אופיין כשסוע בין תדמיות לבין מציאות. אומנם מדינת ישראל (ומדינת הרווחה הישראלית) נתפסת כמתקדמת מבחינה מגדרית, אך בפועל מרכזיותו של מוסד המשפחה בישראל מגבילה את טווח האפשרויות העומד בפני נשים ובפני גברים. מדינת הרווחה אינה פועלת לשחרור נשים, אלא לכבילתן אותן למוסד זה (ברקוביץ, 1999; ; Helman, 2011; Ajzenstadt & Gal, 2001; Herbst, 2013; Herbst & Benjamin, 2012).

ננן-ברזילי (2012) מגדירה את התוצאה של פיצול זה כמדיניות 'שגר ושכח'. מדינת ישראל מזהירה על עצמה כעל תומכת בילודה ובמשפחות, אך בפועל התמיכה מתבטאת בתהליך הבאתו של הילד לעולם – החל מתמיכה בטיפולי פוריות, דרך

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

תמיכה בקשיים המתעוררים בעת ההיריון ועד ללידה. ואולם, לאחר הלידה המדינה נותנת למשפחות תמיכה מינימלית.

דגן (2009) בוחנת את יחסה של מדינת ישראל לגידול ילדים דרך סוגיית ההכרה בהוצאות טיפול בילדים לצורכי מס, וכך מראה כיצד המדיניות הישראלית כלפי משפחות משקפת את תפיסת 'העובד האידיאלי' שתוארה לעיל – העובד נתפס כנטול מחויבויות משפחתיות, ועובדת שהיא גם אם, הנאלצת למצוא פתרון לילדיה בזמן שהיא נמצאת במקום העבודה, נתפסת כעובדת חריגה, דבר הפוגע במעמדה במקום העבודה.

שיטת המחקר

לצורך המחקר הנוכחי נאספו נתונים על תוכניות שונות במדינת הרווחה הישראלית המיועדות לאפשר לאבות לאזן בין עבודה ומשפחה. כאמור, במאמר ייסקרו התחומים המרכזיים שבהם פועלות תוכניות שנועדו לאפשר לאבות לשלב בין עבודה ומשפחה: חופשת הלידה והגבלת שעות העבודה.

המחקר הנוכחי עוסק בשנים 1994-2016. נקודת ההתחלה נקבעה עם תחילת חקיקתו של חוק חופשת לידה לאב (תיקון מס' 14 לחוק עבודת נשים) – החוק הראשון בישראל שנועד במפורש לאפשר לאבות לאזן בין עבודה למשפחה. נקודת הסיום הוארכה במהלך כתיבת המאמר, כדי לכלול שני חוקים חשובים שנחקקו בחודש יולי 2016 – חוק חופשת אבהות וחוק שעת הורות.

בתחום חופשת הלידה נחקרו תיקון מס' 14 לחוק עבודת נשים והתיקונים לתיקון זה, המאפשרים ליולדת להעביר חלקים מחופשת הלידה שלה לבן-זוגה; תיקון מס' 39 לחוק עבודת נשים, המאפשר לבן-זוגה של אישה שאינה יכולה לנצל את חופשת הלידה שלה עקב מחלה או מגבלה, לעשות זאת במקומה; ותיקון מס' 54 לחוק עבודת נשים, המאפשר לאבות לקחת חופשה של חמישה ימים לאחר לידת ילדם.

החומר שנאסף בנוגע לתיקוני החקיקה כלל את הפרוטוקולים של מליאת הכנסת וועדותיה שעסקו בחוק; ראיונות עם שותפים בתהליך החקיקה – חברי כנסת, עובדי מדינה בתפקידים רלוונטיים ואנשי החברה האזרחית; פניות של אבות לבתי הדין לעבודה ולבית המשפט העליון על בסיס חקיקה זו, שבהן ביקשו לממש את זכויותיהם לחופשה; ותכתובות פנימיות של המוסד לביטוח לאומי הנוגעות לחופשת לידה לאב, שסיפקו המרואיינים.

תחום הגבלת שעות העבודה הוא תחום מורכב יותר, משום שהאמצעים בו מתפרסים על פני טווח חוקים ותוכניות שאינן בחקיקה. לכן איסוף החומר בתחום זה

התבצע בשיטת כדור שלג: ראשית, רואיינו בעלי תפקידים רלוונטיים בממשלה ובמגזר השלישי; על בסיס המידע שמסרו הורחב גוף הידע לחוקים, לתוכניות ולמרואיינים נוספים. החוקים שנכללו במחקר הנוכחי, בסופו של התהליך, הם חוק שעות עבודה ומנוחה וחוק עבודת נשים, וכן מסקנותיה של הוועדה למקום עבודה תומך משפחה, שפעלה במשרד ראש הממשלה בשנים 2008-2010. החומרים שנאספו בתחום זה כוללים פרוטוקולים של מליאת הכנסת וועדותיה, ראיונות עם אנשי מפתח במגזר השלישי ובמשרדי הממשלה, וסיכומי פגישות ודוחות. בנוסף, נעשה שימוש במקורות משניים.

בסך הכול, נערכו לצורך המחקר 29 ראיונות עם בעלי תפקידים רלוונטיים מהכנסת, ממשרדי הממשלה, מהמוסד לביטוח לאומי ומארגוני המגזר השלישי. הראיונות ארכו בין חצי שעה לשעה וחצי. ברובד הראשון שימשו הנתונים לבחינת מצב החוק לגבי תוכניות המאפשרות לאבות לצאת לחופשת לידה. ברובד השני בוצע ניתוח עומק בשיטת ניתוח שיח, שמטרתו לזהות כיצד קובעי המדיניות תופסים אבות ואת תפקידם במשק הבית, ואת המטרות שעל החקיקה לעמוד בהן ביחס לתפקיד זה.

ממצאים

חופשת לידה

נפתח בתיאור התוכניות המאפשרות לאבות בישראל לצאת לחופשת לידה. תוכניות אלו מהותיות משום שחופשת לידה לאב היא תוכנית המדיניות המרכזית המיועדת במפורש לאבות, ונועדה לסייע להם לשלב בין חיי העבודה לחיי המשפחה.

הביטוי 'חופשת לידה' נתון לביקורת עזה, שכן עולה ממנו שהורה העוזב את מקום עבודתו לצורך טיפול בילדיו נח ואינו עובד – בעוד שבפועל, במהלך תקופה זו נתון ההורה בעומס גדול, פעמים רבות גדול מאשר בעת שהוא מועסק בשכר. אני שותף לביקורת זו, אך משום שמאמר זה סוקר את החקיקה הקיימת, בחרתי לדבוק במינוח הקיים בחקיקה. לאחר סיום המחקר השתנה המינוח אף בחוק.

חופשת הלידה בישראל מורכבת משני חלקים מרכזיים: חלק ראשון בתשלום וחלק שני ללא תשלום. שניהם ניתנים ליולדת, אך בשניהם אפשר בתנאים מסוימים להעביר חלקים מהחופשה לבן-זוגה. אורכה של חופשת הלידה בתשלום 26 שבועות, מתוכם עד שבעה שבועות לפני תאריך הלידה המשוער, ויתרת החופשה לאחר הלידה ברצף. היולדת רשאית לקצר את חופשתה ל-14 שבועות (כולל השבועות שלפני הלידה), אך לא יותר מכך. מי שעבדה פחות משנה במקום עבודתה האחרון, זכאית לחופשת לידה באורך 14 שבועות בלבד. אם עבדה 10 חודשים מתוך 14 האחרונים, או 15 מתוך

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

22 האחרונים, זכאית היולדת לקבל דמי לידה עבור 14 השבועות הראשונים של חופשת הלידה שלה. גובה דמי הלידה הוא בגובה שכרה טרם הלידה. נשים שעבדו תקופה קצרה יותר לפני הלידה, עשויות להיות זכאיות לדמי לידה חלקיים. במהלך חופשת הלידה ולאחריה, זכאית העובדת להגנה מפני פיטורין ולשמירה על זכויותיה התלויות בוותק.

בנוסף לחופשה בתשלום זכאית האם גם לחופשה ללא תשלום. אורכה של החופשה הוא רבע מהתקופה שבה עבדה אצל אותו מעסיק או באותו מקום עבודה, אך לא יותר משנה. החופשה חופפת חלקית את חופשת הלידה בתשלום, וגם במהלכה היולדת מוגנת מפני פיטורין, אך לא נשמרות זכויות הקשורות לוותק.

זכאותם של אבות לחופשת לידה מוגדרת בישראל דרך זכאותה של בת-זוגם, ולא דרך הקשר הישיר שלהם לילדיהם. אישה הזכאית לחופשת לידה בתשלום יכולה להעביר לבן-זוגה חלק ממנה על פי כמה תנאים. התנאי הראשון הוא זכאות לחופשה – האב צריך לעבוד לפני צאתו לחופשה במשך אותו מספר החודשים הנדרש מהאם. בנוסף, כדי שהאב יהיה זכאי לדמי לידה גם האם צריכה לעמוד בתנאי הזכאות. תנאים נוספים המגבילים את חופשת האב הם שעל האם להודיע בכתב כי היא מוותרת על חופשת הלידה, ומעבירה אותה לאב. כמו כן, על האישה לשוב לעבודתה כדי שהאב יהיה זכאי לחופשת לידה.

אם עמד האב בכל התנאים לעיל, הוא זכאי לצאת לחופשת לידה לאחר שחלפו שישה שבועות מיום הלידה. תקופת המינימום לחופשת הלידה לאב היא 21 יום, כך שבפועל אורך החופשה בתשלום שהוא זכאי לקבל הוא בין שלושה לשמונה שבועות. אב שיצא לחופשת לידה זכאי לדמי לידה בשיעור דומה לזה של אם – 100% משכרו לפני הלידה, ולא יותר מחמש פעמים השכר הממוצע במשק. עקב פערי שכר בין גברים לנשים בישראל, ברוב המשפחות שכרו של הגבר גבוה משל האישה, ולכן גם דמי הלידה שהוא מקבל גבוהים משלה. עם זאת, משום שדמי לידה מוגדרים כגמלה מחליפת שכר, וקבלתם מותנית באי קבלת שכר, המשמעות היא שהכנסת המשפחה אינה משתנה, בלא תלות בשאלה מי מבני הזוג יוצא לחופשה. דמי הלידה, גם אלו עבור האב, מועברים לחשבון הבנק של האם.

נתיב חליפי שבו אבות זכאים לצאת לחופשת לידה הוא כשהאם אינה יכולה לטפל ביילוד, בגלל מחלה או נכות. במקרה כזה, רשאי בן-זוגה לצאת לחופשה במקומה. חלים עליו כל התנאים החלים על האב המבקש להחליף את אשתו בתנאים אחרים, פרט לכך שהוא יכול לצאת לחופשה בכל שלב של חופשת הלידה, ואשתו אינה צריכה לשוב לעבודתה.

בחינה השוואתית של התנאים שבהם ניתנת חופשת הלידה לאב אינה מחמיאה לישראל. מוס וקוריןטוס (Moss & Korintus, 2008) מציגים ארבעה קריטריונים להערכת חופשת לידה לאב. בקריטריון הראשון, גובה הפיצוי, מצבה של ישראל טוב

מאוד, שכן הפיצוי לחופשת הלידה הוא בגובה 100% מהשכר לפני הלידה, אך בשאר מצבה גרוע ביותר.

הקריטריון השני הוא אורך החופשה הכולל. חופשת הלידה בישראל, בכללותה, קצרה ביותר. מבין 38 מדינות שנבחנו אצל מוס (Moss, 2016), רק בשתיים חופשת הלידה קצרה מבישראל. ב-29 מתוכן חופשת הלידה נמשכת חצי שנה או יותר. בשקלול גובה התשלום עבור הלידה מצבה של ישראל משתפר במעט, אך גם כאשר בוחנים כך את אורך חופשת הלידה, ישראל נותרת בשליש הנמוך של המדינות. לחופשה קצרה זו השפעה ניכרת על היכולת של גברים לנצל את האפשרות לצאת לחופשה, שכן בשבועות הראשונים לחופשה יש משקל רב למרכיבים הביולוגיים של הלידה, בפרט למשכב הלידה ולהנקה.

הקריטריון השלישי הוא גמישות. ברוב המדינות יכולים בני-זוג להתחלף בחופשה לתקופה מינימלית של שבוע, או אף של יום אחד. בישראל, כאמור, תקופת המינימום היא שלושה שבועות — דבר המקשה מאוד על זוגות להשתמש באפשרות ההחלפה בהתאם לצרכיהם.

הקריטריון הרביעי שמציגים מוס וקורינתוס הוא אינדיווידואציה — כלומר, האם החופשה ניתנת למשפחה כולה או לכל אחד מבני הזוג בנפרד. כאמור לעיל, במדינות רבות מקובלת חופשה המוקדשת רק לאב, ולאם אין אפשרות לנצלה. בישראל, לעומת זאת, החופשה אינה שייכת לאב, ואף לא למשפחה, אלא לאם (ראו פירוט להלן). אפשר לראות כי חופשת הלידה לאב בישראל מקבלת ציון נמוך מאוד בשלושה מארבעת המאפיינים שלפי מוס וקורינתוס משפיעים על האטרקטיביות של חופשת הלידה לאב. אומנם שיעור הפיצוי הגבוה מעורר אבות לצאת לחופשה, אך הנתונים הנוספים — ובפרט הקדשת החופשה לאם בלבד וקוצר החופשה — נראה שמרכיב זה אינו בא לידי ביטוי.

מרכיב נוסף של חופשת הלידה לאב המקשה על אבות לממשה הוא היישום הדקדקני, לעתים אף הדווקני, של המוסד לביטוח לאומי. פקידי המוסד תופסים את חופשת הלידה כתוכנית המיועדת לאימהות, ואת האפשרות הניתנת לבני-זוגן להחליפן כחריג המתאים למקרים קיצוניים. כתוצאה מכך, הם מפרשים את הקריטריונים הקבועים בחוק פרשנות מצמצמת ומפעילים בדיקות מדוקדקות ביחס לאבות המבקשים לצאת לחופשת לידה, ברמה מחמירה בהרבה מזו המופעלת על אימהות (Perez-Vaisvidovsky, 2017).

שיעור האבות המממש את זכותו לחופשת לידה בישראל נמוך מאוד עד אפסי. בשנת 2014 לקחו חופשת לידה 473 אבות, שהם 0.39% מכלל חופשות הלידה ו-0.27% מכלל הלידות. המספר נמצא בעלייה קלה מאז חקיקת החוק בשנת 1998, אז עמד על 0.3% מכלל חופשות הלידה. רוב האבות הלוקחים חופשת לידה מגיעים מיישובים

בשם האם : בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

יהודיים מבוססים במרכז הארץ (אליאב, 2001 ; וסרשטיין, 2015). בהשוואה בין-לאומית אפשר לראות כי מדובר בשיעורי ניצול מזעריים. במדינות שבהן יש תקופה המוקדשת בלעדית לאב, שיעורי הניצול הם כ-90%. במדינות שאינן מקדישות תקופה ייחודית לאב (קבוצה ההולכת ומצטמצמת) הניצול נע בין אחוזים בודדים לבין עשרות אחוזים. מבין כל המדינות שנסקרו, אין מדינה נוספת שבה שיעורי הניצול נמוכים מ-0.5% (Moss, 2016).

טרם נערכו מחקרים אמפיריים רחבים הבוחנים את הסיבות לניצול הנמוך של התוכנית. עם זאת, על סמך הנתונים הקיימים אפשר לשער כי קיים קשר משמעותי בין התנאים המגבילים של התוכנית הישראלית לבין שיעור המיצוי הנמוך. מחקרה של רגר (תשס"ב) העלה כי רוב האבות שרואיינו ציינו את מבנה התוכנית כמכשול משמעותי בדרך למימוש הזכות לחופשה. ממחקר זה, שהוא איכותני באופיו ומיושן למדי, אי אפשר להסיק מסקנות גורפות לגבי הסיבות לשיעור המיצוי בעולם, אך בשילוב עם מחקרים בעולם, המראים על קשר בין עיצוב התוכנית לבין שיעורי השימוש של אבות בה (פרץ, 2011 ; Pérusse, 2003 ; Moss & Korintus, 2008; Kluge & Tamm, 2009), אפשר להניח במידה רבה של ביטחון שמבנה התוכנית הוא אחד הגורמים המרכזיים המביאים לשיעור השימוש הנמוך.

נתיב נוסף מאפשר לגברים לצאת מעבודתם למשך חמישה ימים לאחר הלידה. שלושת הימים הראשונים נחשבים כימי חופשה, העובד זכאי לקבל עליהם תשלום מלא והם נגרעים מימי החופשה שהוא זכאי להם. בהעדר ימי חופשה צבורים, הימים נחשבים לחופשה ללא תשלום. יומיים נוספים נחשבים כימי מחלה, עבורם מתקבל 50% מהשכר. נפנה לבחינת השיקולים בבסיס עיצוב המדיניות של חופשת לידה לאב בישראל. חקיקת חוק חופשת לידה לאב הייתה תהליך מורכב. כל תיקוני החקיקה שלהלן התייחסו לחוק עבודת נשים, תשי"ד – 1954. חופשת לידה לאב חוקקה לראשונה בשנת 1997, כהוראת שעה (תיקון מס' 14 לחוק עבודת נשים), והוארכה פעמיים (2001, 2004), ובשנת 2007 נקבעה כסעיף של קבע. אם נוסיף לכך את תיקון מס' 39 לחוק עבודת נשים, המאפשר לאבות להחליף בת זוג הסובלת ממחלה או נכות, ואת תיקון מס' 55, המעניק חמישה ימי חופשה מיד לאחר הלידה – נראה כי מדובר בהליך חקיקתי מורכב. עיון בדברי ההסבר לחוק ובהצהרות הרשמיות של יוזמי החוק במליאת הכנסת מעלה שתי מטרות מקבילות למתן חופשת לידה לאב: מניעת אפליית נשים במקום העבודה, ועידוד טיפול אבהי. ח"כ אברהם פורז יזם בשנת 1994 את תיקון מס' 14 לחוק עבודת נשים, שמיסד את חופשת הלידה לאב. כשהציג את החוק בקריאה ראשונה, נימק כך את תמיכתו בחוק:

אחת הסיבות העיקריות לכך שנשים אינן מתקדמות בעבודה כמו גברים היא, לדעתי, שנשים נעדרות תקופה ארוכה, חופשת לידה של שלושה חודשים.

[...] חופשה של שלושה חודשים היא בדרך כלל חופשה ארוכה מכדי להשאיר את המשרה פנויה, בלי להביא מישהו שימלא את המקום. ואז התוצאה היא בדרך כלל שאומרים: טוב, אשה אי-אפשר לקדם אותה, כי היא ממילא כל שנה, שנתיים, שלוש, תלד ותיעדר לתקופות ארוכות, אז בואו נשאיר אותה בתפקיד נמוך יותר. זאת הסיבה לכך ששדולת הנשים וארגוני נשים תומכים בהתלהבות בחוק הזה.

הנושא השני הוא האספקט הגברי של העניין. אינני רואה סיבה מדוע [...] לא לאפשר לאשה, לאחר חודש וחצי, לצאת לעבודה, ובאותה תקופה עצמה לאפשר לבן-הזוג שלה, לבעלה, לחזור הביתה ולטפל בתינוק שנולד?

אני חושב שבחברה של היום יש יותר ויותר נכונות של גברים לטפל בתינוקות. זה כבר לא נראה דבר נחות כפי שהוא נראה פעם. אולי גם בעבר הוא לא נראה נחות. היום גברים יכולים לשאוב הנאה רבה מאוד מכך שהם לוקחים חופשה כדי לטפל בתינוק שנולד. (כנסת ישראל, 1996)

כלומר, פורז טוען כי החוק יסייע לנשים, שקידומן במקום העבודה נפגע בשל ההיעדרויות הנכפות עליהן לצורך חופשת הלידה, ובמקביל טוען כי החוק יאפשר לגברים 'לשאוב הנאה רבה' מטיפול בתינוק הנולד.

בנאומים במליאת הכנסת מופיעות שתי הצדקות אלו יחד כמעט בכל המקרים; אך ככל שהדיונים עוברים לרמה קונקרטית יותר, משתנה המאזן ביניהם. השלב הראשון בתהליך זה מתבטא בדיונים בוועדות הכנסת. דיוני הוועדות, מטבעם, קונקרטיים יותר מדיוני המליאה, ומטרתם לעסוק בפרטים הקטנים של החקיקה. בדיונים אלו משתנה המאזן בין הטענות: הטענות בעד עידוד טיפול אבהי מופיע פעמים מעטות, ולרוב נשאר ברמה ההצהרתית, ואינו מתייחס ליישום קונקרטי של החוק. רק במקרה אחד עולה השאלה: כיצד אפשר לעצב את החוק כך שיעודד טיפול אבהי? (כנסת ישראל, 1995). לעומתו, הדיון בוועדות על עידוד עבודת נשים הוא נרחב, קונקרטי ועוסק רבות בשאלות של צורכי היולדת ויכולתה לשלב בין עבודתה לבין הטיפול בילד.

העמדה שהמטרה הבלעדית של חופשת הלידה לאב היא מניעת פגיעה בקריירה של האם אינה מוגבלת לכנסת. למעט מקרים ספורים בראשית תהליך החקיקה, זוהי גם העמדה שמאמץ המוסד לביטוח לאומי, כפי שעולה מראיונות עם פקידים בכירים במוסד, מהדרך שבה מוצגת עמדת המוסד מול גורמים חיצוניים (ובפרט מדרך הצגתה בכנסת) ומתכתובות פנימיות במוסד (להרחבה על עיצוב עמדתו של המוסד לביטוח לאומי בסוגיה ראו: Perez-Vaisvidovsky, 2014).

מתוך העמדה העקרונית שמטרתו העיקרית, אם לא היחידה, של החוק היא מתן אפשרות לנשים לשוב מוקדם לעבודה, עולה תפיסה פרקטית לגבי אופן פעולתו של

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

החוק. לפי תפיסה זו, יציאה של האב לחופשת לידה אינה העברה של הזכות מהאם אל האב, אלא דרך מימוש אלטרנטיבית של זכות האם. לאם יש זכות לחופשת לידה; אם היא מבקשת לשוב בהקדם למקום עבודתה, ביכולתה לממש את זכותה תוך הסתמכות על בן-זוגה כ'מחליף', הממלא את מקומה בטיפול ביילוד.

תפיסה זו עולה בראיונות עם קובעי מדיניות, ויש לה אף בסיס באופן עיצובו של החוק, או למצער במאפיינים מסוימים שלו. ראשית, החוק אינו משתמש במונח 'אב' אלא 'בן-זוג'. כלומר, הזכאות של הגבר לחופשת הלידה אינה נובעת מאבהותו אלא מהיותו בן-זוג של האישה. שנית, זכאותו של הגבר מותנית בזכאות האישה – אם האישה לא צברה תקופת אכשרה מספקת, או שאינה זכאית לדמי לידה מסיבה אחרת – גם האב אינו זכאי. לבסוף, הביטוי הסימבולי המשמעותי ביותר לכך שהזכות לחופשה שייכת בלעדית לאם היא הדרישה שתאשר בחתימתה את העברת החופשה לאב. כפי שמראה רגר (תשס"ב) דרישה זו מרכזית בתחושתם של אבות המבקשים לצאת לחופשה כי החופשה אינה זכותם, ובהמשך לכך מתמרצת אבות שלא לצאת לחופשה.

על בסיס מאפיינים אלו, ועל דבקונו בעמדה שמטרתה של חופשת הלידה לאב היא עידוד עבודת נשים, אימץ המוסד לביטוח לאומי במלואה את העמדה שחופשת הלידה היא זכות השייכת לאם. עיקרון זה מודגש בראיונות עם נציגי המוסד. כך מנסח זאת שלומי מור, נציג הביטוח הלאומי לוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת, בדיון על תיקון 39 לחוק עבודת נשים:

עקרון היסוד הוא שחופשת הלידה והזכות לדמי הלידה הם של האישה. מכוח הזכאות הזאת שואב הגבר. [...] זאת אומרת, אין עדיין זכות עצמאית שקמה לגבר מכוח עצמו. יכול להיות שזה רעיון עתידי, אבל כרגע זה לא עומד על הפרק. (כנסת ישראל, 2007)

אימוץ תפיסה זו על ידי המוסד לביטוח לאומי משפיע על התנאים שבהם יכולים אבות לצאת לחופשת לידה. הביטוי הבולט ביותר הוא העברת דמי הלידה שהאב זכאי להם לחשבון הבנק של האם. בנוסף, מכיוון שלתפיסת המוסד דמי הלידה הם זכות של האישה, מימוש הזכות באמצעות יציאה של הגבר לחופשה היא מקרה חריג, שיש לסייגו ולהגבילו. לכן מאמץ המוסד לביטוח לאומי מדיניות המפרשת את החוק באופן המגביל את האפשרות להעביר את חופשת הלידה לאב.

אבות שזכותם לדמי לידה נשללה בידי המוסד לביטוח לאומי אתגרו עמדה זו בבתי הדין לעבודה. ברוב המקרים אימץ בית הדין את עמדתו של המוסד, שדמי הלידה הם זכות של האם, והעברתם לאב הם מקרה חריג שיש לאפשר רק במקרים חריגים. פסק הדין עב"ל 1337/00, המוסד לביטוח לאומי נגד הורוביץ (להלן פס"ד הורוביץ), הוא, ככל הנראה, פסק הדין המשמעותי ביותר מהיבט זה – הן משום שהוא היחיד שניתן

בבית הדין הארצי לעבודה, ולכן מהווה תקדים, והן בשל הקביעות הברורות והנחרצות שבו. כך קובע פס"ד הורוביץ לגבי זכותם של אבות לצאת לחופשה:

לאור תכליתה של חופשת הלידה כמבואר לעיל ומתוך ראיית טובת הילד והחשיבות שבימיו הראשונים יזכה לטיפול של האם, מסורה זכות ראשונים לחופשת הלידה לאישה העובדת ואילו הסבתה של חופשת הלידה לבן-הזוג הינה ברירת המחזל שסויגה בסייגים בחוק עבודת נשים ובחוק הביטוח הלאומי.

המרכיבים בחוק שלפיהם האפשרות של אב לצאת לחופשת לידה היא רק מימוש חלופי של זכות האם, אומצו בידי המוסד לביטוח לאומי. זה מפרש בצמצום את זכות האב לצאת לחופשה ותופס את חופשת הלידה כזכות האם ושהעברתה לאב אפשרית רק בתנאים מגבילים. פרשנות מצמצמת זו מגובה, במרבית המקרים, בידי הערכאות השיפוטיות.

הפרשנות המחמירה ולעתים הדווקנית של הוראות החוק המאפשרות לאבות לצאת לחופשת לידה מגבילה את האפשרות לממשה. כך, למשל, המוסד אינו מאפשר לאב לקבל דמי לידה עבור חופשה נוספת שהאם זכאית לה בשל לידת תאומים, שכן לשיטתו מה שלא הותר בחוק במפורש – אסור (בל (ת"א) 5455/06, ענבר אדר נ' המוסד לביטוח לאומי, 2005); מוכן לקבל חזרה חלקית של אישה למקום עבודתה בעת שהיא מקבלת דמי לידה, אך לא לקבל התנהגות דומה של גבר (ראו למשל ב"ל (נצ') 2090/02, אבי חנניה לוי נ' המוסד לביטוח לאומי); טוען כי יציאה של האב מהארץ, ולו לתקופה קצרה, מפסיקה את חופשת הלידה ושוללת את זכותו לדמי לידה גם כשהוא בארץ (ב"ל (חי') 2615-02-09, אורן בריין נ' המוסד לביטוח לאומי).

כפי שנטען לעיל, חופשת הלידה לאב נתפסת בציבור הישראלי כתוכנית המדיניות המרכזית שנועדה לאפשר לאבות לממש את זכותם להורות. אך בפועל, הדרך שבה תוכנית זו ממומשת אינה כמימוש של זכות אב להורות אלא להיפך – כדרך נוספת לממש זכות אם להורות, ולכן כדרך נוספת לחזק את התפיסה המקובלת, שלפיה טיפול בילדים הוא אחריותן של אימהות. חריג לגישה זו אפשר למצוא בעקרונות שעיצבו את החוק המאפשר לאבות לצאת לחופשה מיד לאחר לידת ילדם.

הצעת חוק זו התקבלה ביולי 2016, בעת כתיבת המאמר הנוכחי, אך חקיקתו הייתה תהליך ארוך-שנים. הצעת החוק הונחה לראשונה על שולחן הכנסת ה-18 בידי ח"כ אורי אריאל, במתכונת מורחבת של שמונה ימי חופשה (כנסת ישראל, 2011), אך לא הגיעה לקריאה ראשונה. בכנסת ה-19 הוגשה ההצעה שוב – הפעם בידי ח"כ תמר זנדברג (כנסת ישראל, 2013), והפעם לא קודמה בוועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת משום שיו"ר הוועדה, ח"כ חיים כץ, לא הסכים לקדמה בטרם יושגו הסכמות עם המעסיקים.

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

בכנסת ה-20 הגישה ח"כ זנדברג את הצעת החוק בשנית. הצעת החוק קודמה בתמיכת הממשלה ועם התנגדויות מעטות. המתנגדים העיקריים היו, שוב, ארגוני המעסיקים – משום שהחוק הגדיר שאבות יממשו את זכותם לחופשה על חשבון ימי החופשה והמחלה המשולמים בידי המעסיקים. מאותם טעמים, התנגדו לחוק (או ביקשו לקבוע לו סייגים) זרועות של הממשלה האמונות על האינטרסים של מעסיקים שונים, דוגמת הרשות לעסקים קטנים ובינוניים. מול התנגדויות אלו הביעו תמיכה בחוק חברי כנסת מכל סיעות הבית, ארגונים חוץ-ממשלתיים וגם זרועות שונות של הממשלה – כמו הרשות לקידום האישה ונציבות שוויון הזדמנויות לנשים.

הנימוקים לתמיכה בחוק הדגישו את חשיבות הטיפול האבהי. חשיבות זו הודגשה בשלושה ממדים. החשיבות העקרונית: העובדה שהצעת החוק מעניקה לאבות זכויות דומות לזכויות הניתנות לאימהות נתפסה כתחילתו של שינוי מהותי באופן שבו המדינה מעצבת את חלוקת העבודה המגדרית במשפחה; הממד השני הוא האפשרות של אבות לטפל בילדיהם הרכים, ולא פחות חשוב – ליצור דפוסי היקשרות שימשכו מעבר לחופשה ההתחלתית (שאיפה שעליה מבוססת השאיפה לשינוי מהותי בחלוקת העבודה המגדרית); הממד השלישי הוא היכולת של האב לסייע לאם בימים הראשונים שלאחר הלידה.

אפשר לראות, אם כן, הבדלים מהותיים בין המקרה של חופשת לידה לאב למקרה של חופשת האבהות. חופשת הלידה לאב נתפסת כמימוש אלטרנטיבי לזכות של אימהות, ואילו חוק חופשת אבהות נתפס כחוק המיועד באופן בלעדי לאבות – בין השאר, עקב העובדה שהחוק, מעצם מבנהו, מיועד ישירות לאבות ואינו מיועד להם תפקיד של מחליפי האימהות.

ניתוח מדוקדק של הגורמים להבדלים אלו חורג ממסגרת המאמר הנוכחי, אך במבט ראשוני בולטים שני הבדלים. הראשון הוא תקופת החקיקה: חוק חופשת אבהות נחקק כמעט עשור לאחר קבלת חוק חופשת לידה לאב. ייתכן כי במהלך עשור זה השתנתה תפיסת המחוקקים לגבי תפקידיהם של אבות במשפחה. ההבדל השני טמון בשלבי החקיקה. בראשיתו של חוק חופשת לידה לאב, הדגש של הטיפול האבהי היה משמעותי יותר; עם התקדמות תהליך החקיקה, ועם התעצבות עמדת הגורמים השונים ביחס אליו, השתנתה העמדה ועברה להדגיש את תפקידו של האב כמחליף של האם. מכיוון שחוק חופשת האבהות נמצא רק בראשיתו, ייתכן כי גם עליו יעברו תהליכים דומים בעתיד.

אבהות ושעות עבודה ומנוחה

בניגוד לחופשת הלידה, החקיקה המסדירה את שעות העבודה והמנוחה בישראל מכילה מעט מאוד התייחסויות לסיוע למשפחות ולחלוקת העבודה במשק הבית, וכמעט שאין

בה התייחסות לאבות. בחלקו הראשון של הפרק אסקור את המדיניות הקיימת, על בסיס ספרות משנית ותוך התמקדות בחוק שעות עבודה ומנוחה, תשי"א – 1951, לחוק עבודת נשים ולחוק שוויון הזדמנויות בעבודה, תשמ"ח – 1988. בחלקו השני אבחן את השיקולים מאחורי חקיקה זו, תוך שימוש במקורות משניים ובמצאים מהמחקר הנוכחי. בחלק האחרון אסקור את השיקולים המנחים את הגורמים הפעילים לקידום מדיניות של איזון בין עבודה ומשפחה, על בסיס ממצאי המחקר.

המדיניות הקיימת ביחס לשעות עבודה ומנוחה

חוק שעות עבודה ומנוחה הוא החוק המרכזי המסדיר את שעות העבודה בישראל. החוק, בשילוב התקנות שהוצאו מכוחו, מגביל את מספר שעות העבודה היומיות והשבועיות המותרות לעובד. הגבלה זו קובעת מספר שעות גבוה ביחס למקובל בעולם המערבי, ויש די הרבה פרצות בחקיקה המאפשרות להעסיק עובדים במספר שעות גדול אף יותר, ואכיפת החוק לוקה בחסר, כך שרבים עובדים שעות ארוכות יותר (אם כי בנושא האכיפה חל שיפור בשנים האחרונות) (אהרוני-גולדנברג, 2013; ספיר אליעזר, ברנר-נאור וכהן, 2013). את הרציונל של חוק זה ניסח בית המשפט העליון:

תכליתו המרכזית של חוק שעות עבודה ומנוחה, כפי שמעיד עליו שמו, היא להבטיח כי יתקיים איזון ראוי בחייו של אדם בין השעות שאותן הוא מקדיש לעבודתו לבין שעות הפנאי. (ספיר אליעזר ועמיתים, 3102)

אפשר לראות מקביעת בית המשפט, שתפקיד החוק אינו להקל על שילוב בין עבודה ומשפחה, והוא מתייחס ל'שעות פנאי' באופן כללי. גם בית הדין הארצי לעבודה נוקט עמדה דומה, בציינו שתכליתו של החוק היא "[...] לקדם את איכות החיים ולהגן על כבודו של עובד [...]" (שם)

התייחסות לשעות עבודה בהיבט המגדרי-משפחתי קיימת בחוק עבודת נשים. החוק מגביל את שעות העבודה של הורים בתקופה הסמוכה ללידה – הן לפני והן לאחריה – וכולל הגבלות על עבודת לילה ועבודה בשעות נוספות לפני הלידה וסמוך לחופשת הלידה, והפחתת שעות ('שעת הורות', שנודעה בעבר כ'שעת הנקה') בשנה הראשונה לחיי הילד.

להגבלות אלו כמה מאפיינים בולטים. ראשית, הן רלוונטיות לראשית חייו של הילד, ומתייחסות לשנה הראשונה בלבד. זאת בהתאם להגדרתה של רנן ברזילי (2012, ראו לעיל) את מדיניות 'שגר ושכח' המתייחסת להורות רק סביב הלידה. שנית, הגבלת שעות העבודה מתייחסת לתהליכים ביולוגיים הקשורים לאימהות – היריון, לידה והנקה (למעט 'שעת ההורות' – שהייתה בעבר שעת הנקה). שלישית, וכנגזרת מהאבחנה הקודמת – ההגבלות רלוונטיות לאימהות בלבד. חריג לאבחנה זו היא שעת

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

הורות – הפחתה של שעה משעות העבודה של הורים לילדים עד גיל שנה, הניתנת לניצול בידי כל אחד מההורים (אך לא שניהם). עד לחודש יולי 2016 אפשר החוק שעת הנקה רק לנשים (כולל נשים שאינן מניקות), אך בעקבות תיקון לחוק שיזמה ח"כ רחל עזריה, שונה שמה של שעה זו ל'שעת הורות', והיא זמינה גם לאבות.

נתיב נוסף המאפשר זכויות הוריות הוא חוק דמי מחלה (חופשה בשל מחלת ילד). החוק מאפשר להורים לנצל עד שמונה ימי חופשה בשנה (לעיתים אף יותר) כדי לטפל בילדיהם החולים. החוק אינו מבדיל בין אבות ואימהות, אך העובדה שהימים הראשונים של חופשת המחלה אינם מתוגמלים או מתוגמלים חלקית, הופכת את חלוקת ימי החופשה בין ההורים לבעייתית מבחינה כלכלית, ומעודדת שימוש בימים בידי הורה אחד בלבד. בהתאם לחלוקת העבודה המגדרית ברוב המשפחות בישראל, אין זה מפתיע שזכות זו מנוצלת בעיקר בידי אימהות (פרנקל, הקר וברוידא, 2011).

לבסוף, המקום היחיד שבו יש חקיקה המתייחסת מפורשות לזכויותיהם של אבות היא בחוק שוויון הזדמנויות בעבודה. סעיף 4 לחוק קובע רשימה סגורה של זכויות הקשורות להורות, שאם המעסיק מעניק לאימהות – עליו להעניקן גם לאבות, אם בנות-זוגם אינן מקבלות אותן במקום עבודתן. זוהי זכות מוגבלת למדי, שכן היא זמינה לאבות רק בשני התנאים המגבילים הללו.

אפשר לראות כי המדיניות הנוגעת לשעות עבודה ומנוחה בישראל היא מדיניות מוגבלת ביותר. בכל המדינות המתועשות, שעות העבודה השבועיות המוגדרות (בחוק או בהסכמים קיבוציים גלובליים) קצרות בהרבה מ-43 השעות המוגדרות בישראל (Lee, McCann, & Messenger, 2007). ברבות ממדינות הרווחה אף מוגדרים הסדרים המאפשרים להורים שעות עבודה קצרות יותר או ימי חופשה או מחלה רבים יותר ממי שאינם הורים, בניגוד לנהוג בישראל (Lewis, 2009).

בחינת מצבם של הורים (ועובדים בכלל) בשוק העבודה הישראלי מגלה תמונה קשה. שעות העבודה בישראל ארוכות במיוחד וממוגדרות במיוחד. לפי מחקר של ארגון העבודה הבין-לאומי, שיעור השכירים העובדים יותר מ-50 שעות בישראל הוא מהגבוהים מבין המדינות המתועשות – 23.2%. ביחס לגברים בלבד המצב גרוע בהרבה – 35.3% מהגברים עובדים יותר מ-50 שעות בשבוע, שיעור שני רק לדרום קוריאה (Lee et al., 2007). אפשר להניח כי יש קשר משמעותי בין החקיקה המיושנת והעדר האכיפה לבין שעות העבודה הארוכות של השכירים בישראל.

השיקולים שמאחורי החקיקה

אפשר לראות כי בדומה למצב בתחום חופשות הלידה, המדיניות הישראלית ביחס לשעות עבודה ומנוחה אינה מעודדת אבות לקחת חלק פעיל בטיפול בילדיהם. נפנה כעת לבחון את העמדות של הגורמים השונים השותפים לעיצוב המדיניות, כדי לבחון

מדוע המצב כזה, אך ראשית יש לבחון את מקומם של שיקולים של איזון עבודה – משפחה באופן כללי בקרב המחקקים בישראל. כפי שתואר לעיל, חוק שעות עבודה ומשפחה עבר שינויים מינוריים בלבד בעשרות השנים האחרונות, ומסגרתו נשארה דומה, בעיקרה, לחקיקה המקורית בשנות ה-50. ברור, לכן, כי לא נעשו התאמות למבנים משתנים של משפחות ושל תעסוקת נשים.

מעבר לכך, גם בדיונים שהתקיימו על הרגולציה של שעות עבודה בישראל, השיקול של איזון בין עבודה למשפחה מקבל מקום משני, אם בכלל, ביחס לשיקולים אחרים. למעשה, במרבית הדיונים שהתקיימו בנושא במשרדי הממשלה, השיקולים המרכזיים היו שיקולים כלכליים של המעסיקים, ואחרים תפסו מקום קטן, אם בכלל. עובדה זו עולה בין היתר מדיווחים על ועדת פז, המדגישים כי השיקולים העיקריים אשר עומדים בפניה הם קשיים של המעסיקים (פלד, 2012) ומהשיקולים העומדים בפני הצוות הפנים-ממשלתי שהוקם לאחר התפרקותה של ועדת פז ("פעילות הצוות הפנים-ממשלתי להתאמת חוק שעות עבודה ומנוחה לצרכי המשק"). עדויות דומות עלו גם בראיונות עם אנשי משרד הכלכלה.

כיצד נבחן, אם כן, את מקומם של אבות בשיקולי החקיקה של הרגולציה של שעות העבודה בישראל, כאשר החקיקה ושיקולי החקיקה אינם מתייחסים למגדר או לשיקולים של איזון בין עבודה למשפחה? ראשית, המסקנה הראשונה היא כי המקום הזה מצומצם ומוגבל. מעבר לכך, אפשר לבחון את אופיו של הדיון המצומצם והמוגבל דרך בחינה של ערוצים משניים של שינוי מדיניות: דיונים משפטיים והשיח על שינוי מדיניות בארגונים התומכים בהגבלת שעות העבודה.

מצנר-חרותי (מצנר-חרותי, 2014; Matzner-Heruti, 2014) מנתחת דיונים משפטיים העוסקים בסעיף 4 לחוק שוויון הזדמנויות בעבודה, שתואר לעיל. היא בוחנת מקרים של אבות שפנו לבית המשפט בטענה כי לא קיבלו זכויות המוקנות לאימהות במקום עבודתם, אך על פי שבנות-זוגם אינן זכאיות לזכויות אלו. היא מראה כי ברוב המקרים השופטים מקבלים את תביעותיהם של האבות, אך לא מתוך ראיית צורכיהם הטיפוליים של האבות דווקא. השופטים מדגישים את צורכי האימהות, ואת הפגיעה הצפויה בהתפתחות הקריירה שלהן בעקבות הצורך לצמצם את שעות עבודתן. העברת הזכאות לאבות נתפסת כאמצעי עבור נשים למצוא מטפל חליפי לילדיהן, ובכך לצמצם את הפגיעה בקריירה שלהן.

שיקול שאינו עולה בדיונים המשפטיים, כפי שמראה מצנר-חרותי (2014), הוא הטיפול האבהי. חוק זה אינו נתפס כאמצעי שנועד לאפשר לאבות להגדיל את הזמן עם ילדיהם – מתן אפשרות לטיפול כלל אינו נתפס בעיני בית המשפט, לפחות בהקשר זה, כתכלית ראויה. בית המשפט רואה את מחויבותו המלאה של העובד למקום העבודה, ומפרש שאיפה לשוויון כשאיפה למתן אפשרות שווה לנשים להקדיש את כל זמנם

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

למקום העבודה. מסקנתה של מצנר-חרותי היא כי בית המשפט כלל אינו רואה את הטיפול האבהי כיעד. הרצון לאפשר לאבות לבלות זמן רב יותר עם ילדיהם אינו נתפס, בעיני בית המשפט, כשאיפה. בהתאמה, הוא נמנע מפירוש החוק באופן שיאפשר לאבות להקדיש זמן רב יותר לטיפול בילדיהם.

דפוס דומה לזה שמזהה מצנר-חרותי — ולדפוס שהתגלה בחוק חופשת לידה לאב — מתגלה כשבוחנים את השיקולים הכפולים שהנחו את חקיקתו של חוק שעת הורות. ראשית — מניעת פגיעה בפיתוח הקריירה של נשים, ושנית — עידוד טיפול אבהי. בכל הקריאות שבהן הוצג החוק בכנסת (כנסת ישראל, 2015, 29.3.2016, 18.6.2016). מניעת פגיעה בקריירה של נשים קדמה למטרה של עידוד הטיפול האבהי. הדבר מעורר חשש שכששופטים יפרשו את החוק, הם יאמצו עמדה זו, ויעדיפו פרשנות המגנה על החוק כשהוא נחוץ לעידוד קריירה של נשים אך מכרסמת בו כאשר אינו מעודד אותה.

בסיס לתפיסה זו אפשר למצוא בלשון החוק. החוק אינו מתייחס במפורש לשאלה האם גבר שאשתו אינה עובדת בשכר יכול לממש את זכותו לשעת הורות, אך מכיל התייחסויות רבות למעסיק של אשת הגבר המבקש לממש את זכותו. מכאן אפשר להבין כי כוונת המחוקק לאפשר רק לגברים שנשותיהם מועסקות — או רק לגברים שנשותיהם מועסקות וזכאיות לשעת הורות — לנצל זכות זו. על סמך מקרים קודמים שבהם נדרש בית המשפט לסוגיות של זכותם של גברים לאבהות — חלקם מתוארים לעיל — קשה להניח כי יאמץ פרשנות מרחיבה המאפשרת לגברים לנצל את זכותם להורות גם כשנשותיהם אינן עובדות, ולכן שעת ההורות אינה מועילה לקידום הקריירה שלהן.

השיח בארגונים המקדמים איזון עבודה ומשפחה

זירה נוספת שבה נדונים אמצעי מדיניות שיאפשרו לאבות לטפל בילדיהם הם ארגונים המנסים לקדם מדיניות של איזון בין עבודה ומשפחה. בעשור האחרון התקיים שיח נרחב על המדיניות המתאימה לקידום איזון בין עבודה ומשפחה הן בארגוני חברה אזרחית הנאבקים למען זכויות נשים — ובראשם שדולת הנשים, נעמ"ת, ויצ"ו ועוד — והן בזרועות של המדינה האמונות על קידום נשים, ובפרט נציבות שוויון הזדמנויות במשרד הכלכלה והרשות לקידום מעמד האישה במשרד ראש הממשלה. הממצאים שלהלן מבוססים על ראיונות עם נציגות ארגונים אלו. עם זאת, נראה כי שיח זה התקיים בעיקר בסוף העשור הראשון של המאה ה-21 ובראשית העשור השני, ואילו בשנים האחרונות הדיון בארגונים הללו מתמקד בנושאים אחרים. תופעה זו מעניינת במיוחד לנוכח הדגש שניתן בגל המחאות של 2011 על קשייהן של משפחות צעירות עם ילדים. נראה שהדיון בקושי זה הוסט לדיון בקיומן, באיכותן ובמחיריהן של מסגרות לילדים

צעירים, ולא באיזון עבודה ומשפחה, אולי בעקבות הדגש ששמה על נושא זה הוועדה לשינוי חברתי-כלכלי ("ועדת טרכטנברג") שהוקמה בעקבות המחאה. דיון עומק בנושא זה חורג ממסגרת המאמר.

ניתוח שיח זה מראה כי מודגש בו האיזון המגדרי. המשתתפות בשיח (שכן המשתתפות רובן ככולן נשים, נקודה שחשיבותה תודגש בהמשך) מקפידות לשמור על שיח ניטרלי מגדרית. הן נוקטות בלשון דו-מגדרית ('אימהות ואבות') או לא-מגדרית ('הורים'), ומדגישות כי המדיניות שהן מציעות מיועדת לאימהות ולאבות כאחד. ההנמקה לכך דומה למה שהובא לעיל: מדיניות של איזון בין עבודה למשפחה שתכוון רק לנשים, תחזק את ההנחה שנשים הן האחראיות הבלעדיות לטיפול בילדים, ולכן תנתב נשים ל'משרות אם'.

המשתתפות בשיח מדגישות כי יצירת שינוי עומק בשוק התעסוקה מחייבת לשנות את ההנחה שנשים הן האחראיות הבלעדיות לטיפול בילדים. קידום מדיניות המיועדת לאימהות ולאבות כאחד משמעותית בהקשר זה, הן מעשית והן עקרונית. ברמה המעשית, מתן אפשרות לאבות לטפל בילדים ובמשק הבית מאפשר להוריד עומס מנשים המנסות לשלב בין עבודה למשפחה, ולשלבן באופן שוויוני יותר בשוק התעסוקה. ברמה העקרונית, מדיניות המיועדת לגברים ולנשים כאחד מערערת על הקישור הקיים בתרבות הישראלית בין אימהות לבין טיפול, ובכך מונעת מנשים להיתפס כעובדות נחותות בשל המחויבויות המשפחתיות.

בהמשך לתפיסות אלו, הן השיח של הקבוצה המתוארת והן המלצות מדיניות שלה מקפידים על צעדים המיועדים לאימהות ולאבות. בנוסף לשימוש בשפה הדו-מגדרית או הלא-מגדרית, מרואיינות הדגישו את חשיבות הפנייה לשני המגדרים. הן ציינו כי הצעדים המוצעים מופנים לנשים ולגברים כאחד, לא רק בלשונם אלא גם ברמה הפרקטית. גם בדוחות שונים, הכוללים המלצות לביצוע, מודגשת חשיבותם של צעדים הפונים לשני המגדרים. כך, למשל, מנסח את הדברים דוח הוועדה למקום עבודה תומך משפחה, שפעלה ברשות לקידום האישה בשנים 2008 – 2010:

לעיתים מדיניות תומכת משפחה מופנית לקבוצות ספציפיות בתוך הארגון, כמו אימהות או אימהות חד-הוריות, והתוצאה היא שהמדיניות אינה נטמעת ב"מיינסטרים", אלא נתפסת כמדיניות שבשוליים או כהטבה לקבוצה מסוימת, לרוב לנשים, ואז שוב הנשים מובדלות מהכלל. הפרדה זו של הנשים מכלל העובדים פוגעת בתהליך ה-gnimaertsniam redneg. זו סיבה נוספת לכך שיש להפנות מדיניות תומכת משפחה לכלל העובדים.

[...] לא קל ליצור מצב תודעתי חדש, לפיו גם האימהות וגם האבות נושאים במטלות המשפחתיות באופן שוויוני, במיוחד כאשר היריון ולידה הם נחלתה

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

של האישה בלבד, אך המשימה צריכה להיות שינוי הדרגתי של התרבות הארגונית, ויש לשים דגש על העלאת המודעות אצל גברים, תוך הדרכתם לגבי זכויותיהם (הרשות לקידום מעמד האישה, 2010)

קבוצה זו של קובעות מדיניות מאמצות, אם כן, עמדה פרוגרסיבית ביחס למקרים שתוארו לעיל. בניגוד למקרים אלו, השיח המתואר כאן מדגיש את חשיבות העיסוק של גברים בטיפול בילדים כעומדת בפני עצמה, ולא דווקא כאמצעי שנועד לסייע לנשים לממש את זכויותיהן. גברים נתפסים כבעלי זכות עצמאית לטפל (וראו בציטוט לעיל את הדגש על זכויותיהם של גברים).

עם זאת, ניתוח ההצעות שמעלים ארגונים אלו מעלה גם כאן פער בין הרמה ההצהרתית לרמה הפרקטית. ברמה ההצהרתית מודגשת מדיניות ניטרלית-מגדרית המעניקה זכויות שוות לשני ההורים, ואילו ברמה הפרקטית של עיצוב המדיניות ניתנת עדיפות למדיניות שתאפשר לנשים להשתלב בהצלחה בשוק העבודה, על פני מדיניות שתאפשר לגברים להרחיב את מעורבותם בטיפול בילדים ובמשק הבית.

עדיפות זו עולה מהדוגמאות שהמרוויינות בוחרות כדי להדגים את הצעותיהן וכדי לבחון את השפעתן. כאשר הן מתארות את השפעתם של צעדי מדיניות שהן מציעות, הדוגמאות מתייחסות בכל המקרים לנשים, ולבעיות שנשים מתמודדות איתן בשוק העבודה – כמו הצורך להתאים את שעות העבודה לשעות הפעילות של מוסדות טיפול, או הצורך להתמודד עם ריבוי היעדרויות בשל מחלות ילדים. עם זאת, במצב העניינים הנוכחי, ההתמודדויות של גברים הן שונות – כמו הצורך בקיצור שעות העבודה כדי להגיע הביתה בשעות סבירות.

שנית, גם ניתוח של הצעות המדיניות המועלות מראה שהן שמות במרכז צרכים של אימהות, יותר מאשר של אבות. כמצוין לעיל, וכפי שמודגש בשיח הנדון כאן, בשוק עבודה שוויוני שבו שני המגדרים לוקחים חלק שווה בטיפול בילדים, אין הבדל בין צורכי אימהות לצורכי אבות. בהמשך לכך, המדיניות האידיאלית לשילוב בין עבודה ומשפחה מתאימה לאבות ולאמהות במידה שווה. ואולם השאלה הרלוונטית היא למי מיועדת המדיניות בשלב הביניים, שהוא שלב היישום המידי.

ניתוח של הצעות המדיניות העומדות על הפרק מראה כי אף שבמצב האידיאלי הן ישרתו גם אימהות וגם אבות, בשלב הביניים הן מכוונות יותר לאימהות. כך למשל, הצעות המיועדות להקל על חלוקת משרה (Job sharing) – עבודה במשרה חלקית כדי לאפשר טיפול בילדים, בלא פגיעה בקידום ועם פגיעה מינימלית בהכנסות – רלוונטיות לנשים הרבה יותר מאשר לגברים, במצב העניינים הנוכחי שבו נשים הן רוב העובדות במשרות חלקיות, ואילו גברים מתאפיינים דווקא בעבודה במשרה מלאה ובשעות ארוכות.

יוזמות שינוי המדיניות העוסקות באיזון בין עבודה ומשפחה מתאפיינות, אם כן,

בתשומת לב רבה יותר להגברת מעורבותם של גברים בטיפול בילדים, ולאמצעי מדיניות שנועדו להשיג זאת. ואולם, גם יוזמות אלו מעדיפות שילוב נשים בשוק העבודה בשכר על פני שילוב גברים בעבודות משק הבית ובטיפול בילדים.

דיון

עד כה נסקרה המדיניות הישראלית של איזון עבודה ומשפחה בשני תחומים: חופשת לידה ושעות עבודה ומנוחה. בשני תחומים אלו ההתייחסות לאבות מצומצמת ביותר, והמענה הניתן להם אינו מספק. בתחום חופשות הלידה קיימים ערוצים המאפשרים לאבות לקחת חופשה לשם הטיפול בילדיהם, אך אלו מוגבלים והניצול שלהם מינימליסטי. בתחום שעות עבודה ומנוחה המצב אף גרוע יותר: ההסדרים המועטים שנועדו לסייע להורים לשלב בין עבודה ומשפחה מוקדשים כמעט בלעדית לאם. רק זכויות מעטות רלוונטיות גם לאבות.

עיון בשיקולים המובילים חקיקה שנועדה לאפשר לאבות לטפל בילדיהם מעלים מוטיבים משותפים בכל מאמצי החקיקה. הבולט בהם הוא ראיית הטיפול האבהי ככלי שמטרתו לאפשר לנשים להשתלב בשוק העבודה. בכל התחומים שנסקרו, המוטיבציה מאחורי פעולה למען אבות היא לסייע לנשים להשתלב בשוק העבודה. ההיגיון העומד מאחוריה הוא כי נשים מופלות בשוק העבודה בגלל הצורך להקדיש חלק מזמנן לטיפול בילדים ובמשק הבית, ולכן, כדי לקדם שוויון, יש לעודד גברים להשתתף במטלות אלו.

קובעי המדיניות מאמצים עמדה זו באופן מוחלט, ואינם רואים במחויבות אבהית הורית יעד עצמאי. השאיפה לעודד טיפול אבהי היא אינסטרומנטלית, ונועדה לאפשר צמצום מחויבויות דומסטיות של נשים ושילוב מוצלח שלהן בשוק העבודה. בחירה זו מעידה כי המחוקקים רואים לנגד עיניהם רק את הסרת החסמים המעכבים נשים, ולא את עידוד הטיפול האבהי כיעד עצמאי. כתוצאה מבחירה זו, כפי שהודגם, נפגעת היכולת של אבות לנצל את זכותם לחופשת לידה, ופוגעת באפקטיביות של עידוד טיפול אבהי. פרספקטיבה זו משפיעה על האופן שבו נתפסות, מוערכות ומנותחות תוכניות המיועדות לאבות: הן אינן נמדדות על פי המידה שבה הן מאפשרות לגברים לטפל בילדים, אלא רק על פי המידה שבה הן מסירות חסמים העומדים בפני נשים השואפות להשתתף בשוק העבודה.

כך גם בתחום חוק שוויון הזדמנויות. כפי שמראה מצנר-חרותי (Matzner-Heruti, 2014) השופטים אינם רואים לנגד עיניהם את זכותם של אבות לטפל בילדיהם, וגם לא את צורכיהם בתחום זה. הם מפרשים את החוק כחוק שנועד לאפשר לנשים להשתלב בשוק העבודה, ולכן מתחשבים בצורכיהם של אבות ככל שהם מקדמים את מעורבותן

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

של נשים בשוק העבודה. גם כאן, תפיסה זו משפיעה על יכולתם של אבות להשתתף בטיפול בילדיהם, כי שופטים אינם מאפשרים לאבות לנצל את ההטבות בחוק במצבים שאינם נוגעים להשתלבות נשותיהם בעבודה.

גם בחוק שעת הורות ניכרת תופעה דומה. כוונות המחוקק ולשון החוק מדגישים את הסיוע בפיתוח הקריירה של האם, ולא את הסיוע לאב בהשתלבותו בטיפול בילדים. נכון לעת כתיבת המאמר, החוק עבר אך טרם נכנס לתוקף; עדיין לא עמד למבחן משפטי, ואין לדעת כיצד יפורש בערכאות השיפוטיות. ואולם, ניסיון העבר מלמד שסביר כי גם הוא יפורש באופן שמדגיש אפשרות של נשים לפתח קריירה, ולא את האפשרות של אבות להשתתף בטיפול בילדיהם.

בשלושת המקרים, ההעדפה של השתלבות נשים בשוק העבודה על פני השתלבות גברים בטיפול בילדים אינה רק תוצאה של פרשנות החוק, אלא נטויה גם בלשונו. בחוק חופשת לידה, הזכויות הנתונות לגבר אינן מבוססות על היותו אב אלא על היותו בן-זוג של היולדת. גם בחוק שוויון הזדמנויות בעבודה מתבסס מתן הזכויות על קיומה של בת-זוג (או על היותו של הגבר הורה יחיד), וכך גם בחוק שעת הורות. להסתמכות על בת-זוג משמעות פרקטית – היא אינה מאפשרת לאב שאינו בן-זוג של אם ילדו (פרודים או גרושים) לנצל זכויות אלו. מעבר לכך, ללשון החוק משמעות סימבולית: הוא מציין שהזכויות אינן נובעות מהאבהות אלא מהזוגיות, ובכך מאיינות את הזכויות ההוריות של הגבר.

בנוסף, בחוק חופשת לידה לאב ובחוק שוויון הזדמנויות מותנה מימוש הזכות של האב בעבודת האם (חוק שעת הורות אינו ברור ביחס לכך, אך נראה שגם הוא מותנה זאת). אבות שבנות-זוגם אינן עובדות, אינם יכולים לממש זכות זו. גם כאן, לניסוח זה משמעות פרקטית ומשמעות סימבולית. ברמה הפרקטית, אב המבקש לנצל את זכויותיו אך אשתו אינה עובדת בשכר – מנוע מלעשות כן. אם זמנה של אשתו מוקדש לדבר שאינו עבודה (דוגמת לימודים או התנדבות), או אם בני-הזוג מעדיפים את הטיפול האבהי אף על פי ששני בני-הזוג פנויים – האב אינו יכול לממש את זכויותיו. מכיוון שאין הגבלה הפוכה כלפי האם – היא יכולה לצאת לחופשת לידה או לנצל זכויות המוקנות לה בהסכם העבודה גם אם בעלה אינו עובד כלל – מועבר כאן מסר ברור שהטיפול האבהי לגיטימי רק כשמטרתו לאפשר השתלבות נשים בשוק העבודה בשכר.

אופי שונה יש לשיח העוסק בשינוי מדיניות של איזון עבודה-משפחה. שיח זה מדגיש את חשיבותו של הטיפול האבהי כעומד בפני עצמו, ומעניק מקום מרכזי לתפקידם של אבות במשק הבית. בכך הוא מתקדם ופרוגרסיבי יותר מרוב סוגי המדיניות שנסקרו. עם זאת, ניתוח עומק של שיח זה מראה שבסופו של דבר, כאשר נדרשת הכרעה, מתגלית העדפה לאמצעים המיועדים לנשים.

המדיניות הישראלית ביחס למשפחות אינה מכירה, אם כן, בזכות של אבות

להורות פעילה כזכות עצמאית. החקיקה המועטה העוסקת באבות מתבססת על תפיסה המתמקדת בפיתוח הקריירה של האם. מתן האפשרות לאבות להשתתף בטיפול בילדיהם אינו נתפס כמטרה אלא רק כאמצעי לפיתוח הקריירה של האם. בכל מקום שאינו כזה, הוא אינו זוכה לתמיכת קובעי המדיניות.

שתי הצדקות שונות לקידום איזון בין עבודה למשפחה עבור אבות תוארו לעיל: האחת רואה את המעורבות של אבות במשק הבית ככלי לעידוד השתלבות נשים בשוק העבודה; השנייה רואה בהעדר האפשרות של אבות לטפל בילדיהם פגיעה בזכויות האבות. אפשר לראות כי החקיקה בישראל מאמצת בעקביות את ההצדקה הראשונה, וכלל אינה מכירה בשנייה.

המטרה של מדיניות המיועדת לעודד טיפול אבהי אינה, בעיקרה, מתן מענה לגברים המבקשים לטפל בילדיהם, ונתקלים בחסמים מבניים המונעים מהם לעשות זאת. לפי עדויות חברי הכנסת, יוזמות המדיניות אינן מגיעות מ'השטח' – מגברים הנתקלים בקשיים ומעלים אותם בפני המחוקקים. אין גוף של מצביעים-גברים הרואים את עצמם נפגעים מהמצב הקיים ומבטיחים תרומה פוליטית למחוקקים שיקדמו את אפשרותם לטפל בילדיהם. יוזמות החקיקה המעטות המבקשות לעודד טיפול גברי מגיעות מלמעלה למטה, היינו, יוזמות המגיעות מקובעי המדיניות.

בתהליכי החקיקה לא נצפתה נוכחות של אבות המבקשים לטפל בילדיהם, או של ארגונים המייצגים אבות כאלה. בתוכניות שנסקרו לא הייתה מעורבות ניכרת בתהליך החקיקה של אבות הרואים עצמם נפגעים מהמצב הנוכחי (למעט מעורבות סימבולית במקרים ספורים) ולא הייתה כלל מעורבות של ארגונים המייצגים אבות – אף שפעילות ארגונים כאלו התרחבה מאוד בעשור האחרון (Hacker, 2013).

המידע המחקרי הנוגע לתופעת 'הגבריות החדשה' בישראל, או למעורבות גברים במשק הבית, חלקי ולוקה בחסר. בעיקר אין מידע על היקף התופעה של גברים המבקשים להרחיב את היקף הטיפול בילדיהם אך נתקלים בחסמים מבניים המונעים זאת מהם, אך ברור כי אבות כאלה טרם התארגנו כדי לדרוש את מעורבות המדינה בהתגברות על חסמים אלו. מן העבר השני, מחוקקים אינם רואים בטיפול אבהי מטרה עצמאית ומעודדים אותו רק אם הוא מסייע לשלב נשים בשוק העבודה.

אפשר לגלות הבנה לעמדה זו של המחוקק. אף שגברים ונשים נפגעים מהמבנה הממוגדר של החברה, אין חולק שהפגיעה בנשים רחבה ועמוקה יותר. המדיניות הישראלית שנועדה לאפשר איזון בין עבודה למשפחה מצומצמת ממילא, והכוחות הפוליטיים הנאבקים להרחבתה אינם חזקים. האין זה הוגן לדרוש שכוחות אלו יפנו בראש ובראשונה למהלכים פוליטיים שעשויים להקל על נשים?

כאן עלינו לחזור לטיעון המקורי, המראה כי שילוב גברים במשק הבית הכרחי כדי לאפשר לנשים להשתלב באופן שוויוני בשוק העבודה. במופעו הקודם, ביקרתי טיעון

בשם האם : בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

זה כיוון שהוא מניח כי הסיוע לשילוב גברים במשק הבית נועד לקדם השתלבות נשים בשוק העבודה, וכי יש לתמוך בו רק אם הוא תומך בהשתלבותן של נשים. כעת אבקש לטעון כי יש להתייחס אל הטיעון הזה כאל טיעון מאקרו. המטרה של שילוב גברים במשק הבית איננה לשלב גבר מסוים במשק הבית, כדי לסייע לאישה מסוימת להתגבר על מכשולים בשוק העבודה (או למצער, זו אינה המטרה היחידה), אלא לשנות את חלוקת העבודה המגדרית, ולערער על ההנחה שמקומן של נשים במשק הבית, ומקומם של גברים בשוק העבודה.

לכן, באופן פרדוקסלי משהו, כדי ששילוב גברים בשוק העבודה ישנה את מצבן של נשים, יש להתייחס אליו לא ככלי לשיפור מצבן של נשים, אלא כאל מטרה עצמאית. רק כשמחוקקים יראו גם את הצרכים של אבות השואפים לטפל בילדיהם — רק אז יוכלו לעצב מדיניות אפקטיבית לעידוד טיפול גברי, כזו המכירה בצרכים ובחסמים העומדים בפני גברים, ופועלת להתגבר עליהם. רק מדיניות אפקטיבית כזו תוכל לסייע בשינוי חלוקת העבודה במשק הבית, ולהגברת ההשתתפות של גברים בו. רק שינוי כזה יצמצם פגיעה בהשתלבות אפקטיבית של נשים בשוק העבודה.

כאן עליי להסתייג. הכותב הוא גבר, בזוגיות הטרנסקסואלית, אב לילדים צעירים, המנסה לשלב בין עבודה למשפחה. אני מכיר בכך שמדובר בעמדה פריווילגית בחברה הישראלית, אך עם זאת עמדתי מהווה דרישה — הפנו משאבים לטובת מדיניות שתסייע לי, ככל הנראה על חשבון אוכלוסיות אחרות, שסובלות ממיקום מבני גרוע בהרבה משלי. אני מאמין שלמרות הסתייגות זו, המסקנה העולה מהמחקר הנוכחי היא מסקנה תקפה, שתסייע הן לנשים והן לגברים.

אבקש לסיים מאמר זה בנימה אופטימית, ולהתייחס לחוק חופשת אבהות, שעבר לאחרונה בכנסת. בניגוד לקודמיו, החוק מתמקד בטיפול האבהי ולא בעידוד הקריירה של האם. חופשת האבהות חריגה משום שהיא איננה מסייעת לשילוב נשים בשוק העבודה. נוכחות האב בימים הסמוכים ללידה אינה מאפשרת לאם להשקיע יותר שעות במקום עבודתה או לקדם את הקריירה שלה. חוק זה מקדם רק את האפשרות של אבות להיות מעורבים בטיפול בילדיהם (ובכנות זוגם, במידת הצורך), ובכך הוא עשוי להוות ראשיתה של מהפכה באופן שבו מדיניות איוון משפחה-עבודה מתייחסת לאבות בישראל.

לראשונה, אבות אינם נתפסים ככלי שמטרתו לסייע לנשים לצאת לעבודה, אלא כבעלי זכות להורות פעילה. כמובן, היקפו של חוק זה מצומצם; הוא נחקק זה עתה, ויש לבחון את אופן יישומו; ויותר מכול, יש לבחון אם מדובר בראשיתו של מהלך נרחב או בחריג חד-פעמי. ובכל זאת, יש מקום לתקווה שהוא מסמל שינוי ביחסם של המחוקקים בישראל לאבהות.

נקודות מפתח

- למדיניות המעודדת גברים להעמיק את מעורבותם במשק הבית ובטיפול בילדים פוטנציאל לקדם שינוי עומק בחלוקת העבודה המגדרית הן בתוך משק הבית והן בשוק העבודה בשכר.
- בישראל יש מעט תוכניות המיועדות לסייע לאבות באיזון בין עבודה ומשפחה, ובראשן תוכנית חופשת לידה לאב.
- תוכניות אלו מציבות במוקד את האפשרות של אימהות להשתלב בשוק העבודה, ולא את האפשרות של אבות לטפל בילדיהם, ובכך מגבילות את האפקטיביות שלהן.

מקורות

- אהרוני-גולדנברג, ש. (2013). עבודת יתר: השלכות והצעות לפתרון. עבודה, משפט וחברה, י"ג, 266-219.
- אליאב, ת. (2001). מקבלי גמלאות אמהות, 1996-1999. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- דגן, צ. (2009). הוצאות הטיפול בילדים בעקבות תיקון 170 לפקודת מס הכנסה. מחקרי משפט, כה, 919-889.
- ברקוביץ', נ. (1999). אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב(1) 317-277.
- גונט, ר. (2007). אבא בבית? הגורמים הקובעים מעורבות אבות בטיפול בילדים. מגמות מ"ה (1) 120-103.
- הקר, ד. והלפרין-קדרי, ר. (2012) כללי ההכרעה בסכסוכי משמורת — על סכנותיה של אשליית הדמיון ההורי במציאות ממוגדרת. משפט וממשל ט"ו, 170-91.
- הרשות לקידום מעמד האישה (2010). דו"ח הוועדה לקידום מקום עבודה תומך משפחה. ירושלים: משרד ראש הממשלה.
- וסרשטיין, ש. (2015). מקבלי גמלאות אמהות בשנת 2014. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- יורעאלי, ד. (1999). המיגרום בעולם העבודה: מדוע נמשך אי השוויון בין המינים? בתוך: ד. יורעאלי, א. פרידמן, ה. דהאן-כלב, ח. הרצוג, מ. חסן, ח. נוה וס. פוגל-ביז'אווי (עורכות), מין מגדר פוליטיקה (עמ' 167-215). תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- כנסת ישראל (1995, 12 בדצמבר). ישיבה 414 של ועדת העבודה והרווחה של הכנסת ה-13.

בשם האם: בחינת מעמדם של אבות במדיניות החברתית בישראל

- כנסת ישראל (1996, 29 בינואר). ישיבה 414 של הכנסת ה-13.
- כנסת ישראל (2007, 29 במאי). פרוטוקול מס' 219 מישיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות של הכנסת ה-17.
- כנסת ישראל (2011). הצעת חוק מספר 3297 של הכנסת ה-18, הונחה על שולחן הכנסת בתאריך 30 במאי 2011.
- כנסת ישראל (2013). הצעת חוק מספר 1592 של הכנסת ה-19, הונחה על שולחן הכנסת בתאריך 29 ביולי 2013.
- כנסת ישראל (2015, 2 בדצמבר). הישיבה ה-71 של הכנסת ה-20.
- כנסת ישראל (2016, 29 במרץ). הישיבה ה-121 של הכנסת ה-20.
- כנסת ישראל (2016, 18 ביוני). הישיבה ה-147 של הכנסת ה-20.
- מזא"ה, י. ומירון, ג. (2015) מאבקי ההורות והמשמורת בישראל, השיח הפמיניסטי וגבולות השוויון המגדרי. תרבות דמוקרטית 16, 81-139.
- מצנר-חרותי, י. (2014). אבא הלך לעבודה, ישוב עם צאת הלבנה: כיצד המשפט הישראלי מעצב את (אי) יכולתם של אבות לשלב בין משפחה לעבודה. מעשי משפט, ו, 67-80.
- ספיר אליעזר, ד., ברנר-נאור, נ., וכהן, ח. (2013). חוק שעות עבודה ומנוחה: סקירת הדין הישראלי (למעט המנוחה השבועית). ירושלים: משרד הכלכלה.
- פלד, מ. (2012, 9 ביולי). בלעדי ל"כלכליסט" — התמ"ת צפוי להמליץ לשנות את חישוב השעות הנוספות בעבודה. כלכליסט.
- פעילות הצוות הפנים ממשלתי להתאמת חוק שעות עבודה ומנוחה לצרכי המשק. נדלה מ-<http://economy.gov.il/Publications/News/Pages/LawAccommodations.aspx>
- פרץ, נ. (2011). לגרום לאבות לטפל: חופשת לידה לאבות בישראל — המלצות למדיניות. ירושלים: מכון טאוב.
- פרץ-וייסוידובסקי, נ. (2014). אין אבות לכישלון: עיצובה של תוכנית חופשת לידה לאב בישראל, בין גורמים רעיוניים לחומריים. האוניברסיטה העברית בירושלים.
- פרנקל, מ., הקר, ד. וברוידא, י. (2011). משפחות עובדות במשפט הישראלי: בין ניאו ליברליזם לזכויות אדם. בתוך: שילה, מ. וכ"ץ, י. (עורכים). עיונים בתקומת ישראל: מגדר בישראל. באר-שבע: אוניברסיטת בן-גוריון.
- עירן-יונה, מ. (2013). ארגון "ישן" אבות "חדשים"? קצינים לוחמים בין הקריירה הצבאית לאבהות. מגדר, 2, 1-26.
- קפלן, ע. (2016). עבודות שקופות: עבודה, זמן ומגדר — מידע ועקרונות למדיניות. ירושלים: מכון ון-ליר.
- רגר, א. (תשס"ב). אבהות בתפיסה ובפרקטיקה בקרב אבות שלקחו חופשת לידה בישראל. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- רנן-ברזילי, א. (2012). הורים א/עובדים: רב ממדיות והפמיניזם החברתי של מעמד הפועלות — תשתית תיאורית לשילוב משפחה ועבודה בישראל. עיוני משפט, ל"ה, 307-352.

- Ajzenstadt, M., & Gal, J. (2001). Appearances can be deceptive: Gender in the Israeli welfare state. *Social Politics*, 8, 292-324. doi: 10.1093/sp.8.3.292
- Bianchi, S. M., & Milkie, M. A. (2010). Work and family research in the first decade of the 21st century. *Journal of Marriage and Family*, 72, 705-725. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00726.x
- Bianchi, S. M., Milkie, M. A., Sayer, L. C., & Robinson, J. P. (2000). Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of the 21st century. *Social Forces*, 79, 191-228.. doi: 10.1093/sf.79.1.191
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Cambridge, England: Polity Press.
- Doucet, A., & Lee, R. (2014). Fathering, feminism(s), gender, and sexualities: Connections, tensions, and new pathways. *Journal of Family Theory & Review*, 6, 355-373. doi: 10.1111/jftr.12051
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Fraser, N., & Gordon, L. (1994). "Dependency" demystified: Inscriptions of power in a keyword of the welfare state. *Social Politics*, 1, 4-31. doi: 10.1093/sp/1.1.4
- Hacker, D. (2013). Men's groups as a new challenge to the Israeli feminist movement: Lessons from the ongoing gender war over the tender years presumption. *Israel Studies*, 18(3), 29-40. doi: 10.2979/israelstudies.18.3.29.
- Helman, S. (2011). "Let us help them to raise their children into good citizens": The lone-parent families act and the wages of care-giving in Israel. *Social Politics*, 18, 52-81. doi: 10.1093/sp.jxr004
- Herbst, A. (2013). Welfare mom as warrior mom: Discourse in the 2003 single mothers' protest in Israel. *Journal of Social Policy*, 42, 129-145. doi: 10.1017/S0047279412000529
- Herbst, A., & Benjamin, O. (2012). It was a Zionist act: Feminist politics of single-mother policy votes in Israel. *Women's Studies International Forum*, 35, 29-37. doi: 10.1016/j.wsif.2011.10.003
- Hobson, B. (Ed.). (2002). *Making men into fathers*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hochschild, A., & Machung, A. (1989). *The second shift: Working families and the revolution at home*. New York, NY: Penguin.

- Holter, O. G. (2005). Social theories for researching men and masculinities: Direct gender hierarchy and structural inequality. In M. S. Kimmel, J. Hearn, & R. W. Connell (Eds.), *Handbook of studies on men & masculinities* (pp. 15-34). London, England: Sage.
- Kluve, J., & Tamm, M. (2009). *Now daddy's changing diapers and mommy's making her career: Evaluating a generous parental leave regulation using a natural experiment*. Bochum, Germany: Ruhr-Universität Bochum.
- Korpi, W., Ferrarini, T., & Englund, S. (2013). Women's opportunities under different family policy constellations: Gender, class, and inequality tradeoffs in western countries re-examined. *Social Politics*, 20, 1-40. doi: 10.1093/sp.jxs028
- Lee, S., McCann, D., & Messenger, J. C. (2007). *Working time around the globe: Trends in working hours, laws and policies in a global comparative perspective*. London, England: New Routledge.
- Lewis, J. (1992). Gender and the development of welfare regimes. *Journal of European Social Policy*, 2(3), 159-173. doi: 10.1177.095892879200200301
- Lewis, J. (1997). Gender and welfare regimes: Further thoughts. *Social Politics*, 4(2), 160-177. doi: 10.1093/sp.4.2.160
- Lewis, J. (2001). The decline of the male breadwinner model: Implications for work and care. *Social Politics*, 8(2), 152-169. doi: 10.1093/sp.8.2.152
- Lewis, J. (2009). *Work-family balance, gender and policy*. Northampton, MA: Edward Elgar.
- Mandel, H., & Semyonov, M. (2006). A welfare state paradox: State interventions and women's employment opportunities in 22 countries. *American Journal of Sociology*, 111, 1910-1949. doi: 10.1086/499912
- Mandel, H., & Shalev, M. (2009). How welfare states shape the gender pay gap: A theoretical and comparative analysis. *Social Forces*, 87, 1873-1911. doi: 10.1353/sof.0.0187
- Matzner-Heruti, I. (2014). Dare to care: The complicated case of working fathers alleging sex and parental discrimination. *Journal of Law and Policy*, 23. Retrieved from <https://brooklynworks.brooklaw.edu/jlp/vol23/iss1/1>

- Moss, P. (Ed.). (2016). *International review of leave policies and related research 2015*. Retrieved from http://www.leavenetwork.org/fileadmin/Leavenetwork/Annual_reviews/2017_Leave_Review_2017_final2.pdf
- Moss, P., & Korintus, M. (2008). *International review of leave policies and related research 2008*. London, UK: Department for Business, Enterprise & Regulatory Reform.
- Orloff, A. S. (1993). Gender and the social rights of citizenship: The comparative analysis of gender relations and welfare states. *American Sociological Review*, 58, 303-328. doi: 10.2307/2095903
- Orloff, A. S. (1996). Gender in the welfare state. *Annual Review of Sociology*, 22, 51-78. doi: 10.1146/annurev.soc.22.1.51
- Perez-Vaisvidovsky, N. (2014). *Failure has no fathers: The formation of the Israeli parental leave for fathers, between ideational and material factors*. Jerusalem, Israel: The Hebrew University of Jerusalem.
- Perez-Vaisvidovsky, N. (2017). Fathers as frauds: On the criminalization of fathers in the parental leave for fathers program in Israel. *Men and Masculinities*. Advance online publication. doi: 10.1177/1097184x17696175
- Pérusse, D. (2003). New maternity and parental benefits. *Perspectives on Labour and Income*, 4(3), 12-15.
- Williams, J. F. (2001). In and beyond new labour: Towards a new political ethics of care. *Critical Social Policy*, 21, 467-493. doi: 10.1177/02610183010210040

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

אירית נגבי ונחמי באום

רקע: ההוצאה של ילד מביתו בכוח החוק השלכות משמעותיות על הילד, אך גם על הוריו. למרות הבנה זו, סקירת הספרות מגלה שתשומת לב מועטה מופנית לבחינת חוויותיהן של אימהות ולמעט מחקר אחד אין התייחסות לחוויותיהם של אבות.

מטרת המחקר: מחקר זה מתאר את תגובותיהם הרגשיות של אבות בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית בצו בית משפט.

שיטת המחקר: הנתונים נאספו באמצעות ראיונות-עומק מובנים-למחצה עם 15 אבות שהתגוררו עם ילדיהם בעת ההוצאה מהבית. את הראיונות ניתחו בשלבים שתי הכותבות, והוא התבסס על הגישה הפנומנולוגית.

הממצאים מראים שכל האבות חוו את ההוצאה כאירוע טראומטי המלווה במערבולת רגשית, בתחושות של אובדן ובפגיעה בזהותם כהורים. עוד מראים הממצאים כי חוויית האובדן של האבות אינה זוכה להכרה. נהפוך הוא: בני משפחה וחברים מפנים כלפיהם אצבע מאשימה על שלא מנעו את הוצאת הילדים. לצד חוויות אלה, האבות מוצאים דרך להתמודד עם הכאב והאובדן, ורובם מדווחים על גדילה והתפתחות המתבטאת בהרחבת תפקודם וזהותם ההורית.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה ולמדיניות: ליווי של עובדים סוציאליים עשוי לסייע לאבות להתמודד עם הקושי הרגשי הנובע מהוצאת ילדיהם מהבית. התמיכה המקצועית עשויה לתרום לחיזוק ולהתאמה של יכולותיהם ההוריות לתקופה שהילד שוהה מחוץ לבית ובעת חזרתו הביתה.

מילות מפתח: הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט, אבות, זהות אבהית, אובדן, יגון לא מוכר

מבוא

להוצאה של ילד מביתו בכוח החוק השלכות משמעותיות על הילד, אך גם על ההורים, האחים והמערכת המשפחתית כולה. למרות הבנה זו, סקירת הספרות מגלה שעיקר תשומת הלב הקלינית והמחקרית מתמקדת בהשפעה שיש לאירוע זה על הילדים שהוצאו. עוד מגלה הסקירה שמעט תשומת הלב המופנית לבחינת חוויות ההורים מבוססת ברובה על עדויות קליניות, והידע המחקרי הוא ברובו על אימהות

(לביא, 2000; פרץ, 2004; Scott, 2003; Freymond, 2007), או על הורים כמערכת, ללא הבחנה בין אימהות לאבות (ברקוביץ, 2003; שכטר, 2005; Buchbinder & Bareqet-Moshe, 2011; Schofield et al., 2011). עד כה לא נערך מחקר, למעט אחד, שהתמקד באבות בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית. מצב זה מעורר תהייה הן נוכח ההכרה, הגוברת בעשור האחרון במעורבותם של אבות בחיי המשפחה (עירן-יונה, 2008; רגר, 2002; Berlyn, Wise, & Soriano, 2008; Shapiro & Krysilik, 2010; Storhaug & Oien, 2012) והן נוכח עדויות המלמדות על תרומת אבות להתפתחות ילדיהם ולרווחתם (Allen & Daly, 2007; Lamb & Tamis-Lemonda, 2004; Marsiglio, Amato, Day, & Lamb, 2000; Rosenberg & Wilcox, 2006).

לבחינת החוויה הרגשית של אבות שילדיהם הוצאו מהבית בכוח החוק ולזיהוי דרכי התמודדותם חשיבות רבה לרווחת האבות ולא פחות מכך לטובת הילדים. מחקרים ודיווחי קלינאים מלמדים שתמיכה טיפולית בהורים, ובכלל זה באבות, שילדיהם נמצאים במסגרת חוץ-ביתית, מסייעת לילדים בשלב ההיקלטות במסגרת (אליצור, 1997; לויט, 1999; מירו וגרופר, 2006; סלונים-נבו ולנדר, 2004; שפירא, 1995; Mandelbaum, 1962; Burgheim, 2002) ובעת חזרתם למשפחה ולקהילה (Miller, Fisher, Fetrow, & Jordan, 2006). בנוסף, ממצאים מראים שילדים בסידור חוץ-ביתי שוהים פחות זמן במסגרת כשהוריהם נמצאים בקשר עימם ובמיוחד כאשר אבותיהם מעורבים באופן פעיל בחייהם (בנכנישתי ושגב, 2002; Fanshel & Shinn, 1978; Malm, Zielewski, & Chen, 2008).

בחינת החוויה הרגשית של האבות חשובה גם כדי לסייע להם באופן מותאם להתמודד עם המצוקה הרגשית המתלווה להוצאת ילדים מהבית, וכל שכן כאשר הוצאה זו נעשית בכוח החוק. כדי להעניק לאבות מענה מקצועי הולם שיפחית את מצוקתם ויסייע להם בהתמודדות יש להכיר את חוויותיהם ולזהות את דרכי התמודדותם. מאמר זה מציג ממצאים ממחקר איכותני שבחן את חוויותיהם של 15 אבות בישראל בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית בתוקף צו בית משפט.

סקירת ספרות

הידע שהצטבר על חוויותיהם הרגשיות של הורים שילדיהם הוצאו מהבית בתוקף חוק התבסס בהתחלה בעיקר על ספרות קלינית. כבר בשנת 1962 תיאר מגדלבלאום (Mandelbaum, 1962) את החשש של הורים לאבד את דמותו הפנימית של ילדם שהוצא מהבית. עבורם הפרידה מהילד משמעותה אובדן שאין להשיבו. תיאוריו מלמדים כי עבור ההורים ההכרח להוציא את הילד לסידור חוץ-ביתי היווה עדות לאי-כשירותם

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

כהורים. כעבור עשור תיארה מק'אדמס (McAdams, 1972), על בסיס ניסיונה האישי, כאם שילדיה הוצאו לאומנה, כי היא איבדה את אמונה בעצמה וביכולתה ההורית, והרגישה שהיא נדרשת שוב ושוב להוכיח את עצמה כהורה. ליטנר (Littner, 1975), שהתבסס על ניסיונו הקליני בטיפול בילדים באומנה ובהוריהם, דיווח כי ההורים חווים תחושה עמוקה של כישלון, הן כהורים והן כבני אדם. לצד תחושת הכישלון, ציין ליטנר (Littner, 1975) גם את רגשות חוסר האונים, הכעס, האשמה והבושה שחווים ההורים בעקבות השמת ילדיהם באומנה. בשנות ה-80 תיארו הס (Hess, 1982) וסיו והוגאן (Siu & Hogan, 1989) את חוויית הפרידה מהילד, ובמיוחד כשזו נעשתה בכוח החוק, כמשבר הכרוך באובדן וברגשות של יגון, כעס ואשמה. עדות עכשווית יותר, המתבססת גם היא על עבודה קלינית עם ילדים ומשפחות (Burgheim, 2002), מדגישה כי הוצאת ילדים מהבית בתוקף חוק רוויה בתחושות של אובדן ויגון ומלווה ברגשות עזים של אשמה. תיאוריהם של קלינאים אלה מלמדים עוד שלצד רגשות אלה חווים המרואיינים לעיתים גם תחושות תקווה והקלה (Mandelbaum, 1962; Burgheim, 2002).

גם התרשמותו של קלינאי מִישראל מגלה תמונה דומה: שפירא (1995), המפרט במאמרו תגובות הורים שילדיהם יצאו לפנימייה טיפולית, מאיר את חוויות הפרידה והאובדן ומתאר ביטויים ברורים של התאבלות. ככלל, הדיווחים הקליניים אומנם שופכים אור על חוויותיהם של הורים, אלא שאי אפשר ללמוד מהם באופן מובחן על חוויותיהם של אבות.

סקירה מקיפה של ספרות המחקר מגלה תמונה דומה, אף שההתעניינות המחקרית בהורים שילדיהם הוצאו מהבית החלה רק בתחילת שנות ה-2000. לביא (2000), שחקרה את החוויה הרגשית של אימהות שילדיהן הוצאו מהבית בישראל מדווחת כי 83 האימהות תיארו בראיונותיהן מגוון רגשות, וביניהם כאב, ריקנות, דאגה, מרירות, חוסר אונים, כעס וחוסר משמעות. החוויה הדומיננטית הייתה של אובדן, ובכללן אובדן של שמחת החיים, אובדן התפקיד האימהי ואובדן החום והחיבה שהן קיבלו מהילד. לצד רגשות אלו ביטאו האימהות גם רגשות של הקלה, שביעות רצון, הכרת תודה ותקווה. במחקר שנערך בישראל עשור מאוחר יותר מדווחים בוכבינדר וברקת-משה (Buchbinder & Bareqet-Moshe, 2011) כי 12 זוגות הורים שילדיהם הושמו בפנימיות מדגישים בעיקר את תחושת האשמה כחוויה הדומיננטית. הם מפרטים כי תחושת האשמה מקורה ברגשות הקשים שמביעים הילדים כשהם מבקשים לשוב לביתם ובהאשמות שהם מפנים כלפי ההורים על אחריותם להוצאה. עוד מראים הממצאים שההורים ראו את ההשמה כנחוצה, והכירו עם הזמן בשינויים החיוביים שחלו בילד ובמשפחה. לעומת מחקרה של לביא (2000), שבו הודגשה חוויית האובדן, חוקרים אלה מצטטים הורים המבטאים תחושת אובדן ואבל, אך הם ממעטים להתייחס לכך. הוג'ר (Hojer, 2011), בהתבססה על קבוצת מיקוד שנערכה בשוודיה עם 13 הורים

12) אימהות ואב אחד) שילדיהם הושמו באומנה, מדווחת שמרבית ההורים חוו רגשות עזים של כעס, ייאוש, אשמה, יגון וחוסר אונים. גם היא מצטטת הורים המתארים תחושה של אובדן, אלא שברשימה שהיא מפרטת כ"תגובות למשבר" היא אינה מכלילה חוויה זו. מגמה שונה מייצגים סקופילד ועמיתיה (Schofield et al., 2011). הם הציגו את חוויית האובדן כבר בכותרת מאמרם. מאמרם מציג ממצאים משלושה מחקרים שנערכו במקביל באנגליה, בנורווגיה ובשוודיה. מחקרים אלה כללו עדויות מראיונות שנערכו עם 68 הורים שילדיהם הושמו באומנה, והם מראים שכל ההורים תיארו באופן מוחשי ומפורט רגשות של אובדן ויגון על הפגיעה במעמדם ובזהותם כהורים. המחקר התמקד בהתמודדות ההורים עם תחושת האובדן והאיום על זהותם ההורית, והוא מגלה שחלקם הצליחו להיגמל מהתמכרויות כדי להוכיח שהם מנסים להשתנות; אך הורים אחרים, לעומתם, פנו להשתמש באלכוהול ובסמים כדי להתמודד עם הרגשות הקשים; היו הורים שהשקיעו בעבודה, והיו שהתרחקו מהחברה והתקשו למצוא משמעות לחייהם.

מחקרים אלה חושפים תמונה קשה של מצוקה שחווים ההורים בעת הוצאת הילדים מהבית וגם זמן רב לאחר מכן. עם זאת ראוי לציין שאף חוקר לא ערך הבחנה בין תגובותיהן של אימהות לבין תגובות של אבות. המחקר היחיד שעשה הבחנה של ממש בין תגובות של אימהות ושל אבות הוא מחקרם המקיף של ג'נקינס ונורמן (Jenkins & Norman, 1972, 1975). מחקר זה עקב במשך חמש שנים אחר חוויות הפרידה של 390 משפחות שילדיהן הוצאו לאומנה. המחקר הראה שאבות, לא פחות מאימהות, כואבים בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית מכוח החוק. ממצאיהם מגלים שאבות כמו אימהות דיווחו על רגשות עצב, דאגה, עצבנות, ריקנות, כעס, מרירות, אשמה ובושה, אך גם הכרת תודה והקלה. עוד מצאו החוקרים שעם חלוף הזמן חלה ירידה ניכרת בתחושת המרירות ופחתו גם רגשות העצב, הדאגה והעצבנות, ואילו תחושות של הקלה והכרת תודה התגברו; רגשות כעס, בושה ואשמה נותרו ברמה דומה לזו שהייתה בעת ההוצאה. מעניין במיוחד ההבדל שהראו החוקרים בין אימהות לאבות. הבדל זה היה אומנם קטן, אך אבות יותר מאימהות ביטאו בושה בעקבות ההשמה. עוד מראים ממצאיהם שרגשות אשמה ובושה פעלו באופן שונה בקרב אימהות ואבות. אבות שחוו רגשות אלה היו מכוונים לילד ופחות עסוקים בעצמם, אימהות אשר חוו רגשות אלה התמקדו יותר בעצמן ובבעיותיהן מאשר בילד.

למחקרם של ג'נקינס ונורמן (Jenkins & Norman, 1972, 1975) חשיבות רבה, שכן לנוכח ממצאיו טבעו החוקרים את המושג "חסך ילדי" (filial deprivation) כדי לתאר את חוויית הכאב שחווים הורים שילדיהם הוצאו מהבית בתוקף חוק. זאת ועוד, מחקר זה הוא היחיד שמאיר את כאבי הפרידה והמצוקה שחווים אבות עם הוצאת ילדיהם מהבית. עם זאת, אי אפשר להתעלם מהעובדה שמחקר זה נערך לפני חמישה

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

עשורים, כשמקומו של האב במשפחה ותרומתו הפוטנציאלית להתפתחות ילדים היו מוכרים במידה מעטה בלבד.

בניגוד לתקופה ההיא, כיום אין ספק באשר למקומם של אבות בחיי ילדיהם. בעשורים האחרונים גברה ההכרה בתרומה הייחודית של אבות להתפתחות ילדיהם מבחינה רגשית, חברתית ואקדמית (Cabrer, Tamis-LeMonda, Bradley, Hofferth, & Erickson, 1998; Lamb, 2000; Doherty, Kouneski, & Erickson, 1998), וממצאי מחקרים חזרו והצביעו על רצון האבות לקחת חלק משמעותי בגידול הילדים. מחקרים הראו שרצון האבות לטפל בילדים וליצור קשרים רגשיים משמעותיים עימם הובילו לשינוי מהותי בתפיסת התפקיד האבהי, וזה הפך להיבט מרכזי בזהותם (עירן-יונה, 2008; פרץ, 2007; גר, 2002; Casper & O'Connell, 1998; Bianchi, 2000; Berlyn et al., 2008; Pleck & Masciadrelli, 2004; Shapiro & Krysil, 2010; McBride et al., 2005; Storhaug & Oien, 2012).

השינוי בתפקידם ובהותם של אבות מחד גיסא, והחסר בידע על חוויותיהם של אבות שילדיהם הוצאו מהבית בצו בית משפט מאידך גיסא, היוו בסיס מרכזי למחקר הנוכחי. ההתמקדות באבות אשר התגוררו עם ילדיהם בעת ההוצאה אפשרה ללמוד על חוויית האבות ועל דרכי התמודדותם באופן ישיר ובלתי אמצעי.

שיטת המחקר

שיטת המחקר, מדגם והליך

שיטת המחקר האיכותנית נבחרה כדי לפתח הבנה מעמיקה על נושא שהידע לגביו כה מוגבל. על בסיס הגישה הפנומנולוגית ביקש המחקר הנוכחי להעמיק אל לב עולמם הסובייקטיבי של אבות שילדיהם הוצאו מהבית בכוח החוק (Giorgi, 1997; Moustakas, 1994; Patton, 2002).

תהליך הדגימה היה מכוון מטרה (purposeful sampling); ובחירת המרואיינים התבססה על עקרון התואמות (Morse, 1994), כדי להגיע למרואיינים שיענו על הקריטריונים הבאים: (1) אבות המתגוררים עם ילדיהם; (2) לפחות אחד מילדיהם הוצא מהבית למסגרת חוץ-ביתית בשנתיים-שלוש האחרונות; (3) גיל הילדים שהוצאו לא עלה על 12, כדי להימנע מסוגיות הקשורות לגיל ההתבגרות; (4) הוצאת הילדים נעשתה במסגרת חוק הנוער; (5) האבות מטופלים בידי עובד סוציאלי לפי חוק הנוער; (6) דוברי עברית, כדי לנטרל ככל האפשר סוגיות הנובעות מהיבטים תרבותיים.

המדגם כלל 15 אבות בני 33 עד 69. הגיל הממוצע היה 47.9 שנים. כל האבות היו יהודים ילידי הארץ, למעט אחד שהוא יליד מרוקו ועלה לארץ בגיל 13. לשניים מהאבות בעלי השכלה של שמונה שנות לימוד, לשישה אבות בין 9-11 שנות לימוד, לשישה

אבות השכלה תיכונית ושלושה אבות למדו עוד שנתיים-שלוש. בעת הריאיון תשעה מהאבות עבדו, שישה לא עבדו (שניים מהם בשל מגבלת נכות ואחד פרש לגמלאות). בעת הוצאת הילד מהבית שבעה מהאבות היו נשואים, שלושה חיו בזוגיות ללא נישואין, וחמישה היו אבות משמורנים גרושים או פרודים.

עבור עשרה אבות הייתה זו הוצאה ראשונה של ילדיהם. בשני מקרים הוצאו חלק מהילדים בתקופה מוקדמת יותר ובמקרה אחד הייתה זו הוצאה חוזרת של הילדים לאחר שהוצאו בינקותם והוחזרו למשפחה. בשני מקרים הוצאו הילדים לראשונה מאימהותיהם למסגרת חוץ-ביתית ולאחר תקופה הוחזרו לאבותיהם, וזו להם הוצאה נוספת. אצל שליש מהאבות הוצא יותר מילד אחד. ב-11 מהמקרים הוצאו הילדים למסגרת של פנימייה, בשני מקרים הוצאו הילדים למרכז חירום, באחד מהם הילד שהה בעת הריאיון במרכז החירום ובמקרה השני כבר סודר בפנימייה. במקרה אחד סודר הילד במסגרת של משפחתון ובמקרה אחר סודרו הילדים באומנה במשפחת האב.

מתוך רצון להבין את החוויה של האבות ואת המשמעות שהם מייחסים לה, נעשה איסוף הנתונים באמצעות ראיונות-עומק מובנים-למחצה, כדי לאפשר לאבות לספר את סיפורם בדרכם ובשפתם (שקדי, 2003). את הראיונות ערכה הכותבת הראשונה באמצעות מדריך ריאיון שפותח על בסיס סקירת הספרות והתייעצות עם אנשי מקצוע בתחום. מדריך הריאיון התמקד בארבעה תחומים מרכזיים מלבד מידע על האב ועל הילדים שהוצאו מהבית: (1) חוויית האבהות; (2) נסיבות הסידור; (3) חוויית האבות ביום הפרידה; (4) משמעות הפרידה והשלכותיה. הריאיון התבסס כאמור על מדריך זה, אם כי הוא התנהל באופן שאפשר דיאלוג ופיתוח יחסי אמן בין המראיינת למרואיין, ומעבר בין נושאים לפי התפתחותו.

ניתוח הראיונות

הראיונות הוקלטו ותומללו מילה במילה. במהלך הראיונות ואחריהם נרשמו הערות, התרשמויות ותחושות שהתעוררו בלב המראיינת (field notes). לאחר עריכת שלושה ראיונות נערך ניתוח ביניים כדי לבחון אם יש היבטים נוספים שבהם כדאי להתמקד, ולנוכח רגישות הנושא – להחליט מהי הדרך הטובה ביותר לגעת בהם. ניתוח זה סייע בראיונות הבאים. שתי הכותבות ניתחו את הראיונות על בסיס הגישה הפנומנולוגית בשלושה שלבים עיקריים: בשלב הראשון נקראו הראיונות בקפידה, כל אחד בנפרד, כדי להגיע להבנה הוליסטית של חוויית המרואיין בכל הקשור לאבהותו בעקבות הוצאת ילדו מהבית מכוח החוק. תוך כדי קריאת הראיונות נכתבו הערות לאורך הטקסט כדי לזהות קטגוריות ראשוניות שעלו בסיפורי המרואיינים. בשלב השני חולק חומר הראיונות ליחידות משמעות תוך זיהוי תימות ותת-תימות שנגעו לתוכן ולהקשר. בשלב השלישי אורגנו התימות העיקריות לתמונה אינטגרטיבית וקוהרנטית (שקדי, 2003; Giorgi,

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

1997). כך למשל, בראיונות תיארו האבות מגוון רגשות בתגובה לפרידה הכפויה מהילד. בהערות שכתבו החוקרות בשולי הראיונות צוינו הרגשות השונים שתיאר כל אב והם קובצו לתימה אחת שנקראה בשם "תגובה רגשית של האבות להוצאה החוץ-ביתית", תוך חלוקה לרגשות שעלו ברגעי הפרידה ולאחר זמן. בשלב זה בלטו תיאורים הקשורים לאובדן ולאובדן טראומטי. אלה קובצו יחד. בתגובות האבות לאחר הפרידה זוהו בהדרגה ביטויים רגשיים שהצביעו על תהליך שקיבל את השם "התרגלות", הדומה במרכיביו לשלבים המתרחשים בתהליך אבל. יש אבות שאף ציינו במפורש:

לאט-לאט את מתרגלת... גם ההורים שלי כשהם מתו – עכשיו התרגלתי.

בשלב זה הופרדו האובדן והאבל מכלל התגובות לתימה שעמדה בפני עצמה. לתימה זו התווספה תוך כדי ניתוח תת-תימה שעסקה בהתפתחות האבות, ומאפיינייה דומים למה שנהוג לכנות צמיחה פוסט-טראומטית. תהליך זה הניב בסופו תימה שנקראה "אובדן, התאבלות והתרחבות הזהות ההורית".

איכות המחקר

לחיזוק אמינותו של המחקר הנוכחי (trustworthiness) ולהגברת מידת המהימנות והתוקף שבו, אומצו שיטות הכוללות שקיפות הליכי המחקר, ניהול יומן מחקר, שימוש בצייטטות רבות, ביקורת עמיתים (peer review) וניהול מאגר הנתונים. כדי למנוע הטיה בכל אחד משלבי המחקר נדרשה ערנות רבה מהכותבת הראשונה שערכה את הראיונות והייתה גורם מרכזי בניתוח הנתונים, לנוכח היותה אישה, אם, ועובדת סוציאלית לפי חוק הנוער בשירותי הרווחה. לפיכך היא ניהלה יומן מחקר ופגישות קבועות עם החוקרת השנייה בשלב הראיונות ולאורך כל תהליך ניתוח הנתונים. במפגשים אלה עובדו נושאים שונים שעלו מהמפגש בין העולמות האישיים והמקצועיים של החוקרות לבין הנתונים שנאספו. פרק הממצאים במסגרת דוח המחקר הסופי כלל צייטטות מרובות מהנתונים המקוריים בליווי ההתייחסויות של החוקרות. כדי לקבל נקודת מבט נוספת על תהליך ניתוח הנתונים שאינה תלויה בפרספקטיבה המושגית של החוקרות, הוצגו נתוני העבודה בכנסים מדעיים, ובהם הייתה לחוקרות הזדמנות לקבל משוב על ממצאי המחקר מגורמים מקצועיים שונים. אלה חידדו את מקום החוקרות מול הממצאים וסייעו אף הם בצמצום השפעת ההטיות האישיות על ניתוח הנתונים. כל שלבי המחקר תועדו, ותמלולי השיחות אוחסנו במאגר ייעודי.

סוגיות אתיות

לאחר אישור ועדת האתיקה של האוניברסיטה וקבלת האישורים הרלוונטיים מהגורמים המוסמכים במשרד הרווחה וברשויות המקומיות, נעשתה פנייה לפקידי הסעד במחלקות

לשירותים חברתיים ברחבי הארץ לשם איתור מרואיינים המתאימים לקריטריונים שנקבעו.

כדי לשמור על פרטיות המרואיינים הפוטנציאליים נעשתה הפניה הראשונית לאבות על ידי העובדים הסוציאליים המטפלים במשפחה. אלה פנו לאבות שעמדו בקריטריונים, הסבירו להם את מטרת המחקר ובדקו את נכונותם העקרונית להשתתף במחקר.

כדי למנוע מן האבות תחושת לחץ להיענות לבקשה להשתתף במחקר, העבירו המטפלים מסר ברור, כי להסכמתם או לסירובם להשתתף במחקר לא תהיה כל השפעה על הטיפול בהם. הקשר הישיר של החוקרת עם האבות נעשה רק לאחר שהאבות נתנו את הסכמתם הראשונית לעובד הסוציאלי. בפנייה הטלפונית של המראיינת לאבות שוב הוסבר על המחקר ועל מטרתו. רק לאחר שהאבות הביעו נכונות להשתתף במחקר נקבע עימם מועד לריאיון. לאור רגישות נושא המחקר, נאמר לאבות לפני התחלת הריאיון כי באפשרותם להפסיק את הריאיון ואת הקלטתו בכל שלב. כמו כן הודגש בפניהם שהמידע שיימסר בריאיון ישמש למטרות מחקר בלבד ושיושמט כל פרט שיאפשר לזהות את האב, הילד או המשפחה. הריאיון החל רק לאחר שהאבות הביעו שוב נכונות להשתתף במחקר וחתמו על טופס הסכמה מדעת.

לנוכח ההכרה שריאיון בנושא כה רגיש עלול לעורר בקרב האבות רגשות, תהיות ומחשבות שלא התעוררו קודם לריאיון, נאמר לכל אחד מהאבות שהם יכולים ליצור קשר טלפוני עם המראיינת, כדי לאפשר למי שירצה לדבר לשוחח על התכנים שעלו בריאיון.

הראיונות נמשכו בין שעה וחצי לשלוש שעות והם נערכו במקומות שונים לפי בחירת המרואייין – בבית המרואייין, בבית כנסת ובלשכות רווחה. הראיונות התארכו מעבר למצופה, כיוון שאבות רבים שמחו להזדמנות לפתוח את ליבם ולשתף בחוויותיהם.

ממצאים

בניתוח הראיונות בלטו חמש תימות מרכזיות: (1) אבות במצוקה: הקריסה, הקריעה והאובדן הטראומטי; (2) יגון לא מוכר, האשמה ואשמה; (3) מחשבות והתנהגויות מפצות; (4) גדילה והתפתחות בתפקוד ובזהות ההורית; (5) תמיכה מקצועית: הצורך והתרומה.

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

אבות במצוקה: הקריסה, הקריעה והאובדן הטראומטי

עוצמות גבוהות של מצוקה בלטו באופן ניכר כשהאבות תיארו את מעמד בית המשפט ואת רגעי הפרידה מהילד.

רגע הקריסה במעמד בית המשפט

רוב האבות חוו את מעמד הדיון בבית המשפט כטראומטי במיוחד. חלקם תיארו אותו כ"גזר דין מוות".

הרגשתי באותו רגע שהעולם קרס, גזר דין מוות. זה כמו לדפוק לעצמי כדור בראש באותו רגע. על סמך מה תיקחי לי ילדים? [...] כאילו את גוזרת עלי גזר דין מוות באותו רגע. (עדן)

האבות תיארו את הדיון בבית המשפט כמעמד טעון ביותר שעורר בהם תחושת איום וגרם להם שיתוק אשר הקשה עליהם להביע את עמדתם. מיטיב לבטא זאת עדן:

לא יצאו לי מילים מהפה במשך רבע שעה. אני מת להוציא מילה ואני לא מצליח. עד שלא מגיעים לרגע הזה לא יודעים מול מה עומדים [...] זה בית משפט [...] עצמתי את העיניים לרגע ואמרתי: תמות נפשי עם פלישתים [...] אני והאמת שלי פה, מה יהיה – יהיה. ובכיתי, אני זוכר, לקח לי איזה רבע שעה, אני רק בוכה. אני לא יודע איך לדבר גם [...] (עדן)

קראו לי לשנייה אם אני מסכים, כן או לא. עמד לי פה כזה, גולה כזאתי, וכמעט לא הסכמתי [...] זה אי אפשר לתאר [...] הנה אני מוציא את הילד, התחלתי להזיל דמעות כזה. (אבי)

הקריעה ברגעי הפרידה מהילד

רגעי הפרידה מהילד נותרו חרוטים בלב חלק גדול מהאבות כמו מעמד בית המשפט. אבות סיפרו בהרחבה על הרגעים שבהם היה עליהם להיפרד מהילד, ותיאוריהם מלמדים על העוצמות הרגשיות וייסורי הנפש שהתעוררו בקרבם ברגעים אלו.

הוא לא רצה בשום פנים [...] להיפרד מאיתנו [...] כשהגענו לשם הוא זעק כמו חיה [...] קילל [...] אמר הרבה דברים, מתוך זעם וכעס. זה היה [...] כאילו הוא מעניש אותי. איך אני שם אותו והולך [...] מאוד קשה [...] אני נקרעתי [...] הרגשתי כאב שנוטש את הילד בשעת צרה [...] ספגתי את הכול [...] נתתי לו לפרוק, הבנתי אותו. (רוני)

מעדויות האבות עולה כי העוצמה הרגשית של הכאב מקורה כפול: ההאשמה של הילדים ותגובות ההתנגדות הקשות שלהם.

מדבריו של אב זה ואחרים עולה שעל אף עוצמת המצוקה והקושי לשלוט ברגשותיהם, הם התאמצו לנהוג באיפוק כדי לא להכביד עוד יותר על ילדיהם. כך למשל, תיאר זאת דור:

היה לי קשה להיפרד מהילד [...] התרגשתי [...] יצא לי קצת דמעות אבל לא בכיתי ליד הילד, הסתובבתי [...] עצבות, היה לי קשה [...] אמרתי לו: אל תדאג [...] באמצע הדיבור [...] ברחתי החוצה [...] אמרתי: אני יוצא לעשן [...] בכיתי. לא רציתי שירגיש שאני בוכה, שלא יישבר בתוך עצמו. (דור)

“אתה לא אבא”

האבות דימו את הפרידה מהילד לאובדן, ורבים מהם תיארו חוויה טראומטית של האובדן. דוגמה לכך מציג אב המתאר, כמו רבים אחרים, תחושה שאקט ההוצאה נטל ממנו את הזכות להיות ‘אבא’, השאיר אותו ללא כל תפקיד, ובאופן מטפורי רצחו אותו.

זה כמו לרצוח אותי [...] את אימא, תארי לך שאני לוקח לך את הילד. את מתארת מה אומרים לך? תשמעי, את לא יכולה להיות אימא, שללנו לך את הזכות להיות אימא [...] אין לי תפקיד. אני לא יכול לקחת אותם לבריכה, לים, לגן [...] זהו [...] אתה לא אבא. אתה לא אבא [...] אתה לא יכול להגן עליהם. אתה לא יכול לקום ולהגיד להם כלום. (נאור)

היו שתיארו את ההוצאה ואת הרגעים שבאו בעקבותיה כתחושה הדומה למה שמתרחש בעקבות מוות:

אותו יום שלקחו אותם הרגשתי דיכאון [...] כמו שההורים שלי נפטרו. (יאב)

אחרים דימו אובדן זה לכריתת איבר:

זה דבר קשה [...] להוציא את הילד שלך מהבית זה כאילו חלק מהגוף שלי יצא מהבית. (מתן)

אב אחר תיאר את תחושת הפנטום המתלווה לכריתת איבר:

כאילו אני חי בלי איזשהו איבר [...] אם זה קורה בצורה של כוח או בכפייה [...] זו הרגשה מאוד קשה. זה כאילו תולשים ממך משהו [...] כשכורתים איבר למישהו אומרים שלפעמים יש תחושה, אפילו שנים אחרי זה הוא מרגיש כאב באיבר הזה, שלא נמצא, הוא מרגיש אותו כאילו, אז זה אותו דבר, אותה הרגשה. ככה אני כהורה מרגיש וזה קשה. זה גם עצב, עצב. זה עצב שמלווה אותי כל הזמן, גם כשהוא נמצא. (שלוו)

בתיאור חוויות האבות שבתהליך הוצאת ילדיהם מהבית, ותיאור החוויה שהתלוותה לשלילת זכויותיהם כאבות, בולט השימוש בשפה מטפורית של התאבדות – “לדפוק

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

לעצמי כדור בראש", הקרבה עצמית — "תמות נפשי עם [...] ", רצח — "זה כמו לרצוח אותי [...] " וקריתת איברים — "כאילו תולשים ממך משהו [...] כשכורתים איבר". נראה שהשימוש בשפה בעלת קונוטציה כוחנית ואלימה היה הדרך שלהם להעביר לשומע את עוצמת הרגשות הקשים והמצוקה שחוו.

אבות רבים תיארו בהרחבה מגוון רחב של תחושות גופניות, רגשות והתנהגויות שאפיינו את הימים הראשונים. התיאורים דומים לתגובות שעליהם מדווחים אנשים מיד לאחר אובדן של אדם קרוב:

היום הראשון שהיא יצאה מאוד כאב לי עד שקיבלתי ממש סחרחורות וכמעט התעלפתי... הרגשתי [...] צער בלב [...] הרגשתי מין ריקנות, ריקנות בגוף, הגוף שלי ריק מכל דבר [...] לא רציתי לקום מהמיטה. נשארתי במיטה יומיים. לא אכלתי, לא שתיתי שום דבר [...] האמת — אני רציתי בהתחלה [...] לאבד את עצמי לדעת. (עמית)

זה לא קל בהתחלה, עברתי ימים מאוד קשים [...] פתאום הבית ריק [...] קשה להתנתק ממנו [...] פתאום הילד נעלם לי [...] תשמעי, זה הלם [...] לא ידעתי איך להתמודד עם כל זה [...] פשוט לא היה קל [...] מוציאים ילד, ותשמעי, את מתגעגעת אליו וכל זה. (עומר)

האבות תיארו ריק שנוצר בחייהם. הוצאת הילד מהבית כאילו נטלה עימה את סממני החיות שייצרו הילדים בבית, ורוקנה מתוכן את תפקידם ההורי:

זה קשה, אני לא רגיל, אני רגיל לרעש, רגיל לבלגן בבית, פתאום אין לי כלום, שקט, אני בא הביתה לשקט. זה אכל לי את המוח [...] עכשיו אני לא צריך לקנות הרבה אוכל [...] אין לי למי לבשל עכשיו, אין לי על מי לצעוק, אין לי עם מי לריב, אין לי עם מי לצחוק. (עדן)

אבות תיארו את חוויית החסר המתעוררת בשגרת חייהם כשהם ממלאים את תפקידם האבהי לילדיהם האחרים שנשארו בבית:

אני חושב עליו כל יום [...] כשאני לוקח את הבנות לגנים ואז הייתי לוקח אותו לבית הספר [...] בבוקר כשאני מלביש אותם [...] אני חושב עליו [...] הייתי צריך להלביש עכשיו שלושה ילדים. או כשאני מקלח אותם אז הוא חסר, את מבינה?

כואב לי שהוא מחוץ לבית, שהוא לא עם האחים שלו ביום שישי [...] קשה לי שהוא לא פה [...] אנחנו שישה, יש אחד חסר [...] אני לא מראה את זה, אבל בתוכי זה קצת קשה. זה ילד חסר בבית, כאילו ילד שאיננו, זה ממש קשה. (אבי)

אבות רבים תיארו את הגעגוע והערגה לנוכחות הפיזית של הילד:

התגעגעתי אליהם [...] והייתי מת שהם יחזרו הביתה. היה לי רגעים שהייתי נשבר, הייתי אומר: די אלוהים, בבקשה תחזיר אותם [...] אני מתגעגע אליהם. (עדן)

האבות תיארו את חוויית החסר והכאב גם במחשבתם על הילדים שנמצאים במסגרת מחוץ לבית:

זה בלי אבא ובלי אימא [...] זה ילד קטן [...] איך הוא ישן לבד? [...] איך הוא מרגיש בלב [...] מה הוא מרגיש בפנים? כאילו מה, אבא זרק אותי? [...] את מבינה? [...] יענו דחוי, את מבינה? (מתן)

נוסף לכאב, האבות ביטאו פחד לאבד את מקומם כאבות בשל הריחוק הפיזי מילדיהם. לרבים סימן הריחוק הפיזי לאורך זמן מכשול שעלול להקשות על שמירת קשר קרוב ומשמעותי של הורה עם ילדו. כך מתאר זאת דני:

שלא יאבדו את הקשר איתי [...] תראי, הזמן [...] והריחוק עושה את שלו [...] ילד של פנימייה [...] לא נמצא בבית הרבה [...] קורים דברים מזה שאנשים נמצאים הרבה זמן ביחד [...] נפתחים יותר, מדברים יותר ויש הכרות מעמיקה [...] הקרבה מאוד חשובה [...] מזה שהיא לא תהיה כל כך קרובה, אולי היא כאילו תאמץ לה איזשהו גורם אחר, מדריכה [...] הזמן עושה את שלו וזה מאוד מדאיג שילדה מתרחקת קצת [...] יש הבדל בזה שאתה מבקר פעם בשבוע לזה שאתה חי איתם בבית. (דני)

לצד האובדן, הכאב, הפחד והגעגוע, רובם תיארו תהליך של התרגלות.

תראי [...] עכשיו פחות קשה לי [...] זה כמו משהו שבלעתי ואני צריך לעכל את זה [...] אני מתחיל לעכל את זה, אני עכשיו פחות נרגש [...] ואני כאילו מתחיל להשלים לאט, לאט. אומרים שהפתרון הכי טוב זה הזמן. אותו דבר באבל ובצער [...] הזמן עושה את שלו. עובר עוד שבוע ועוד שבוע ועוד שבוע כאילו אני מתחיל להתרגל. לא מתרגל לזה שהיא לא נמצאת איתי, אבל הכאב פחות קצת. (דני)

יגון לא מוכר, האשמה ואשמה

מתיאורי האבות ניכר כי בני משפחתם וחבריהם לא יכלו לראות ולהכיר במצוקה ובייסורים שהיו מנת חלקם.

סיפרתי לכמה אנשים [...] חברים ממש טובים [...] אז החבר [...] ניסה לשכנע אותי כאילו שאולי זה יותר טוב בשבילך [...] תראי, אני עם הרגש וזה אז את אותו רגע [...] אומרת יאללה [...] מה אתה מביין כאילו? (יואב)

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

עוצמת המצוקה שחוו האבות גברה שעה שנאלצו להתמודד עם הכעס וההאשמה שהופנו כלפיהם, במיוחד מצד סביבתם הקרובה: האימהות, האחים שנותרו בבית ובני המשפחה המורחבת אשר התנגדו להוצאת הילד. הם ראו באב אחראי למצב מעצם העובדה שהוא לא מצא דרך למנוע את הוצאת הילד מהבית. תגובות אלה של הקרובים להם ביותר השאירו את האבות בחוויה מתמשכת של בדידות.

אשתי לא רצתה [...] היא הייתה מאשימה רק אותי [...] כאילו, בגללך עכשיו הילד בפנימייה [...] אני מרגיש עם זה לא טוב אם היא מאשימה רק אותי. (שון)

אחותי [...] אומרת לי: אתה לא עושה כלום [...] היא כועסת עליי. היא אומרת [...] אתה בושה למשפחה. עדיף שתהיה נרקומן אבל תהיה אבא שלא יוציאו לך את הגורים מהבית. (נאור)

ההורים שלי אמרו: אתה אשם [...] הם לא רצו [...] אמרתי להם: לא מספיק האבן שיש לי על הלב? בגללו אתם מוסיפים לי עוד יותר גרוע. (נמרוד)

בבואת הכישלון השתקפה לא רק בעיני הזולת. מרבית האבות האשימו את עצמם בכך שילדיהם הוצאו מהבית. רבים מהם ביטאו את התחושה שהם לא הצליחו למלא בצורה אחראית את התפקיד ההורי. חלק מהאבות חשו אשמה על היבטים שונים ובכללם יחסם הנוקשה כלפי ילדיהם, על כך שהם שתו לשכרה, לא נתנו די תשומת לב לילדיהם או על שלא חיבקו אותם מספיק.

הייתה לי אחריות, אני אבא [...] אני אשם, אם אני הייתי חזק ולא הייתי שותה [...] אז הוא היה אצלי היום [...] זה קרה בגלל השכרות שלי שאיבדתי אותו [...] הייתה [...] פגיעה מסוימת בילד בגלל שהאבא משתכר מדי פעם ומזניח אותו [...] אני שותה והוא סובל [...] את מבינה? (שלוו)

אני האשמת את עצמי [...] סתם דוגמה, החיבוק כשהייתי נכנס הביתה והייתי נותן אותו לילד שלי. אם הייתי מחבק אותו עוד 01 דקות יותר זה לא היה קורה. (עדן)

אבות שגידלו את ילדיהם לבדם, בכוחות עצמם, ביטאו תחושות אשמה על שנעדרו שעות רבות מהבית לצורכי פרנסה.

היו לי [...] הרבה יסורי מצפון כי ביליתי המון שעות בעבודה [...] אני מודע לזה שאני כאילו יש לי אשמה מסוימת שאני לא בבית אבל אני גם מפרנס. (דני)

מחשבות והתנהגויות מפצות

האבות השתמשו במגוון אמצעים קוגניטיביים והתנהגותיים כדי להתמודד עם הרגשות הקשים שעוררה בהם הוצאת ילדיהם מהבית מכוח החוק.

“אני משקר את עצמי”

מרבית האבות התמודדו עם מצוקתם הרגשית במציאת הסברים מגוונים שיניחו את דעתם ויאפשרו להם להפחית את המצוקה, מה שמכונה בשפה המקצועית רציונליזציה.

ההוצאה היא בחירה שלי

אף על פי שכל הילדים הוצאו מהבית בכוח החוק, היו אבות שתיארו את ההוצאה של הילד כבחירה שהם עשו מתוך דאגה לילד ומתוך אחריותם כהוריו.

כשראיתי שהוא קצת התדרדר [...] התחלתי לחשוב על הדברים [...] קיבלתי החלטה לשים אותו בפנימייה [...] אמרתי לו [...] אני רוצה שתצא בן-אדם, בשביל זה אני שם אותך שם, אני אוהב אותך. אמרתי לו: עזוב בית משפט [...] אני לבד, בתור אבא, אני רוצה שתלך לפנימייה. (דור)

טובתו של [הילד] הייתה שהוא ייצא מהבית. זה היה על דעת עצמי [...] בהכרה מלאה שהוא לא פה וההחלטה נכונה [...] ההכרה שלי היא שההחלטה היא הכי נכונה והכי צודקת [...] ההחלטה שהתקבלה זה מתוך אחריות. (אמיר)

אחרים תיארו את המצב כתלוי בבחירתם ובשיקול דעתם תוך התעלמות מוחלטת מהעובדה שהוצאת הילדים נעשתה בכוח החוק.

אם אני רוצה מחר להוציא אותו משם אני יכול להוציא אותו [...] זה הסכמה רק שלי. זה לא דבר שהוא בכוח [...] הכול תלוי בי [...] השאלה אם מתאים לי. (עומר)

מתי שהם רוצים שיבואו הביתה [...] קשה לי, אני לא מתמודד עם זה [...] אני משקר את עצמי [...] אני מכניס לעצמי למוח שעכשיו יש חושך בחוץ אבל יש שמש בחוץ. אז מה עשיתי בזה?

ההוצאה היא מצב זמני

כדרך להקל על כאבם, אבות רבים המעיטו מעוצמת ההליך החוקי בהתייחסם להוצאת הילדים מהבית כאל מצב זמני שיחלוף תוך זמן קצר, מצב שהוא פורמלי במהותו ואין לו משמעות של ממש עד כי אפשר לשכוח אותו.

טראי [...] לא לוקחים לי אותה לצמיתות [...] זה משהו זמני. (דני)

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

צו זמני [...] החלטתי שזהו, אני לא מדבר על זה בכלל. פשוט שוכח מזה, זה כולה כמה חודשים [...] וזה לא מפריע לי כרגע. זה קטע פסיכולוגי, אם לא תתייחסי לצו הוא לא יציק לך [...] הוא לא קיים [...] אני לא רואה אותם? הם לא באים אליי? [...] אני מגדל אותם [...] אני הכול [...] אם אני לא מדבר על זה אני בכלל שוכח שיש צו. (עדן)

ראיתי אותו [את הצו] כפורמלי בלבד [...] וזה לא הטריד אותי. (אמיר)

השימוש של אבות ברציונליזציה בא לידי ביטוי גם בהסברים שהם נתנו לעצם הוצאת הילדים מהבית ולשהותם במסגרת.

עדיף... בפנימייה הוא ילמד

מרבית האבות הדגישו שהוצאת הילד למסגרת חוץ-ביתית נעשתה לטובתו ומתוך דאגה לעתידו ולהתפתחותו.

כשראייתי שהוא לא רוצה ללכת לבית הספר [...] ראיתי שהמצב שלו רע, אז בשביל החינוך שלו [...] שלחתי אותו לפנימייה [...] אמרתי: ככה הוא ילמד יותר, הוא ייצא מחונך יותר [...] אמרתי לו: [...] זה בשבילך [...] יהיה לך עתיד, יהיה לך הכול. (דור)

היו אבות שהסבירו כי ההוצאה מהבית נועדה להעניק לילד נקודת פתיחה טובה יותר לחיים מזו שהייתה להם, אחרים הסבירו כי ההוצאה נועדה להרחיקו מסביבת חיים מסכנת ולמנוע את התדרדרותו לעולם הפשע והעבריינות.

אני לא רוצה שהילד שלי יעבור את מה שאני עברתי. שיהיה לי טוב כמה שאני רוצה לילד הזה טוב [...] בגיל 31 [אבי] לקח אותי לעבוד בבניין [...] אני לא רוצה שהבן שלי יגדל כמוני [...] שיהיה ילד מלומד, שיצא ממנו משהו. (שון)

הם יצאו לפנימיות כי היינו גרים [...] בשכונה שהיא הייתה מלאה נרקומנים וזונות והכול, אז כאבא טוב לא רציתי שהילדים שלי יתקלקלו כמו שאני רואה ילדים אחרים שהתקלקלו. (עמית)

מרבית האבות ראו את המסגרת החוץ-ביתית כסביבה מיטיבה המאפשרת מרחב גדילה עבור ילדיהם. הם ייחסו לצוות המקצועי ידע רב, משאבים ומיומנויות אשר מקנים להם את היכולת להתמודד עם הקשיים שיגלה הילד ולכוונו לדרך שתאפשר לו התפתחות וצמיחה.

כל האפקט של המשפחתון הזה... שהוא ילמד להיות עצמאי [...] יש להם שם [...] את כל הטיפולים ואת כל העזרה [...] העזרה בלימודים, פסיכולוגית [...] שמה הם מקבלים את המיטב שבמיטב [...] הוא הולך [...] למקום שהוא טוב, שאני סומך עליה בעיניים עצומות. (עומר)

עדיף [...] להכניס את הילד לפנימייה ואני יודע שהילד שלי משמה יצא ילד מחונך ילמד את החיים כמו שצריך, הוא ידע מה טוב מה לא טוב [...] בפנימייה הוא ילמד [...] לכבד אותנו [...] שמתי אותו שמה בשביל שהוא ילמד [...] מלמדים אותו את החיים שמה. (שון)

היה לי קשה

חלק גדול מהאבות הסבירו את הוצאת הילדים בקשייהם להתמודד עם כל הכרוך בגידול הילדים או בקושי שנבע מהמצב שהיה בבית. כך למשל היו אבות שציינו את מצבם הכלכלי ואת תנאי חייהם אשר לא אפשרו להם להמשיך ולגדל את ילדיהם, היו שתיארו קושי בהתארגנות ובשילוב מטלות הוריות עם עולם העבודה:

היה לי לדאוג לפרנסה ולדאוג לבנות ולדאוג לילד והיה לי קופת חולים [...] לדאוג [...] לאוכל, לכבס [...] נהיה קשה [...] וגם כל שני וחמישי מהבית ספר מתקשרים אליי [הילד] עושה בלגן [...] כבר לא היה לי כוח [...] אמרתי שאני יקרוס עם שלושתם או שאני יוציא אחד, את מבינה? (מתן)

חלק מהאבות קשרו את ההוצאה מהבית ליחסים מעורערים בתוך המשפחה, לקשיים בתפקוד האם עקב חולי נפשי:

הסיבה להוצאה שלו [...] שאימא שלו היא אישה שהיא מעורערת בנפשה [...] היא לא הייתה מסוגלת לטפל בילדים. (עומר)

מעדויותיהם עולה שההסברים המקלים שנתנו האבות לעצמם ולילדיהם כדי להתמודד עם הוצאת הילדים מהבית התייחסו לא רק לסיבות לעצם ההוצאה מהבית אלא גם לתפיסתם את המסגרת החוץ-ביתית.

תחשוב שהוא בצבא

כמה אבות נקטו אסטרטגיות אחרות להקל על עצמם בהתמודדות עם המצוקה הרגשית. אבי, לדוגמה, סיפר על הניסיון לשכוח את נסיבות ההוצאה ולשכנע את עצמו להתייחס לפרידה מהבן כאילו הייתה פרידה נורמטיבית של אב מבנו שמתגייס לצבא:

זה הרצון הטוב שלי לשכוח [...] אמרתי: תחשוב שהוא בצבא [...] היה לי קל להגיד שהוא הלך לצבא, שאני יודע שהוא בידיים טובות [...] היה קשה, גם בצבא זה קשה בהתחלה עד שמתרגלים. (אבי)

“אני נותן להם הכול”

אבות התמודדו עם המצוקה והכאב גם באמצעות התנהגויות מגוונות שנועדו לפצות את הילד. רבים דיווחו על פיצוי חומרי, לעיתים בעלות כספית גבוהה, למרות יכולתם

הכלכלית המוגבלת.

אני מנסה להרגיע את עצמי שאני נותן להם את הכול, הבנת? [...] זה מה שמרגיע אותי [...] אני קונה להם [...] תגידי לו אין לי כסף [...] תרגישי חרא [...] גם אתם בפנימייה גם אין לי מה לתת לכם? אז אני צריך להתאבד, אין לי מה לעשות בחיים [...] אני לא יכול לצאת מהפנימייה כשאני יודע שהשארתי את שניהם בוכים [...] ככה הבאת לו דברים [...] אז הם רגועים ונותנים לך את הנשיקה ונפרדים אתך ביפה [...] ואז גם ההרגשה שלך יותר טובה. אבל תארי לך, לא הבאת להם ושניהם בוכים, צורחים, אז למה באת בכלל לביקור. (יואב)

בחוויה של אב זה, המתנות שהוא קונה לילדיו הופכות אותו נוכח ומשמעותי בחיי ילדיו לאחר שאיבד את מרבית תפקידי האב השגרתיים מאז שהוצאו מרשותו. מדבריו עולה עוד שבאמצעות הבאת מתנות יקרות הוא מנסה לכפר על שאִפֶּשר את ההוצאה מהבית. באמצעות התנהגות זו ניסו עוד אבות, כמו יואב, להרגיע ולשמח את הילדים ובאותה עת להקל על רגשותיהם הקשים ולשמר את דמותם כהורים טובים. דרך אחרת להקל על התחושות הקשות שחוו האבות הייתה לפצות את הילדים באמצעות השקעה מרובה ביחסים ובקשר עם הילד. חלק ניכר מהאבות סיפרו על קשר אינטנסיבי יום-יומי עם הילד בשיחות טלפון ובהתכתבויות באינטרנט. רבים השקיעו מאמץ ניכר בכל מפגש שהיה להם עם הילד.

אני משתדל להיות איתו כמה שיותר, לבקר אותו [...] אני [...] לוקח אותו מהבית ספר ומביא אותו למשפחתון, בשביל לראות אותו [...] אני הולך לפעמים באמצע השבוע, מתי שאני יכול ללכת אני הולך. (עומר)

[כ]שהם היו באים הייתי מתכונן כאילו נשיא המדינה מגיע. הייתי מכין את הכול לא לעזוב אותם לרגע. (עדן)

הקשר האינטנסיבי עם הילדים, הפניית מלוא תשומת הלב אליהם והעברת המסר שהם יקרים וחשובים להם הקלה על המצוקה הרגשית שחוו האבות, אפשרה להם לשמור על נוכחותם ומעורבותם בחיי ילדיהם, הפחיתה מהאיום על עתיד יחסיהם עם הילדים וחיזקה חוויה ותדמית הורית חיובית.

גדילה והתפתחות בתפקוד ובוהות ההורית

“תמיד אני רציתי להיות מה שעכשיו אני עושה”

לצד המצוקה הרגשית והמרחק הפיזי מילדיהם, מרבית האבות תיארו שינויים משמעותיים שחלו בתפקודם ההורי ובהשקפת עולמם בכל הקשור להורות. האבות

סיפרו שהם משקיעים משאבים רבים בתפקידם ההורי, הם מתעניינים יותר בחיי ילדיהם ומרגישים שהם "יותר אבות" מכפי שהיו קודם להוצאת הילדים.

היום אני אבא במשרה מלאה. אני יותר אחראי [...] יותר מעורב בחיים שלו [...] תראי, אז, הוא היה בבית, הייתי חוזר מאוחר מהעבודה [...] עכשיו אני הרבה יותר מעורב [...] יש לי תפקידים [...] הצגות, מסיבות [...] אני משתדל לראות אותו כמה שיותר [...] אני מעניק לו [...] את האהבה שהוא צריך, את השאלות [...] איך היה בבית ספר היום? עשית שיעורים? כל הדברים האלה. (עומר)

המשאבים שהאבות השקיעו בילדיהם, הנגישות, הפניות והרגישות שגילו כלפיהם הובילו למערכת יחסים קרובה ואינטימית יותר עם ילדיהם:

הקשר בינינו נהיה יותר חזק כי כשהם באו היה לי זמן בשבילהם. [כ]שהם היו איתי הייתי עובד שבתות חגים [...] היום הם באים [...] עד שהם נוסעים אני רק שלהם. אנחנו הולכים לים, טיולים ובילויים [...] הקטע של הפנימייה גם קירב אותי יותר אליהם [...] אני מתגעגע אליהם כל כך הרבה אז אני הולך לראות אותם יותר, ואני מתקרב אליהם יותר. אני יושב לדבר איתם שעות. פעם לא הייתי יכול לדבר איתם מילה, לא יכול לשמוע אותם, כל היום בבית, הרעש, לא יכול [...] אני מדבר איתם הרבה על [...] התחושות שלהם, מה הם מרגישים. בגלל זה אני אומר לך, אני היום קרוב אליהם יותר. (עדן)

חלק מהאבות ייחסו את השינוי שחל בתפקודם ההורי להקלה שחשו דווקא מכיוון שילדיהם נמצאים במסגרת החוץ-ביתית. הידיעה שיש מי שדואג לילדיהם ולצרכיהם היום-יומיים הפחיתה מהעומס הרגשי ומהאחריות הכבדה שהייתה מוטלת על כתפיהם ואפשרה להם להתפנות בצורה שונה לילדיהם. אמר מתן:

אני פחות מטפל בו פיזית אבל אני יותר חושב עליו, יותר דואג לו.

כמה אבות קשרו את השינוי בתפקודם ההורי לשינוי שחל בילד עם השמתו במסגרת:

אז הוא היה בקטע של התמרדות, לא יכולתי להתקרב אליו כמו שאני עכשיו מתקרב אליו [...] לא יכולתי [...] לתת לו פרס על מה שהוא עושה, הייתי חייב להעניש אותו [...] הייתי יותר כעוס עליו מבחינת זה שהוא יוצר בעיות לנו כהורים [...] כיום כל זה נעלם [...] כשהוא רואה שהוא ילד טוב, הוא מקבל רק טוב [...] תמיד אני רציתי להיות מה שעכשיו אני עושה, פשוט [...] עכשיו [...] הוא [...] ילד טוב וממושמע [...] הוא גרם לי להשתנות בתפקיד. (רוני)

אחרים שייכו את השינוי בתפקודם ההורי ובתפיסתם את צורכי ילדים לתובנות שרכשו, לעיתים קרובות בתהליך של התבוננות עצמית ובחינה מחדש של תפקודם כאבות בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית:

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

ממתי ש[הוא] יצא לפנימייה התחלתי לראות בילדים כערך עליון. פשוט הייתי צריך ללמוד את זה, לא להגיע לניסיון הזה אלא ללמוד את זה לפני זה [...] איך להתייחס לילדים [...] ואיך להתנהג איתם [...] הבעיה שהלימוד בא מהחיים [...] פעם [...] שלא הייתי יודע איך להתנהג לילד [...] זה המצב שהביא אותו [...] להיות יותר אגרסיבי, יותר אלים [...] יחס זהו. יחס לילדים, להרגיש אותם זה לא סתם כמו שאז הייתי מרגיש אותם [כמו] חפץ. (נמרוד)

החלטתי לשנות שיטה [...] וראיתי שהשיטה השנייה שבחרתי יותר טובה [...] סובלנות זה הסוד של ההצלחה עם הילד [...] אוון קשבת [...] שילד שופך ואומר [...] מה מציק לו, דרך זה אפשר לעזור לילד [...] זה דברים שלא קונים בכסף [...] המרכיב החשוב ביותר זה תקשורת עם הילד, סובלנות ואוון קשבת. (רוני)

תמיכה מקצועית: הצורך והתרומה

“אין לי אף אחד שאני יכול לדבר... מלבד העובדת הסוציאלית”

בחינת הראיונות מלמדת שמרבית האבות לא פנו לקבלת תמיכה ועזרה מקצועית בהתמודדות הכרוכה בתהליך הוצאת ילדיהם מהבית. עם זאת, רבים מהם רצו שעזרה רגשית-נפשית תוצע להם לאחר הוצאת הילדים מהבית, גם כדי להתמודד עם המצוקה שלהם וגם כדי שיוכלו להוות מקום טוב לילדיהם לחזור אליו. כך אומרים אבות אלה:

שיהיו איתי בקשר יותר רציף ממה שהיה. לשאול מה נשמע, מה שלומך? [...] העובדות הסוציאליות קשה מאוד לתפוס אותן. הכוונה [...] שיתמכו בי, ישאלו שאלות, מה נשמע? (עומר)

בשביל לעזור לילד [...] אנחנו צריכים גם שיעזרו לנו [...] אם אתם כל כך רוצים שהילדים יצליחו [...] צריכים לחזור לבית חם ואוהב [...] יותר להתערות בחיים של הזוג [...] יותר לשאול, יותר לבקר, לראות אם אפשר לעזור. (רוני)

עדויות האבות שקיבלו עזרה מקצועית מלמדות כי תמיכת אנשי המקצוע הייתה מרכיב מרכזי וחיוני שאפשר פורקן רגשי ושיתוף במצוקותיהם.

היה לי מזל אחד גדול שאני קיבלתי סיוע [...] טיפול אישי, פעם בשבוע, בשעה קבועה. אני מקבל שעה שלמה [...] רק כשהייתי מגיע לעובדת הסוציאלית הייתי מתפרץ [...] בבכי [...] הייתי [...] מקיא את הכול החוצה אצלה, הייתי מדבר איתה, אז הכול היה עולה עוד פעם [...] לא היה לי קל בכלל [...] אין לי אף אחד שאני יכול לדבר [...] מלבד העובדת הסוציאלית שהיא שימשה לי כפסיכולוגית שאני יכול לשבת מולה ולשפוך את הלב [...] הוצאתי [...] את כל

המשקעים [...] זה עזר לי, אני התפרקתי שם. הייתי מגיע מפורק אבל, כאילו הוצאתי הכול החוצה [...] אני יכול להגיד לך שנעזרתי המון, אם העובדת הסוציאלית לא הייתה בתמונה אני יכול להבטיח לך [...] הייתי מרגיש הרבה יותר גרוע, הנפש שלי גם הייתה נפגעת [...] המחלה הכי גרועה לבן אדם זה [...] הבדידות והצער שכן אדם נושא איתו [...] בן אדם מאבד את השפיות שלו [...] מזה שהוא מדוכא יתר על המידה [...] ולא טוב לו, הוא עושה מעשים שהוא לא אמור לעשות אותם. (דני)

דני ממשיך ומתאר בפירוט כיצד תמיכת העובדת הסוציאלית בלשכת הרווחה באמצעות ייעוץ והדרכה הורית שימשה גורם שסייע לו לתפקד טוב יותר כהורה:

אני מקבל הדרכה הורית, העובדת הסוציאלית ברווחה [...] מיעצת לי איך להתמודד עם הדברים, איך להגיב [...] שיתפתי אותה בדברים [...] והיא עזרה לי המון [...] אם לא הייתי מקבל את כל הייעוץ ואת ההדרכה [...] שהקדישו לי אני היום הייתי נמצא במקום אחר [...] החיים שלי השתנו [...] העובדת הסוציאלית עזרה לי בהמון תחומים וכיוונה אותי [...] הרבה פעמים, אני הרמתי ידיים ואמרתי לעובדת הסוציאלית, אני חסר אוניס בקטע של התמודדות עם הגדולה ואני רוצה צלע משולשת [...] כשאני מביא עוד גורם אחד עם הגדולה אז היא הייתה פונה לעובדת הסוציאלית [...] משתפת בדברים שכואבים לה, ואני הייתי פונה לעובדת הסוציאלית.

דיון

התמונה המתקבלת מממצאי המחקר מראה כי תהליך הוצאת הילדים מהבית בסמכות החוק מטלטל את האבות, נצרב בתודעתם כחוויה טראומטית היוצרת שבר עמוק וזה מאיים על זהותם ההורית. האבות מדווחים על חוויה מתמשכת של אובדן המלווה בייסורי נפש, רגשות כאב, עצב, אשמה, כישלון וריקנות. העוצמות הרגשיות היו גבוהות במיוחד בשתי נקודות זמן: בעת הדיון בבית המשפט וברגעי הפרידה מהילד. עבור האבות הוצאת הילדים מהבית מכוח החוק היוותה לא רק אובדן תפקידם וסמכויותיהם ההוריות, אלא פגעה גם בזהותם ההורית. אובדן נוכחותו הפיזית של הילד גרר אובדן התפקיד האבהי ופעילויות הוריות שגרתיות יום-יומיות, אובדן הקשר הורה-ילד כפי שהיה, אובדן תחושת השותפות בתהליך הגדילה וההתפתחות של הילדים, ואובדן שלמות התא המשפחתי. ממצאים אלו מספקים עדות לחוויית האובדן והיגון שחווים אבות בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית בצו בית משפט, ועולים בקנה אחד עם הספרות המקצועית המלמדת על חוויית האובדן והיגון של אימהות (לביא, 2000; Freymond,

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

2003). זו עדות מחקרית ראשונה לחוויית האובדן של אבות, שעד כה לא תועדה (ברקוביץ, 2003; Schofield et al., 2011; Buchbinder & Bareqet-Moshe, 2011), או שלא הומשגה במונחים אלה (Zanoni, Warburton, Bussey, & McMaugh, 2014). עבור האבות הוצאת הילדים מהבית מכוח החוק פגעה לא רק בתפקידים וסמכויותיהם ההוריות, אלא כאמור גם בזהותם ההורית. זהות הורית בכלל וזהות אבהית בפרט מבוססת על מילוי התפקיד ההורי, על תפיסת האב את זהותו האבהית, אך לא פחות מכך גם על ההכרה החברתית שמעניקים לו אחרים משמעותיים בחייו (Adams & Marshall, 1996; Brewer & Gardner, 1996; Roy & Dyson, 2010). מממצאי המחקר עולה שאבות אלה איבדו את שלושת מקורות ההערכה. הם איבדו את החברה כמקור הערכה שזו ראתה אותם כמי שנכשלו בתפקידם ואינם הורים הראויים לגדל את ילדיהם ולמלא את תפקידם האבהי; את הערכת בני המשפחה שראו אותם כמי שלא עמדו במשימתם, כגברים וכאבות במשפחותיהם, להגן על ילדיהם ולשמר אותם בבית, בקרב המשפחה; והם איבדו את המקור הפנימי כשתהליך הוצאת הילדים מהבית ערער את אמונתם בעצמם וביכולתם, כהורים.

לנוכח הממצאים עולה שאלה: מדוע התקשתה הסביבה הקרובה להכיר בחוויות הכאב של האבות ולתמוך בהם בתקופה שלאחר הוצאת הילדים? הסבר אחד קשור לכך שאף על פי שהילדים הוצאו מהבית, הסביבה אינה רואה מצב זה כאובדן, כיוון שאפשר להיות בקשר איתם. מצב זה דומה למצבים אחרים אשר בוס (Boss, 2007) הגדירה כאובדן 'עמום', שבהם האדם ישנו ואיננו גם יחד, והסביבה מתקשה להבין את השלכותיו. הסבר אחר קשור לסטיגמה המתלווה להוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט (לביא, 2000; Scholte; Mandelbaum, 1962; Jenkins, 1981; Hojer, 2009; et al., 1999). אפשר להניח כי כשהאובדן הוא 'עמום' וסטיגימטי גם יחד חוויית האבות הופכת למה שמכונה "יגון משולל זכויות" (disenfranchised grief) (Doka, 1989): על אף האובדן האדם אינו זוכה להכרה כמי שראוי להתאבל ולבכות את אובדנו. הסבר נוסף קשור לכך שלמרות התרחבות התפקיד האבהי בארץ בעשור האחרון, בסביבה של האבות, שרובם באים ממשפחות קשות יום, תפיסת התפקידים המגדריים היא עדיין תפיסה מסורתית (Izugbara, 2015; Roy & Dyson, 2010; Schofield et al., 2011), ולפיה האם היא המטפלת העיקרית בילדים, ומכאן ברור שהיא מושפעת מהפרידה מהילד; ואילו האב נתפס כמי שאינו מעורב בחיי ילדיו ולכן אינו חווה אובדן. על פי תפיסה זו הסביבה גם מניחה שהאב היה יכול למנוע את הוצאת הילד אילו פעל "כמו שגברים אמורים לפעול" (Davidson-Arad, Peled, & Leichtentritt, 2008).

כאמור, הוצאת הילדים מהבית מכוח החוק סדקה את מציאות חייהם של האבות וחרתה בהם חוויה של אובדן ושבר בהיבטים שונים בזהותם. העובדה שהאבות נשפטו הן בעיני ילדיהם והן בעיני החברה שראתה בהם מי שאינם ראויים להיות אבות, איימה

על זהותם ההורית, על מעמדם כאבות בביתם ובחברה, ועוררה בהם מצוקה רגשית עמוקה. עדות לקריסה ולמצוקה יש בשפה המטפורית שהאבות השתמשו בה. השפה המטפורית אפשרה לאבות "דיבור גברי" שעולה בקנה אחד עם הנטייה של גברים להימנע מלהפגין רגשות וחולשה (Berlyn et al., 2008).

ממצאי המחקר עולה בבירור שרק לאחר תקופה של התכנסות פנימה לתוך עצמם ואבל על אובדנם יכלו האבות בהדרגתיות להסתגל לשינוי הדרמטי שחל בחייהם. ההסתגלות, כך נראה, התרחשה הודות לדרכי ההתמודדות מגוונות שנקטו האבות, ובכללן רציונליזציה של הוצאת הילדים ושל המסגרת הפנימיתית. אף שכל הילדים הוצאו מהבית בתוקף צו בית המשפט, תיארו אבות רבים את ההוצאה כיוזמה שלהם שנעשתה לטובת הילד. אחרים תיארו את ההוצאה כמצב זמני שבידיהם היכולת לשנותו לפי רצונם ושיקוליהם. דרכים אלה אפשרו לאבות לשמר תחושה מסוימת של שליטה ותפיסה חיובית של אבהותם. בנוסף, מרבית האבות הציגו את ההוצאה מהבית כצעד חיוני להתפתחות הילד שנעשה לטובתו ומתוך אהבה ודאגה לעתידו. הם נימקו צעד זה ברצון למנוע את התדרדרות הילד, בדאגתם להשכלתו ולהתקדמותו. במקביל, רבים הציגו את המסגרת הפנימיתית כמרחב המאפשר לילדיהם גדילה והתפתחות, והביעו ביטחון שהצוות המקצועי יידע להתמודד ולנתב את דרכו של הילד על אף קשייו. גישה זו עולה בקנה אחד עם התפיסה התיאורטית המדגישה את חשיבות הגורם הקוגניטיבי בהתמודדות הפרט עם אירוע דחק (Folkman & Lazarus, 1985), ועם ספרות המחקר העוסקת בהוצאת ילדים מהבית, המראה שככל שהמשפחה מעניקה להוצאת הילד מהבית משמעות חיובית יותר היא תחושה פחות מצוקה ותדווה על הסתגלות רגשית טובה יותר (לביא, 2000; שכטר, 2005; 1992; Haagenstad).

האבות התמודדו עם המצוקה והכאב גם באמצעות התנהגויות שכוונו בעיקר כלפי הילד. רבים דיווחו על קניית ממתקים, צעצועים ומתנות לילדים, אף אם לעיתים הדבר היה מעבר ליכולותיהם הכלכליות. רבים דיווחו גם על השקעה אינטנסיבית במפגשים עם הילד ובשמירת קשר יום-יומי עימו באמצעות התקשורת. ניכר כי התנהגויות אלו הקלו את המצוקה הרגשית ואת האיום על עתיד יחסיהם עם הילדים, וחיזקו בהם חוויה הורית חיובית. ממצאים אלו תומכים בממצאי מחקר שערכו בוכבינדר וברקת-משה (Buchbinder & Bareket-Moshe, 2011) בישראל, ומחקרים שערכו באנגליה, בנוורווגיה ובשוודיה סקופילד ועמיתיה (Schofield et al., 2011). מחקרים אלה הצביעו על נטיית ההורים להציג לעצמם ולאחרים את ההשמה החוץ-ביתית כפתרון הטוב ביותר לילדיהם, כדי לאשרר את התחושה שהם הורים טובים לילדיהם. עם זאת ראוי להדגיש, כי בשונה מהממצאים במחקר הנוכחי, שהראו כי התנהגויות האבות היו מכוונות ישירות כלפי הילד, דרכי ההתמודדות שנמצאו במחקרם של סקופילד ועמיתיה (Schofield et al., 2011) הראו שההורים השקיעו את רוב מאמציהם בניסיון להיגמל

הוצאת ילדים מהבית בצו בית משפט: אבות מספרים על חוויותיהם

מהתמכרות לסמים ולאכזריות כדי להוכיח לאנשי המקצוע, וגם לילדיהם, שהם מכירים בטעויות שעשו.

ממצאי המחקר מלמדים עוד שהאבות הצליחו לא רק להבנות ולהגדיר מחדש את אבהותם אלא חוו גם גדילה והתפתחות במרחב ההורי. רבים תיארו מעורבות רבה יותר בחיי ילדיהם וקרבה אינטימית שלא הייתה לפני ההוצאה. רבים העידו שבעקבות ההוצאה הם מצליחים לגלות רגישות רבה יותר לצרכים הרגשיים של ילדיהם. ייתכן כי המפגש עם החוויה הטראומטית שנשאה בחובה הפרידה מהילדים עורר אותם להעריך מחדש את תפקודם האבהי ולאמץ תפיסות והתנהגויות הוריות חדשות. ייתכן שהבחירה של האבות להתמודד בדרכים חיוביות חיזקו תהליך של צמיחה אישית, כמו במחקרם של פארק, כהן ומרץ (Park, Cohen, & Murch, 1996), שמצאו כי התמודדות דרך הגדרה מחדש של המצב בהיבט חיובי קשורה לצמיחה. הסבר נוסף להתפתחות נעוצה בהפחתת העומס המתחייב מטיפול אינטנסיבי בילדים ודאגה לחיי היום-יום שלהם. הקטנת העומס במכלול ההיבטים האופרטיביים והקונקרטיים של החיים אפשרה כנראה לאבות להתפנות לצרכים הרגשיים-נפשיים של הילדים ולחזק את הקשר עימם. פניות זו ככל הנראה אפשרה לאבות לגלות בתוכם יכולות שעד כה לא הצליחו להביאן לידי מימוש.

ממצאי המחקר מראים עוד שעל אף המצוקה הקשה שחוו האבות מרביתם לא פנו לקבל סיוע מהעובדים הסוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים. המעטים שקיימו קשר טיפולי עם עובדים סוציאליים חוו הקלה של ממש. האבות העידו כי תמיכת אנשי המקצוע הקטינה את מצוקתם הרגשית והקלה את התמודדותם עם סביבתם המאשימה.

מגבלות המחקר ותרומו למחקר ולפרקטיקה

המגבלה העיקרית של המחקר נובעת מהמדגם. אחד הקריטריונים לבחירת מרואיינים היה אבות שבעת הוצאת הילדים מהבית הם התגוררו עם ילדיהם. קריטריון זה אפשר אומנם ללמוד על החוויה של אבות שהילדים היו חלק מחייהם, אך יש לקחת בחשבון שכשליש מהאבות היו אבות משמורנים שגידלו את ילדיהם בכוחות עצמם. ייתכן ויש בכך כדי להסביר, ולו חלקית, את עוצמת החוויה הטראומטית.

למרות מגבלה זו תורם המחקר הנוכחי לידע ולאפשרות לתת מענה הולם לצורכיהם הרגשיים של אבות שילדיהם מוצאים מהבית בכוח החוק. ההתמקדות הבלעדית באבות אפשרה לזהות את חוויית האובדן והיגון המתמשך המתלווה אליו, וגם את דרכי ההתמודדות הייחודיות שנוקטים אבות כדי לעמוד בלחץ הנפשי המתלווה לתהליך זה. בנוסף, המחקר הנוכחי מזהה לראשונה כי לצד חוויית האובדן מדווחים אבות על תהליך של גדילה והתפתחות בתפקודם ההורי. הממצאים מראים כי הצמיחה לא מחקה את החוויה הטראומטית אלא התרחשה לאחר שתגובות היגון ותהליכי האבל

קיבלו את מקומם. זוהי עדות ראשונה לצמיחה של אבות בעקבות הוצאת ילדיהם מהבית מכוח החוק. הספרות המקצועית בתחום הוצאת ילדים מהבית ממעטת לדון בהיבטי צמיחה, ובפרט של אבות (Zanoni et al., 2014).

ממצאי המחקר הנוכחי חשובים לעובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים ולאלה העובדים במסגרות חוץ-ביתיות. התמונה המתקבלת מראה בבירור כי הוצאת ילדים מהבית מכוח החוק מהווה חוויה טראומטית בעלת השלכות קשות עבור אבות, וביטוייה ניכרים לאורך זמן. הכרה במצוקה הרגשית של אבות, ערנות לבדידותם וללחצים שהם חווים, הנובעים מהביקורת העצמית ומהאשמות שמפנות כלפיהם המשפחה והחברה, עשויה להקל עליהם את ההתמודדות עם האובדן שהם חווים. זיהוי האסטרטגיות שבאמצעותן התמודדו האבות עם הוצאת ילדיהם מהבית בכוח החוק עשוי לאפשר לעובדים סוציאליים שנפגשים עם אבות שעוברים תהליך דומה להבין ולתת פשר מותאם יותר להתנהגויותיהם. לנוכח ממצאי המחקר המראים שהאבות המעטים אשר קיימו קשר טיפולי עם עובדים סוציאליים חוו הקלה של ממש – מחייב להכיר בעובדה שאבות, לא פחות מאימהות, חווים אובדן ניכר עם הוצאת ילדיהם מהבית. הכרה כזו עשויה לאפשר לעובדים הסוציאליים לראות ולשמוע את רגשות הצער, הכאב ותחושת הכישלון של האבות בשעה שסביבתם הקרובה והרחוקה אינה עומדת לצידם. ליווי ותמיכה יסייעו לאבות להתמודד עם הקושי הרגשי ויאפשרו להם לחזק את יכולותיהם ההוריות ולהתאימן לתקופה שהילד שוהה מחוץ לבית ובתקופת חזרתו הביתה.

נקודות מפתח

- אבות שילדיהם מוצאים מהבית מכוח החוק חווים אובדן טראומטי.
- אבות שילדיהם מוצאים מהבית מכוח החוק, חווים מצוקה רגשית מתמשכת שאינה זוכה להכרה הן מצד קרוביהם והן מצד אנשי המקצוע.
- חיוני להכיר באבות שילדיהם מוצאים מהבית מכוח החוק כאוכלוסיית יעד הזקוקה להתערבות אנשי מקצוע הן לאלתר והן לאורך זמן.

מקורות

אליצור, י. (1997). ייעוץ מערכתי לפיתוח מעורבות משפחות בטיפול מוסדי לילדים ולנוער: נימוקים בעד מדיניות משפחתית ותהליך הטמעתה במעונות רשות חסות הנוער. חברה ורווחה, י"ז, 59-33.

בנבנישתי, ר. ושגב, ד. (2002). מאפיינים ומנבאים של משך השהות באומנה. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 16, 93-114.

ברקוביץ, ז. (2003). תפיסת הורים את השינויים במשפחתם בעקבות הוצאת ילד אחד או יותר לפנימייה. עבודת מוסמך בעבודה סוציאלית, אוניברסיטת חיפה.

לביא, א. (2000). חוויות הפרידה של אימהות בעקבות השמת ילדיהן במסגרת פנימייתית. עבודת מוסמך בעבודה סוציאלית. אוניברסיטת בר-אילן.

לויט, ש. (1999). מערכת תומכת הורות במצב של השמה חוץ-ביתית בכוח החוק. בתוך: נ. בר וד. בר-ניר (עורכות), מעל ומעבר: מה עוד אפשר לעשות למען ילדים בסיכון (עמ' 75-90). ירושלים: אשלים, ג'וינט ישראל.

מירו, א. וגרופר, ע. (2006). שימור ושיקום קשרי משפחה בעת סידור חוץ-בית-פנימייתי. הוצאת המוסד לביטוח לאומי.

סלונים-נבו, ו. ולנדר, י. (2004). האם טובת הילד יכולה להתקיים בנפרד מטובת המשפחה? מחשבות והמלצות לשינוי. חברה ורווחה, כ"ד, 401-433.

עירן-יונה, מ. (2008). ארגון "ישן" אבות "חדשים"? קצינים לוחמים בין הקריירה הצבאית לאבהות. מגדר, 2.

פרץ, י. (2004). השיחה הטיפולית כסיפור: פיתוח גישה הקשרית בניתוח שיחות טיפוליות בין עובדות סוציאליות לפונות שבית המשפט ראה בהן אימהות מזניחות או מתעללות. עבודת מוסמך במדעי הרוח והחברה. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פרץ, נ. (2007). "האב המטפל" – תפיסות של אבהות בחקיקת הרווחה הישראלית בהקשר של עבודת הטיפול. עבודת מוסמך למדעי הרוח והחברה. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

רגר, א. (2002). אבהות בתפיסה ובפרקטיקה בקרב אבות שלקחו חופשת לידה בישראל. אוניברסיטת בר-אילן.

שכטר, י. (2005). הסתגלות משפחות להוצאת ילדים מהבית. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב.

שפירא, י. (1995). ילדים בפנימייה טיפולית – נקודת המבט ההורית והשלכותיה על עבודת העובד הסוציאלי. חברה ורווחה, ט"ו, 399-414.

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני, תיאורי ויישום. תל-אביב: הוצאת רמות.

Adams, G. R., & Marshall, S. K. (1996). A developmental social psychology of identity: Understanding the person-in-context. *Journal of Adolescence*, 19, 429-442. doi: 10.1006/jado.1996.0041

- Allen, S., & Daly, K. (2007). *The effects of father involvement: An updated research summary of the evidence*. Guelph, ON: Centre for Families, Work & Well-Being, University of Guelph. Retrieved from <http://www.fira.ca/cms/documents/29/Effec>.
- Berlyn, C., Wise, S., & Soriano, G. (2008). *Engaging fathers in child and family services: Participation, perceptions and good practice*. Canberra, Australia: Australian Government Department of Families, Housing, Community Services and Indigenous Affairs. Occasional paper No. 22. National Evaluation Consortium.
- Bianchi S. M. (2000). Maternal employment and time with children: Dramatic change or surprising continuity? *Demography*, 37, 401-414. doi: 10.1353/dem.2000.0001
- Boss, P. (2007). Ambiguous loss theory: Challenges for scholars and practitioners. *Family Relations*, 56, 105-111. doi: 10.1111/j.1741-3729.2007.00444.x
- Brewer, M. B., & Gardner, W. (1996). Who is this "we"? Levels of collective identity and self-representations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 83-93. doi: 10.1037/0022-3514.71.1.83
- Buchbinder, E., & Bareqet-Moshe, O. (2011). Hope and siege: The experiences of parents whose children were placed in residential care. *Residential Treatment for Children and Youth*, 28, 120-139. doi: 10.1080/0886571x.2011.576928
- Burgheim, T. (2002). *The grief of birth parents whose children have been removed: Implications for practice in out of home care*. Paper presented at the ACWA Conference 2002.
- Cabrera, N. J., Tamis-LeMonda, C. S., Bradley, R. H., Hofferth, S., & Lamb, M. E. (2000). Fatherhood in the twenty-first century. *Child Development*, 71, 127-136. doi: 10.1111/1467x8624.00126
- Casper, L. M., & O'Connell, M. (1998). Work, income, the economy, and married fathers as child care providers. *Demography*, 35, 243-250. doi: 10.2307/3004055
- Davidson-Arad, B., Peled, E., & Leichtentritt, R. (2008). Representations of fathers and mothers in court petitions for dependent minor status for children at risk. *Children and Youth Services Review*, 30, 893-902. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.12.016
- Doherty, W. J., Kouneski, E. F., & Erickson, M. F. (1998). Responsible fathering: An overview and conceptual framework. *Journal of Marriage and Family*, 60, 277-292. doi: 10.2307/353848

- a, K. J. (1989). Disenfranchised grief. In K. J. Doka (Ed.), *Disenfranchised grief: Recognizing hidden sorrow* (pp. 3-11). Lexington, MA: Lexington Books.
- Fanshel, D., & Shinn, E. B. (1978). *Children in foster care: A longitudinal investigation*. New York, NY: Columbia University Press.
- Folkman, S., & Lazarus, R. S. (1985). If it changes it must be a process: Study of emotion and coping during three stages of a college examination. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 150-170. doi: 10.1037/0022-3514.48.1.150
- Freymond, N. C. (2003). *Mother's everyday realities and child placement experiences: Partnerships for children and families project*. Wilfrid Laurier University, Paper presented at the 'Finding a Fit' Conference, Waterloo, Ontario. Retrieved from http://www.wlu.ca/documents/7217/Child_Placement_Experiences.pdf
- Freymond, N. C. (2007). *Mothers of children placed in out-of-home care: Everyday realities and child placement experiences*. Unpublished doctoral dissertation, Wilfrid Laurier University, Canada.
- Giorgi, A. (1997). The theory practice and evaluation of the phenomenological method as a qualitative research procedure. *Journal of Phenomenological Psychology*, 28, 235-260. doi: 10.1163/156916297X00103
- Haagenstad, S. J. (1992). *Family members' perceptions of separation and placement when a child is placed in residential care*. Unpublished doctoral dissertation, University of Alabama.
- Hess, P. (1982). Parent-child attachment concept: Crucial for permanency planning. *Social Casework*, 63, 46-53. doi: 10.1177/104438948206300107
- Hojer, I. (2009). Birth parents perception of sharing the care of their child with foster parents. *Vulnerable children and Youth Studies*, 2, 161-168. doi: 10.1080q17450120903012941
- Hojer, I. (2011). Parents with children in foster care: How do they perceive their contact with social workers? *Practice*, 23, 111-123. doi: 10.1080/09503153.2011.557149
- Izugbara, C. O. (2015). "Life is not designed to be easy for man": Masculinity and poverty among urban marginalized Kenyan men. *Gender Issues*, 32, 121-137. doi: 10.1007/s12147-015-9135-4
- Jenkins, S. (1981). The tie that bonds. In A. N. Maluccio & P. A. Sinanoglu (Eds.), *The challenge of partnership: Working with parents of children in foster care* (pp. 39-51). New York, NY: Child Welfare League of America.

- Jenkins, S., & Norman, E. (1972). *Filial deprivation and foster care*. New York, NY: Columbia University Press.
- Jenkins, S., & Norman, E. (1975). *Beyond placement-mothers view foster care*. New York, NY: Columbia University Press.
- Lamb, M. E., & Tamis-Lemonda, C. S. (2004). The role of the father: An introduction. In M.E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (4th ed., pp. 1-31). Hoboken, NJ: Wiley.
- Littner, N. (1975). The importance of the natural parents to the child in placement. *Child Welfare*, 54, 175-181.
- Malm, K. E., Zielewski, H. E., & Chen, H. (2008). *More about the dads: Exploring associations between nonresident father involvement and child welfare case outcomes*. Washington, D.C.: U.S. Department of Health and Human Services, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation.
- Mandelbaum, A. (1962). Parent-child separation: Its significance to parents. *Social Work*, 7(4), 26-34. doi: 10.1093/sw/7.4.26
- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R. D., & Lamb, M. E.(2000). Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond. *Journal of Marriage and Family*, 62, 1173-1191. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01173.x
- McAdams, P. J. (1972). The parent in the shadows. *Child Welfare*, 51, 51- 55.
- McBride, B., Brown, G., Bost, K., Shin, N., Vaughn, B., & Korth, B. (2005). Parental identity, maternal gate keeping and father involvement. *Family Relations*, 54, 360-372. doi: 10.1111/j.1741-3729.2005.00323.x
- Miller, K. A., Fisher, P. A., Fetrow, B., & Jordan, K. (2006). Trouble on the journey home: Reunification failures in foster care. *Children and Youth Services Review*, 28, 260-274. doi: 10.1016/j.childyouth.2005.03.010.
- Morse, J. M. (1994). *Critical issues in qualitative research methods*. London, UK: Sage
- Moustakas, C. E. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Park, C. L., Cohen, L. H., & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of Personality*, 64, 71-105. doi: 10.1111/j.1467-6494.1996.tb00815.x
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.

- Pleck, J. H., & Masciadrelli, B. P. (2004). Paternal involvement by US residential fathers. In M. E. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (4th ed., pp. 222-271). Hoboken, NJ: Wiley.
- Rosenberg, J., & Wilcox, W. B. (2006). *The importance of fathers in the healthy development of children*. Child abuse and neglect user manual series. Washington, D.C.: National Clearinghouse on Child Abuse and Neglect.
- Roy, K. M., & Dyson, O. (2010). Making daddies into fathers: Community-based fatherhood programs and the construction of masculinities for low-income African American men. *American Journal of Community Psychology*, *45*, 139-154. doi: 10.1007/s10464-009-9282-4.
- Schofield, G., Moldestad, B. Hojer, I, Ward, E., Skilbred, D., Young, J., & Havik, T. (2011). Managing loss and a threatened identity: Experiences of parents of children growing up in foster care, the perspectives of their social workers and implications for practice. *British Journal of Social Work*, *41*, 74-92. doi: 10.1093/bjsw/bcq073
- Scholte, E. M., Colton, M., Casas, F., Drakeford, M., Roberts, S., & Williams, M. (1999). Perception of stigma and user involvement in child welfare services. *British Journal of Social Work*, *29*, 373-391. doi: 10.1093/oxfordjournals.bjsw.a011463
- Scott, T. (2003). *The most enduring of relationships: Engaging families who have children in substitute care*. Melbourne, Australia: MacKillop Family Services.
- Shapiro, A. F., & Krysilk, J. (2010). Finding fathers in social work research and practice. *Journal of Social Work Values and Ethics*, *71*, 1-8. Retrieved from <http://jswve.org/download/2010-1/4finding-fathers-in-research-and-practice.pdf>.
- Siu, S., & Hogan, P. T. (1989). Common clinical themes in child welfare. *Social Work*, *34*, 339-345. doi: 10.1093/sw/34.4.339
- Storhaug, A. S., & Oien, K. (2012). Fathers' encounters with the child welfare service. *Children and Youth Services Review*, *34*, 296- 303. doi: 10.1016/j.childyouth.2011.10.031
- Zanoni, L., Warburton, W., Bussey, K., & McMaugh, A. (2014). Are all fathers in child protection families uncommitted, uninvolved and unable to change? *Children and Youth Services Review*, *41*, 83- 94. doi: 10.1016/j.childyouth.2014.03.014

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

איל זק ועדיטל בן-ארי

רקע: הומואים דתיים הנשואים לאישה חיים במציאות קונפליקטואלית המובנית על רקע הסתירה שבין אמונתם הדתית וחיי נישואיהם לבין משיכתם הרגשית והמינית לבני מינם.

מטרת המחקר הייתה לתאר ולבחון בפעם הראשונה את חוויית חייהם ודרכי התמודדותם של הומואים דתיים הנשואים לאישה והחיים בישראל.

שיטת המחקר: מחקר איכותני זה מבוסס על ניתוח פנומנולוגי של עשרים ראיונות-עומק אשר נערכו עם גברים יהודים, המגדירים עצמם דתיים, הומואים, נשואים לאישה וחיים בישראל.

ממצאים עיקריים: ניתוח הממצאים חשף שלוש תימות מרכזיות: תחושה של מחויבות חברתית לשאת אישה, מציאות חיים המאופיינת בדואליות, וחוויית חיים רבת פנים הנעה בין רגשי אשמה ובושה לבין תחושות של פיוס והשלמה.

מסקנות המחקר: ממצאי המחקר מעידים כי רבים מהגברים מתקשים לנהל את חייהם בצל הסתירה של משיכתם המינית לבני מינם, ואילו אחרים מצליחים למצוא ערך ומשמעות רבים יותר במסגרת השייכות החברתית והמשפחתית מאשר בעיצוב חייהם על פי נטייתם ההומוסקטואלית. כפועל יוצא נמצא כי תהליך "היציאה מהארון" אינו תורם בהכרח לרווחתם הנפשית של להט"בים, ואינו מהווה ערובה תמידית לחוויית חיים מספקת ואותנטית.

השלכות לפרקטיקה ולהתערבות: השלכות המחקר בהיבט החברתי מצביעות על הצורך לקדם את הקריאה לסובלנות ולקבלה של להט"בים בחברה הדתית-אורתודוקסית. ברמה הפרטנית מדגישים ממצאיו את החשיבות שבעמדתו הניטרלית של המטפל, המבוססת על הכרתו במשמעות הרקע החברתי והדתי עבור מטופלים אלה.

מילות מפתח: הומואים דתיים, נטייה מינית, דת, נישואי נטייה מעורבת, מחקר איכותני

המחברים מבקשים להודות לשופטי המאמר על תרומתם החשובה לשיפורו.

התקבל במערכת: 7.2016; אושר לפרסום: 7.2017; נוסח סופי: 4.2018.

המאמר הנוכחי עוסק בחוויית חייהם של גברים הומואים¹ דתיים הנשואים לאישה הטרוסקסואלית. עניינו של המחקר עולה על רקע המצוקה הנפשית הרבה שחווים להט"בים דתיים רבים בשל הקונפליקט התוך-נפשי שבין אמונתם הדתית לנטייתם המינית ומפאת היותם מיעוט חסר הכרה ותמיכה בקהילתם הדתית (קורן, 2001, 2003; Rodriguez, 2010; Subhi & Geelan, 2012). מצוקה זו מעמיקה עוד יותר עם נישואיהם של גברים אלה לאישה, והמחויבויות ההלכתיות והחברתיות הנלוות לכך (Kissil & Itzhaky, 2015). בבסיס הקונפליקט עומדת שלילתה של האמונה הדתית האורתודוקסית את הנטייה ההומוסקסואלית; אולם הבניית ההומוסקסואליות כתופעה שלילית אינה אופיינית אך ורק לחברה הדתית, והיא מזוהה עם ייצוגים הומופוביים הקיימים גם בחברה הישראלית-חילונית (קפלן, 1999; שילה, פזמוני-לוי, קמה, לביא ופנחס, 2006; European Social Survey, 2012; Weishut, 2000). עם זאת, לרמת הדתיות השפעה ניכרת על התחזקותם של ייצוגים אלה, והם מתבטאים בחוסר סובלנות כלפי הנטייה והזוהות ההומו-לסבית (Herek & Capitano, 1996; Higgins, 2004).

התורה אוסרת במפורש על משכב זכר (ויקרא, יח, כב; כ, יג). על בסיס זה נחלקת ההשקפה ההלכתית בעניין ההומוסקסואליות לשתי מגמות עיקריות; מחד גיסא עולה תפיסה המתמקדת אך ורק במעשה. תפיסה זו מופיעה בתנ"ך ובתלמוד, והיא אופיינית לתרבויות העת העתיקה כמו יוון ורומי (טריגר, 2014). מאידך גיסא, נחשפת התפיסה הרחבה יותר המזוהה עם השיח ההלכתי של ימינו, והעוסקת במהותה של "האישיות ההומוסקסואלית". שיח זה מתבטא בשלל דעות ועמדות המשקפות את מגוון הזרמים המרכזיים ביהדות האורתודוקסית של ימינו (זק, 2016; שביידל, 2006), החל מהתעלמות מוחלטת של המחנה החרדי וסירובו לעסוק בנושא (Zalberg & Zalberg, 2012), המשך בהתייחסותו של חלק מהמחנה הציוני-דתי להומוסקסואליות כאל ביטוי של "יצר הרע" (לוביץ, 2001) וכבחירה הנתונה לשינוי, ועד לעמדה המתונה יותר, מבית מדרשם של רבני צוהר ורבני בית הלל, היוצאת כנגד הדרתם של ההומואים, מתוקף ההכרה במצבים שבהם הנטייה אינה הפיכה. אולם גם קבלה זו מותנית באי מתן לגיטימציה לזהותם החד-מינית כנורמטיבית (לוביץ, 2001א, 2010; שרלו, 2009).

מחויבותה הטוטלית של החברה הדתית-אורתודוקסית לקיים את ההלכה ואת

1 לאורך המאמר ננקט השימוש במונח זה במקום במונח "הומוסקסואלים" בהתאם לתרגום העברי למהדורה האחרונה של כללי APA לכתיבה מדעית העוסקת בלהט"ב <http://www.gendersite.org.il/wp-content/uploads/2016/12/%D7%94%D7%A4%D7%97%D7%AA%D7%AA%D7%94%D7%98%D7%99%D7%94%D7%91%D7%9B%D7%AA%D7%99%D7%91%D7%94.pdf>

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

תרי"ג המצוות, תפיסותיה השמרניות, הבחנתה הבינארית בין תפקידי המגדר, ההגמוניה של הממסד הרבני הפטריארכלי ואופייה הקולקטיביסטי של חברה זו (בעיקר החרדית), מעצבים יחד את אופני התייחסותה אל הנטייה ההומוסקסואלית. יחס זה מתבטא במיוחד בתהליכי האחרה והדרה כלפי גברים המאמצים לעצמם זהות גברית אלטרנטיבית. זהות כזו נתפסת כאיום על הזהות ההגמונית וכמערערת על תוכניתו של האל (גרינברג, 2013; טריגר, 2014).

המחקר הנוכחי הינו הראשון מסוגו בפותחו צוהר אל עולמם המורכב של הומואים דתיים הנשואים לאישה והחיים בישראל. התמקדותו של המחקר באוכלוסייה זו נובעת מעוצמת הקונפליקט שבין אמונתם הדתית, השתייכותם לחברה האורתודוקסית והמסגרת המחייבת של נישואיהם לאישה, לבין משיכתם המינית האינהרנטית לבני מינם. מתוך כך ביקש המחקר להבין את השפעתו של ההקשר החברתי והתרבותי על עיצוב חווייתו הסובייקטיבית של הפרט.

הומוסקסואליות – בין נטייה לזהות

הנטייה ההומוסקסואלית מוגדרת כמשיכה רגשית, רומנטית או מינית (בלעדית או עיקרית) לבני אותו המין (American Psychological Association [APA], 2008). בעשורים האחרונים מתבססת ההנחה כי הנטייה המינית היא ביולוגית במהותה, בעלת היבטים אוניברסליים (Blanchard, Cantor, Bogaert, Breedlove, & Ellis, 2006; Mustanski et al., 2005), אינה ניתנת לבחירה וכנראה גם לא לשינוי (American Psychological Association, 2009; Frankowski & the American Academy of Pediatrics Committee on Adolescence, 2004; US Surgeon General, 2001).

יש להבחין בין הנטייה המינית לבין זהות הנטייה המינית (sexual orientation identity). זהות הנטייה המינית מוגדרת כאופן שבו האדם מזהה את נטייתו המינית ותופס את השתייכותו החברתית. בניגוד לטבעה האינהרנטי של הנטייה המינית, מובנית זהות הנטייה המינית על בסיס יחסי הגומלין שבין הפרט לחברה, ועל כן גם נתונה לבחירה ולשינוי (American Psychological Association, 2009). בהקשר זה יש גם להבחין בין המושג "גברים המקיימים יחסי מין עם גברים" כאקט התנהגותי בלבד הכולל גם הטרנסקסואלים (התנהגות המוכרת למשל בבתי כלא) לבין התייחסות לנטייה ההומוסקסואלית כבעלת היבטים רחבים יותר בחייו של האדם (הקשורים לרגשות, לתחושות, לתפיסת העצמי ועוד).

גיבושה של הזהות ההומוסקסואלית נפרס על פני תהליך מורכב וייחודי המתחיל בדרך כלל בגיל הילדות וכולל כמה שלבים מובחנים (Cass, 1979, 1996; Fassinger & Miller, 1997; Troiden, 1989). במרבית המודלים נכללים השלבים הבאים (Rowen & Malcolm, 2002): (א) הכרתו של הפרט במשיכתו החד-מינית וקבלה

גוברת של ה"הומוסקסואליות" כתיאור עצמי; (ב) פיתוחן של עמדות חיוביות כלפי זהות זו; (ג) חיזוקם של היחסים הבין-אישיים והחברתיים עם הומואים; (ד) רצון גובר לחשוף את הנטייה המינית בפומבי; (ה) שילובה של הזהות ההומוסקסואלית עם כלל היבטי העצמי.

להט"בים רבים הבאים מרקע חברתי שמרני, מתקשים לחשוף את נטייתם המינית ו"לצאת מהארון". אי-סובלנותה של סביבתם לנטייתם המינית השונה מעורר ברבים מהם תחושות של מצוקה ופחד (Ben-Ari, 1995; Itzhaky & Kissil, 2015; Meyer, 2003). מסיבה זו טוענים פסינגר ומילר (Fassinger & Miller, 1997) כי הזהות המינית האינדיווידואלית (individual sexual identity) מובחנת מזהות השייכות הקבוצתית של האדם (group membership identity) ועל כן אי-חשיפתה של המשוכה המינית ההומוסקסואלית בפומבי אינו מעיד בהכרח על עיכוב או כשל בהתפתחותה של הזהות המינית האישית. הבחנה חשובה זו בין האופן שבו מגדיר הפרט את זהותו המינית בפני עצמו לבין האופן שבו הוא מגדיר ומזהה עצמו בפני החברה, תעלה שוב במסגרת הדיון בממצאי המחקר.

התמודדותם של הומואים דתיים — "אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי"

הומואים ולסביות דתיים רבים, החשים כי נטייתם המינית בלתי ניתנת לבחירה ולשינוי, חווים קונפליקט זהות עמוק לנוכח תפיסתה השלילית בחברה הדתית. קונפליקט זה מועצם בשל התמודדותם עם זהות שולית כפולה: כמיעוט הומו-לסבי בחברה הדתית וכמיעוט דתי בקהילה הלהט"בית (קורן, 2001, 2003). העדרם של מקורות תמיכה, כהכרה וקבלה, מצד הקהילה הדתית ומצד הקהילה הלהט"בית, נמצאו במחקרם של שילה, יוסף וסויה (Shilo, Yossef, & Savaya, 2016) כגורם משמעותי המשפיע על מצוקתם הנפשית. בצר להם נוקטים הומואים דתיים רבים אחת מארבע דרכי התמודדות לצורך מתן מענה לסתירה שבין זהויותיהם השונות (Ganzevoort, van der Laan, & Olsman, 2011; Rodriguez & Quелlette, 2000; Schnoor, 2006): (א) בחירה בסגנון החיים הדתי ודיכוייה של הנטייה והזהות ההומוסקסואלית; (ב) יציאה מהארון וגיבושה של הזהות המינית ההומוסקסואלית תוך זניחת האמונה והשייכות הדתית; (ג) שמירה על שתי הזהויות תוך מידור ופיצול ביניהן ("חיים כפולים" תוך ניידות מתמדת בין זהות אחת לאחרת); (ד) שילוב ומיזוג בין שתי הזהויות לכדי סיפור חיים אחד ואינטגרטיבי (בבחינת "אני הומו ודתי").

עבור הומואים רבים החיים במסגרת החברה האורתודוקסית, ההכרה בנטייתם ובזהותם המינית אינה אפשרית. הדגש המושם בחברה זו על קונפורמיזם לדרכה ולערכיה של הקהילה, אינו מאפשר את החצנתם של היבטים אינדיווידואליים הסותרים נורמות וערכים אלו (Coyle & Rafalin, 2001; Mark, 2008). בתגובה לכך ומתוך רצון

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

להסתיר את שונותם, נושאים גברים אלו אישה. בכך, כופים על עצמם רבים מהם חיים של חשאיות, הסתרה ולעיתים אף בדידות רבה, מחשש פן נטייתם ההומוסקסואלית תיחשף וקלונם יתגלה לעיני כול.

גברים הומואים הנושאים אישה

גברים הומואים הנושאים אישה הטרוסקסואלית אינם תופעה יוצאת דופן. מחקרים שנערכו בארצות-הברית, הולנד, דנמרק ומערב גרמניה, מעידים כי 20% מכלל הגברים ההומואים היו נושאים לאישה לפחות פעם אחת (Ross, 1983). בנוסף, מוערך כי בארצות-הברית עד כשני מיליון הומואים, לסביות או ביסקסואלים נושאים או היו נושאים בעבר להטרוסקסואלים (Buxton, 2001). גורמי השפעה חברתיים רבים מניעים הומואים להינשא לאישה, בראשם שני סוגי מניעים עיקריים: "נישואים כפתרון" – המעריכים החלטה יזומה ומודעת של ניסיונות להסתתר, להכחיש, "להחלים" או לפצות על הנטייה ההומוסקסואלית בפני הסביבה והעצמי; ו"שמרנות של תפקידי המגדר" – המבטאת את תחושת מחויבותם של גברים אלה לחברות ההטרוסקסיסטית, שהם מזדהים עימה. חלקם אף אינם ערים בזמן נישואיהם למשיכתם ההומוסקסואלית (Ortiz & Scott, 1994).

נישואין מעורבים בין גבר הומו לאישה הטרוסקסואלית מובחנים לרוב בין נישואין שבהם האישה מודעת לנטייתו המינית של בן-זוגה לבין נישואין שבהם אינה מודעת. עם זאת, לרוב אין מדובר בהבחנה דיכוטומית קבועה אלא במצב דינמי אשר נחשף בהדרגה עם הזמן (Ben-Ari & Adler, 2010; Adler & Ben-Ari, 2017). בשל חששות עמוקים ותחושות של אשמה ובושה רק שיעור קטן מהגברים בוחר לחשוף את משיכתו המינית לבני מינו לפני נישואיו או במהלכם (Buxton, 1994). נמצא כי פחות משליש מהמשתתפים את כלתם טרם נישואיהם, נשאים נושאים יותר משלוש שנים (Buxton, 2006). במקום זאת, מעדיפים רובם להימנע מחשיפה ומבכרים להשתמש בפרקטיקות של חשאיות והסתרה המאפשרות להם לפצל בין מציאות חייהם ההטרוסקסואלית לבין עולמם ההומוסקסואלי (Ben-Ari & Adler, 2010). כך הם מצליחים לשמור על יציבות נישואיהם לאורך זמן (Adler & Ben-Ari, 2017, 2018).

לאור מציאות חייהם המורכבת של הומואים הנשואים לאישה, הנסמכת פעמים רבות על פרקטיקות של הסתרה וסודיות, עולה ומתחדדת שאלת מצבם ודרכי התמודדותם של אלו מהם המחויבים לערכי המוסר והאמת במסגרת אמונתם הדתית. במחקר איכותני שבחן את חווייתם של גברים יהודים דתיים-אורתודוקסים הומואים, הנשואים לאישה והגרים בצפון אמריקה, מצאו קיסיל ויצחקי (Kissil & Itzhaky, 2015) כי לקהילה האורתודוקסית תפקיד מרכזי בהחלטתם של גברים אלה להינשא ולא להתגרש. עבור רבים מהגברים מהווים נישואיהם אמצעי

להסתרת נטייתם המינית ולמיצוב מעמדם הנורמטיבי בקהילה. תפיסת נישואיהם היא פרגמטית והם חווים את יחסי הזוגיות עם האישה כמשימה תכליתית ואף כעול. כפועל יוצא חווים גברים אלה מצוקה נפשית רבה.

מתוך הכרה בחשיבותו של ההקשר החברתי בעיצוב הקונפליקט השולט בחייהם ביקש המחקר הנוכחי לתאר ולבחון את קולותיהם של גברים אלה החיים בישראל. הכרת תפיסת עולמם ודרכי התמודדותם תאפשר להרחיב את הידע בנושא זה ולפתח דרכי התערבות טיפוליות המתאימות יותר לצרכיהם המיוחדים.

שיטת המחקר

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון ולתאר את חוויית חייהם (lived experience) של גברים הומואים דתיים, הנשואים (או שהיו נשואים) לאישה, ולנתח את דרכי התמודדותם עם מציאות חייהם הקונפליקטואלית. לשם כך נבחרה פרדיגמת המחקר האיכותנית המתמקדת בחקירת תופעות אנושיות מתוך גישה פרשנית ונטורליסטית השואפת לתארן, לפרשן ולנתחן במצבן הטבעי ועל פי המשמעות החווייתית המוענקת להן (Creswell, 1998; Denzin & Lincoln, 2000). שיטת מחקר זו אינה מתיימרת לגלות את המציאות כאמת אובייקטיבית ומוחלטת, אלא שואפת לחקור פרשנויות מגוונות של אותה המציאות מתוך נקודת השקפה הוליסטית, תוך תיאורם והסברם של הדברים על ריבוי פניהם ומורכבותם (צבר-בן-יהושע, 2001). מתוקף עניינו של המחקר במשמעותה של החוויה הסובייקטיבית של משתתפיו, שימשה הגישה הפנומנולוגית מסגרת מתודולוגית לצורך איתור, פירוש וניתוח הנתונים. מסגרת זו מתמקדת בחקר המהות של התופעות והאירועים כפי שחוו המשתתפים, ומציעה חיפוש אחר המשמעות המרכזית היסודית של החוויה האנושית (Schwandt, 1994; Willis, 1991).

משתתפי המחקר ודגימתם

לצורך המחקר נבחרה דגימת הקריטריון הדורשת כי כל המקרים הנחקרים יענו על כמה קריטריונים ידועים מראש המאפיינים את האוכלוסייה שבמוקד המחקר (Miles & Huberman, 1994; Patton, 1990). אלה הקריטריונים אשר הנחו את בחירת המשתתפים במחקר הנוכחי: גברים ישראלים, יהודים, המגדירים עצמם דתיים-אורתודוקסים (מחויבים לתרי"ג המצוות – שלג, 2000), המגדירים עצמם כהומואים (כהגדרת ה-APA, 2008), והנשואים (או היו נשואים) לאישה. בהתאם למגמת המחקר האיכותני לספק מבט עשיר ומגוון על התופעה הנחקרת, תוכננה הדגימה כך שהמשתתפים יאופיינו בקשת רחבה של נתוני רקע בעלי שונות מרבית: טווח גיל, מצב חברתי-כלכלי, רמות שונות של דתיות אורתודוקסית (דתית-ציונית וחרדית), אזור

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

גיאוגרפי וגודל משפחה. מסיבה זו נכללו גם מרואיינים שהיו נשואים לאישה בעבר, היכולים להעשיר את המחקר במבט רטרוספקטיבי.

הומואים דתיים הנשואים לאישה הם אוכלוסייה אשר מעצם מהותו של הקונפליקט בחייהם בוחרת להסתתר ולא להיחשף. מסיבה זו הושקע מאמץ רב הן בניסיונות לגייסם והן בהסתרת זהותם ושמירת פרטיותם. גיוס משתתפי המחקר התנהל בכמה כיוונים: (א) שיתוף פעולה עם ארגוני הומואים דתיים ובראשם ארגון הו"ד ומנהלו הרב רון יוסף; (ב) איתור משתתפים פוטנציאליים דרך אתרי האינטרנט והפורומים להיכרויות של קהילת להט"ב, כדוגמת אתר ה"אטרף דייטינג"; (ג) שיטת "כדור השלג" (Patton, 1990).

הראיונות נערכו בין השנים 2011-2013. המחקר הוצג לפני משתתפים פוטנציאליים כעוסק בנושא "הומואים דתיים הנשואים לאישה" כדי לשמוע ולהבין את חוויית חייהם. בהמשך הוסבר כי מדובר בראיון עומק שנערך במקום דיסקרטי, תוך הבטחה לשמירת סודיות זהותו של המרואיין ותכני הריאיון כמתחייב מאתיקת המחקר האקדמי. בתחילת כל ראיון קיבל המשתתף דף מידע למרואיין המפרט מידע זה, והמרואיין חתם על כתב הסכמה מדעת להשתתפות במחקר. כל הראיונות נערכו בארבע עיניים במקום שקט אשר סוכם מראש בין המרואיין למרואיין. הראיונות נמשכו בין שעה וחצי לשעתיים. את כל הראיונות ביצע החוקר. הראיונות הוקלטו ותומללו במלואם בהסכמת המרואיינים. בנוסף, נאספו בתחילת הריאיון נתונים דמוגרפיים רלוונטיים, כרמת הדתיות, הגדרה עצמית של הנטייה מינית, מצב משפחתי, גיל, משך הנישואין, מספר הילדים, ארץ לידה, שנות לימוד, האם האישה יודעת או לא על הנטייה המינית, ועוד. המחקר קיבל את אישור ועדת האתיקה של הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות באוניברסיטת חיפה.

במסורת המחקר האיכותני, גודלה של הדגימה אינו נקבע מראש אלא עשוי להשתנות במהלך המחקר. תהליך איסוף הנתונים מסתיים כאשר החוקר מגיע לשלב הרוויה הנושאת (Strauss, 1987). על פי קריטריון זה אותרו והשתתפו במחקר 20 גברים העונים על הקריטריונים הנדרשים: 16 היו נשואים בזמן הריאיון ו-4 היו גרושים. מתוך 16 הנשואים — 9 לא שיתפו מעולם את רעייתם בנטייתם המינית, ו-7 טענו, במידה משתנה של ודאות, כי הרעיה יודעת. המשתתפים היו בני 25-50. בהיבט הדתי: 16 זיהו עצמם כדתיים-לאומיים ו-4 כחרדים. גיל הנישואין הממוצע של הגבר הוא 25, וממוצע משך שנות הנישואין הוא 12. כל המשתתפים הגדירו עצמם כנמשכים רגשית ומינית באופן עיקרי או בלעדי לגברים.

כלי המחקר ואיסוף הנתונים

הנתונים במחקר נאספו באמצעות ראיונות עומק מובנים-למחצה. כלי מחקר זה הוא פתוח וגמיש, ומספק למרואיינים מסגרת לתיאור התנסויותיהם, חוויותיהם והמשמעויות

שהם מעניקים לתופעה הנחקרת, כפי שהן באות לידי ביטוי בשפתם (Flick, 1998; Mason, 1996; Patton, 1990; Seidman, 1991). כלי זה מאפשר למראיין להתמקד בכמה נושאים כלליים תוך מתן חופש יחסי להמשך החקירה במידת הצורך עד להשגת בהירות מספקת של הנושא הנחקר (Berg, 1995). השאלות בראיון העומק הן שאלות פתוחות (open ended) המאפשרות למראיין לענות כרצונו ובאופן חופשי, מבלי שיוגדרו לו קטגוריות לתשובה או להמשגה. בכך מממשות שאלות כאלה את מטרתן של הריאיון האיכותני המבקש ללמוד על חווייתו הייחודית של המראיין (Patton, 1980).

במחקר הנוכחי נעשה שימוש במדריך ריאיון שכלל את תחומי התוכן העיקריים אשר נגזרו משאלות המחקר ונוסחו לכמה שאלות פתוחות (Creswell, 1998). תחומי תוכן אלה התייחסו לכמה מוקדי עניין: תפיסתו והגדרתו העצמית של המראיין (לדוגמה: "כיצד אתה מגדיר את עצמך?" ו"כיצד אתה חש ביחס לזה?"), תפיסתו והתייחסותו של המראיין להיותו הומו דתי ונשוי (לדוגמה: "מה זה אומר בשבילך להיות הומו, דתי ונשוי?", ו"כיצד אתה מתמודד עם זה?"), תפיסתו והתייחסותו של המראיין לרעיותו ולמשפחתו (לדוגמה: "כיצד אתה מרגיש ביחס לאשתך?"), תפיסתו והתייחסותו של המראיין לדת ולהלכה (לדוגמה: "מה אתה מרגיש לגבי יחסה של ההלכה לכך שאתה הומו ונשוי?"), ותפיסתו והתייחסותו של המראיין להסתרה ולסודיות שבחיי (לדוגמה: מהי המשמעות עבורך לחיות בלי לשתף את הקרובים אליך במה שאתה באמת מרגיש?).

את כל הראיונות ערך וניתח המחקר הראשון, אשר על אף היותו חילוני ובעל עמדות ליברליות, בקי באורחות חייה של החברה הדתית והחרדית ובסייגים ההלכתיים והחברתיים בנושא הנדון, מתוקף עבודתו עימה בעשר השנים האחרונות והתמחותו בתחום זה. אנו מניחים כי עמדה זו של insider / outsider אפשרה למראיינים להרגיש, מצד אחד, כי החוקר מבין לליבם, ומצד שני, מאחר שאינו חלק מקהילתם, לחוש משוחררים יותר בדבריהם. בנוסף, נראה כי לעובדה שמדובר בחוקר גבר הייתה השפעה חיובית על יכולתם של המראיינים לשתף גם בחוויותיהם האינטימיות ביותר, זאת מאחר שבחברה הדתית, ובעיקר החרדית, נשמרת בקפדנות ההבחנה המגדרית, ושיח אינטימי בין גבר לאישה שאינם נשואים אינו מקובל.

ניתוח הממצאים

הממצאים נותחו במחקר הנוכחי ניתוח נושאי (thematic analysis) (שקדי, 2003). תכליתו של תהליך זה בעבודת סידור, פירוק והרכבה מחודשת של מכלול המידע שנאסף עד לפיתוחו של מודל תיאורטי (שקדי, 2003; Patton, 1990). בהתאם לכך, לאחר איסוף המידע ושכתוב הראיונות, נקרא החומר כמה פעמים כדי להעריך את הפוטנציאל הטמון

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

בו (Agar, 1980). בהמשך נותח הטקסט באמצעות "קידוד פתוח" (open coding) (Strauss & Corbin, 1990) ובסיוע תוכנת ATLAS.TI לעיבוד נתונים איכותניים. לאחר מכן מופו הקטגוריות המרכזיות והקשרים ביניהן בניתוח בין הראיונות השונים (cross-case analysis), ולבסוף פותח מודל תיאורטי להסבר הקשרים בין הקטגוריות השונות והמושגים הנחקרים.

לחיצוק אמינות המחקר (trustworthiness) ולהגברת מידת המהימנות והתוקף שבו, התבסס המחקר הנוכחי על מתודות תיאורטיות של איסוף, עיבוד וניתוח הנתונים, ואומצו אמצעים ושיטות הכוללים שקיפות הליכי המחקר, ניהול יומן מחקר, שימוש בציטטות רבות, ביקורת עמיתים וניהול מאגר הנתונים.

ממצאים

בשלב ניתוח הממצאים עלו והתגבשו שלוש תימות מרכזיות המאפיינות את חוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה: (1) תחושת המחויבות החברתית לנישואין כגורם העיקרי שעיצב את דרכם של גברים אלה; (2) חוויית חייהם הדואלית ומשמעותה במציאות חיים, המעוצבת על בסיס המתח בין משיכתם המינית לבני מינם לבין אמונתם הדתית וחיי נישואיהם לאישה; (3) מנעד הקולות שעלו מתוך הראיונות, בין אלו החווים — על רקע הדואליות בחייהם — רגשי אשם ובושה כבדים, לבין אלו החשים תחושה של השלמה ואופטימיות.

"בחברה הדתית יש רק דרך אחת" — הבניית המחויבות לנישואין

המחויבות לשאת אישה עלתה כמוטיב חוזר ונשנה בדברי כל המרואיינים. בחינת הסיבות והגורמים לתחושה זו זיהתה שני תהליכי השפעה עיקריים. ההסבר הראשון זוהה כתהליכי הזדהות והפנמה עם ערכי הדת והקהילה ונמצא כגורם לבחירתם הרצונית של גברים אלה לשאת אישה. הסבר זה עלה בדבריו של אילן, חרדי-לאומי, בן 36, נשוי ואב לחמישה (שמות כל המרואיינים שונו לצורך שמירה על זהותם):

אני חושב שהיהדות, התורה היהודית, כן רואה בחיי משפחה... איש, אישה, ילדים — כמבנה האידיאלי... בטוח אתה מכיר את המדרשים על "זכר ונקבה בראש", איש ואישה... זאת אומרת שהשלמות שלי כזכר צריכה לבוא על ידי אישה, על ידי חיבור לאישה. בגלל זה, זה גם הכוח היצרני בעולם, הכוח שמאפשר הולדה. לכן אני חושב שהעמדה של היהדות, לאו דווקא ההלכה אלא היהדות, כן מאוד ברורה בעניין הזה של נגד יחסים חד-מיניים ובעד קן משפחתי. אני מאמין לזה... פה יש לי הזדהות נפשית מאוד חזקה עם ההלכה.

הפנמתם של הערכים הדתיים מבססת את ההכרה בחשיבותה של ברית הנישואין בין גבר לאישה הן למען הגשמתו העצמית של הפרט והן למען כינונה של החברה. בהתאם לכך, אמונים תהליכי ההזדהות וההפנמה גם על הטמעת תחושת השייכות של הפרט לקהילה ואחריותו לדרכה ולחזונה, כפי שמסביר זאת אלעד, דתי-לאומי, בן 25, נשוי ואב לילדה:

לא היה לי ספק שאני אתחתן ואקים בית, בשום שלב. קודם כול ברור לי שזה בא מהעולם שממנו אני בא, הדתי כאילו. כי בעיניי זו התכלית. בשביל זה אני פה בעולם... מבחינתי זאת הדרך וזהו. כלומר, אין אופציה אחרת. [...] אני מניח שאם אתה גדל בעולם... בתור חילוני הייתי חושב אחרת [...] זה קצת כמו לעשות ברית מילה. להקים תא משפחתי בעם ישראל זה משהו שקושר אותך לעם ברמה... ברמת האחריות כאילו, ברמת ה... להביא ילדים, להמשיך את המורשת של העם הזה, את ההיסטוריה, את כל הסיפור שלנו בעולם. [...] אתה לא לבד בעולם, אתה לא לבד ויש לך אחריות... כלפי העם... כלפי עם ישראל. [...] להתחתן בלי להביא ילדים לעולם בעיניי זה כזה... אתה מבין? חלק מלהתחתן זה להביא ילדים. זה חשוב.

בהתגייסותו למען חזונה של הקהילה בוחר אלעד במימוש עצמי המובנה על בסיסן של נורמות חברתיות וערכים דתיים. להשקפה זו הרואה במוסד הנישואין ובהקמתו של "בית נאמן בישראל" יעדים למימוש והגשמה עצמיים, היו שותפים מרואיינים נוספים והם השתמשו בתיאורים כגון: "הייעוד שלי" "הדבר הנכון לעשות", "האידיאל" ו"המהות שלי". בנוסף, עבור הומואים דתיים רבים היוו הנישואין והקמת המשפחה פלטפורמה להשגתה של מוביליות חברתית, לביסוסה של הזהות המגדרית ולרכישתו של מעמד קהילתי.

הגורם השני המעצב את מחויבותם של הומואים דתיים להינשא לאישה זוהה בתהליכים חברתיים הכופים על הפרט קונפורמיזם וצייתנות. נמצא שתהליכים אלו מובילים להחלטתם המאולצת של גברים אלה להינשא, כפי שמסביר ערן, דתי-לאומי, בן 40, גרוש ואב לארבעה:

החברה הדתית מאוד ברורה בדרישות שלה מאנשים, מה אנשים צריכים לעשות ואיזו דרך הם צריכים לבחור. [...] ראיתי גם הרבה אנשים לא דתיים שהגיבו אותו הדבר לדרישות של החברה שלהם, אבל זה חזק יותר בחברה הדתית. אני מניח שזה עוד יותר חזק בחברה החרדית. מאוד ברור מה צריך לעשות ומהו הסנקציות כלפי מי שלא עושה זאת.

גם יקיר, חרדי, בן 32, נשוי ואב לשלושה, מתאר את השפעתו של הלחץ החברתי שהוביל אותו להינשא:

מה שהציעד אותי להתחתן או הכריח אותי להתחתן זה "כזה ראה וקדש"...

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

שחייבים להתחתן ואין מקום לרגשות אחרים. זה בא מהחברה. "כזה ראה וקדש" אגרסיבי חברתי. זאת אומרת, יש פה היטל של פחד שלא יכולתי לעמוד מולו, גם אם לא האמנתי בו במאת האחוזים. אני ידעתי שאלה יהיו נישואין קשים מאוד ויידרשו ממני כוחות רבים, לא ראיתי ולא אזורתי אומץ ללכת בדרך אחרת גם אז. [...] החברה הדתית נוטה לחשוב שכל אחד חייב להתחתן ולקיים את הצו "פרו ורבו", לא משנה מה יהיה טיב הבית אותו הוא בונה, האם זה יהיה הרבה אהבה או שנאה, האם הילדים יסבלו או לא יסבלו...

בנוסף למנגנוני הלחץ החברתי התובעים קונפורמיזם וצייתנות, קיימים גם אמצעי אכיפה וסנקציה. החשש מפני קלון חברתי ומניתוק משפחתי מונע מגברים רבים, המוצאים עצמם נשואים בעל כורחם, להתגרש. מני, דתי-לאומי בן 50 ואב לחמישה, מסביר את הסיבה למשך נישואיו:

...בגלל הפחד בעיקר. הפחד לאבד את המשפחה, לאבד את המסגרת הזו. במיוחד במצב הנפשי הרעוע שהייתי בו אז. המסגרת הזו נותנת לך ביטחון. הכול... ביטחון, אתה קם בבוקר, אתה הולך לישון בלילה, אתה יודע איפה אתה, אתה יודע שיש משהו במגרש שלך, ש... אתה פשוט לא לבד. כמו המסגרת שנותנת לך הדת.

בהיענותם לתכתיביה של הקהילה מבטיחים לעצמם הומואים דתיים את מעמדם המשפחתי והחברתי. כך פועלת החברה בשני אופנים: מצד אחד, תביעתה לקונפורמיות מצמצמת את מידת האינדיווידואליות שלהם ואת בחירתם החופשית, ומצד שני, בהיענותם לדרישותיה, מבטיחה להם מסגרת זו מרחב שייכות, תמיכה וביטחון. על רקע הבניית זהותם הנורמטיבית כגברים נשואים ובעלי משפחה, מתחדד מאוד הקונפליקט שהם חווים בגין משיכתם המינית לבני מינם, ועל כך בסעיף הבא.

להיות הומו דתי ונשוי — החיים במציאות דואלית

ניתוח דברי המרואיינים על המשמעות של היותם גברים דתיים הנשואים לאישה והנמשכים לבני מינם, חשף קונפליקט רגשי עמוק הנובע מהסתירה בין היבטי חייהם השונים. מסביר יואל, דתי-לאומי, בן 38, נשוי ואב לארבעה:

אין ספק שלהיות הומוסקסואל ולהיות דתי ולהיות נשוי זה מין משולש כזה שהוא... אפילו לא הייתי מגדיר את זה כמשולש, אלא... כשלושה קצוות שקשה מאוד לחבר אותם או אפילו אפשר להגיד שבלתי אפשרי לחבר אותם. אבל מצד שני זה מה שאני, כי אני לא... אין לי דרך להילחם בזה. אני לא יכול להגיד שלא ניסיתי. ניסיתי להילחם בזה, ניסיתי כל מיני דברים, אבל בסופו של דבר זה אני ואלה החיים שלי...

ניסיונותיו של יואל לשלב בין היבטי חייו המנוגדים מבטאים מוטיב החוזר ונשנה בדבריהם של כלל המרואיינים. רובם מתארים מוטיב זה כ"התמודדות", גם דויד, חרדי, בן 33, נשוי ואב לשלושה:

זו התמודדות יום-יומית. התמודדות קשה. מצד אחד אתה רוצה להיות את מה שאתה מרגיש, ומצד שני אתה רוצה לשמור על משהו נורמטיבי ולא להרוס.

התמודדותם של המרואיינים ניכרת בעיקר בניסיונם לאחוז בשתי זהויות עצמי סותרות תוך שמירה על שלמותה של כל אחת מהן ועל היציבות בחייהם. כישלון במשימה מורכבת זו עלול להפר איזון זה ולסכן את מעמדם המשפחתי והחברתי. חשש זה עולה בדבריו של יעקב, חרדי בן 50, נשוי ואב לשבעה, המתאר את הצורך לפצל בין זהויותיו הסותרות:

זה לא גם וגם. זה או זה או זה, אבל זה ביחד. זה... כי ברגע שאני בקטע "הזה" אני לא... אני לא דתי, אני לא חרדי. וברגע שאני בבית אני חרדי, אני לא "זה". [...]. זה לא מתחבר... זה לא מתחבר.

על רקע המתח המובנה בין נטיית המיניות לבין אמונתם הדתית, נישואיהם לאישה ומשפחתם, נאלצים גברים אלה לפצל בין זהויותיהם השונות. באופן זה הם מנסים לשמור על כל היבט באישיותם ולהחזיר לעצמם תחושה מסוימת של שליטה, מסוגלות עצמית (self-agency) וביטחון. הפיצול בין שני מרכיבי הזהות יוצר דואליות מוחלטת בין שתי מציאויות חייהם. תיאור מעין זה עולה בדבריו של אלעד (דתי-לאומי, בן 25, נשוי ואב לילדה):

חווית החיים שלי היא דואליות מוחלטת. קיימים שניים... אני קיים פעמיים: יש את החיים הנורמטיביים הרגילים — אני נשוי לאישה, אני אבא לילדים, אני בן של הורים, אני... הקשרים חברתיים — זה משהו אחד וקיים גם משהו אחר. זה בחוויה. קיים משהו אחר — שהוא נפגש עם גברים, עושה דברים אחר... מפנטז וחולם. אין כמעט שום קשר בין שני המישורים האלה, כלום. [...] יש לי את החיים שבהם אני משקיע את כל עולמי, בעיקר הרגשי, ויש את ה... את עולם הצללים שבהם עושים דברים מסוימים וקורים דברים מסוימים.

הפיצול בין שני העולמות והשמירה ההדוקה עליו מאפשרים לאלעד וכמוהו למרואיינים אחרים להמשיך ולנהל את חייהם תוך צמצום מתמיד של מוקדי החיכוך בין זהויותיהם הסותרות. על רקע דואליות זו בעולמם חשף המחקר מנעד של נרטיבים שונים: הקצה האחד מזוהה עם רגשי אשם כבדים המלווים בתחושות של בושה, תסכול, חוסר שייכות והעדר אותנטיות, ואילו הצד השני מאופיין בחוויה של השלמה עם מציאות חייהם הדואלית המלווה בתחושות של אופטימיות, שייכות חברתית ומשמעות אישית.

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

בין אשמה להשלמה — חוויית חיים רבת פנים

נקיפות המצפון בדמותם של רגשי האשם והבושה נמצאו משותפות לכל המרוויינים. ניתוח דבריהם זיהה שלושה מרחבי חיים המעוררים נקיפות מצפון אלה: האמונה הדתית, מסגרת הנישואין והווייתור על חיי זוגיות עם גבר. החברה הדתית אורתודוקסית מדגישה את האיסור ההלכתי על משכב זכר ומחמירה ביחסה לכל ביטוי של הנטייה או הזהות ההומוסקסואלית (לוביץ, 2010). יחס זה מעורר בקרב הומואים דתיים רבים מתח רב וקונפליקט פנימי המלווים ברגשי אשם עמוקים. כך מסביר משה (דתי, בן 48, נשוי ואב לשלושה):

קונפליקטים, כל הזמן... באמת, לעיתים רחוקות יוצא לי להיות עם מישהו. לעיתים נדירות, באמת שזה נדיר. כשאתה בא הביתה אתה מרגיש חרא. הכי גרוע שיכול להיות. כי בכל זאת, בגלל שיש לך את האמונה אתה מרגיש שעשית משהו אסור. [...] בגלל האמונה, בגלל המצפון... אם אני הולך עם מישהו ואני מרגיש כאילו... עשיתי עבירה, אתה מבין? מה זה עשיתי עבירה... ובבית כנסת אני מרגיש את זה עוד יותר [...] בית הכנסת זה משהו שהוא נקי וטהור. אבל אתה עצמך, אם נאמר היית עם מישהו ולמחרת אתה אמור ללכת להתפלל... מה אני אגיד לך? שאלוהים ישמור איזו הרגשה זאת! ...הרגשה שכאילו מה? אתה אתמול היית עם גבר, משהו שאסור לפי ההלכה והיום אתה בא להתפלל? ! הניגודים האלה, האיסור הזה... מה אני עושה שם? אני לא ראוי למקום הזה — זו ההרגשה; שאתה לא ראוי להיות פה... אתה מרגיש שאתה חוטא!

מצפוננו של משה נוקף אותו על מעשיו הנתפסים כלא-מוסריים. רגשי אשם אלה מונעים ממנו לחזור ולהיפגש שוב עם גברים, ומשמיים בידי החברה אמצעי לעיצוב התנהגותו הקונפורמית ולאכיפת היענותו לנורמות שלה.

מרחב חיים נוסף המעורר במרוויינים רגשי אשם ובושה הוא יחסם לרעייתם ולחיי נישואיהם. מרחב זה מעורר בהם רגשות אלה בגין שתי סיבות עיקריות: (1) תפיסתם העצמית כפוגעים ברעייתם על רקע מפגשיהם החשאי עם גברים; (2) חוויית כישלונם לתפקד בהיבט המגדרי. ערן, דתי לאומי בן 40 שהתגרש, מסביר את הסיבה הראשונה:

...ככל שהזמן התקדם זה נהיה עוד יותר ברור שזה לא משהו שאני רוצה בשביל עצמי... אז חיפשתי סקס בחוץ... והרגשתי לא טוב עם זה. המון רגשות אשם, שנאה עצמית... זה היה בא בגלים, תקופות שהייתי מחפש בחוץ ואז תקופות שהייתי אומר: "זהו, אני לא יכול יותר, אני לא סובל את עצמי ואני מפסיק ויותר אני לא אתראה עם גברים". זה היה מחזיק מעמד שבוע, שבועיים, חודש, חודשיים, שנה. ואחרי זה עוד פעם. ... וזה מה שהיה בעשר שנים של הנישואין שלי. זה היה בגלים: ...רגשות אשם מצד אחד כשכך הייתי נפגש עם גברים,

ואז אתה חוזר הביתה...ומרגיש מאוד אשם. גם בגלל שאני מקיים יחסי מין עם גברים וגם כי זה אסור... לפי התורה זה כרת. וגם בגלל שאני בוגד בה. זה היה יותר הדבר השני, פחות העניין הדתי. אמרתי לעצמי שעם אלוהים אני כבר אסתר, אבל לאשתי אני עושה משהו נורא. משהו בלתי נסלח!

הצורך במפגשים אינטימיים עם גברים, אשר נמצא משותף לכל המרואיינים, אינו שוכך עם הנישואין. רובם תופסים מפגשים אלה, המתרחשים ללא ידיעת רעייתם, כמעשי ניאוף ושקר המעוררים בהם נקיפות מצפון בשל הפגיעה בכבודה. הסיבה השנייה לאשמה המתעוררת בגברים אלה היא חוויית כישלונם לתפקד בהיבט המגדרי ולספק את צרכיה הרגשיים והמיניים של רעייתם. מסביר מני (דתי-לאומי, בן 50, גרוש ואב לחמישה):

אני לא יודע מה אשתי חשבה כל השנים האלה. באמת, הסקס לא היה משהו. אני לא... אני תפקדתי. היה בסדר, אבל היו תקופות שאני באמת... אני אכזבתי אותה בתחום הזה והשארתי אותה... לא מסופקת. אני יודע שפגעתי בה.

בניסיונם להימלט מהביקורת החברתית באמצעות נישואין לאישה מוצאים עצמם גברים אלה כמטרה לביקורת דווקא במסגרת יחסי הנישואין. נקיפות מצפון אלו מתעוררות על רקע כישלונם לתפקד בהיבט הרגשי והמיני כבני זוג וצובעות את חיי נישואיהם בגוונים של תסכול, צער וכאב. על רקע נקיפות מצפון אלה, המעכירות את נישואיהם, העלו חלק מהמרואיינים את אופציית הנישואין ללסבית כחלופה עבור הומואים דתיים המבקשים להינשא לאישה. זאת מאחר שנישואין כאלה יכולים למנוע את הצורך להסתיר ולשקר לרעייה ואינם מעוררים את האכזבה ההדדית הנובעת מצרכיהם המיניים השונים של שני בני-הזוג.

בנוסף לרגשי האשם שחווים המרואיינים על רקע הפגיעה באמונתם הדתית ובחיי נישואיהם, נמצא גורם שלישי האחראי לנקיפות מצפון אלה. יסודו של גורם זה בתחושות של החמצה וחרטה על היענותם ללחץ החברתי והסכמתם להינשא לאישה, תוך ויתור על חיי זוגיות ואהבה עם גבר. תיאור זה עולה מדבריו הכואבים של משה (דתי, בן 48, נשוי ואב לשלושה):

לא טוב לי. באמת, לא טוב לי ואני מרגיש שיכולתי לחיות חיים הרבה יותר מאושרים ושלמים. אני לא שלם עם עצמי... אני חי בשביל הילדים ובשביל לרצות את המשפחה, אבל אם לא היו הילדים אני לא הייתי נשאר. זו האמת. ...כל הזמן רץ לי סרט בראש... אם ואם... אם לא הייתי נשוי... אם הייתי חי עם גבר שזה מה שהייתי רוצה שיהיה. [...] כבר אפשר להגיד שוויתרתי בקטע הזה. אני כבר לא אגשים את מה ש... אני לא אגשים את האני מאמין שלי. אני כבר לא אגשים את זה. [...] אני עשיתי טעות ענקית. אני אומר לך, לפעמים אני יושב

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

ודמעות זולגות לי. חבל על הזמן. תחושה של החמצה. הנחת שלי זה הילדים. אם יצא משהו טוב מכל זה, זה הילדים. אבל החמצה כאילו... יכולתי להתפתח ולחיות איך שאני באמת רוצה. אני לא הייתי אמור לוותר על החיים שלי. אני לא הייתי אמור לוותר.

החרטה שמביע משה משקפת את חווייתם של מרואיינים נוספים. גם הם הביעו צער וכאב על היענותם לתכתיבים החברתיים לשאת אישה. על אף היתרונות הרבים שמעניקה להם המסגרת המשפחתית, לגבי רבים מהם אין בכך די כדי לפצות על אי הגשמת כמיהתם לחיי אהבה ותשוקה עם גבר.

לעומת קולותיהם של הגברים החווים את חייהם כמאבק הישרדותי הצבוע ברגשי אשמה ובושה, חוסר שייכות, העדר אותנטיות, ותחושות של תסכול וחרטה, חשף המחקר גם קולות אחרים המתארים חוויית חיים שונה. מרואיינים אלה, הנסמכים גם הם על הפיצול בין זהויותיהם הסותרות, מתארים חוויית חיים המאופיינת דווקא באופטימיות, סיפוק והשלמה. אילן, חרדי-לאומי, בן 36, נשוי ואב לחמישה, מסביר את יחסו לאשתו על רקע מפגשיו האינטימיים עם גברים:

אני אישית לא הרגשתי אף פעם שאני בוגד באשתי. אף פעם. אני אוהב אותה מאוד, וזה שאני לפעמים נפגש עם גברים, היא לא... זה לא במקומה, זה לא תחליף. זה בכלל לא קשור אליה. [...] אני מאוד מחלק בין הנטייה המינית שלי לבין הנטייה הטבעית שלי, זאת אומרת, אני נמשך מינית לגברים – האם אני הומו במובן הזה של הזוגיות ושל לחיות עם גבר ושל ה... שזה מה שאני צריך בחיים? שזו החתיכה החסרה שלי? אני לא מרגיש ככה. אני מרגיש שהחתיכה החסרה שלי היא אשתי. ושאתה אני צריך לעשות את ההשלמה שלי כאדם וליצור את החיים שלי ולכן יש פה... פעם משהו כתב ב"אטרף" – "גברים זה לסקס ואישה זה לזוגיות" ... זה משפט שמאוד נגע ללבי, לתחושותיי ולחלציי.

אילן מפריד בין מפגשיו המיניים עם גברים לבין יחסיו עם אשתו וטוען כי מפגשים אלו אינם באים על חשבונה ועל כן אינם פוגעים בה. הוא תופס את תפקידו ההטרו-נורמטיבי כטבעי ומשלים מרצון עם נישואיו לאשתו. לצורך הקניית לגיטימציה למפגשיו עם גברים, הוא נסמך על דעות דומות של גברים נשואים שהופיעו באתר האינטרנט "אטרף" (אתר היכרויות לקהילה ההומו-לסבית). להדגשת עמדתו ביחס לבחירתו להינשא לאישה, הוסיף:

אני מאוד מאמין בחיי המשפחה ובמודל המשפחתי. אני מאוד אוהב את אשתי, מאוד אוהב את הילדים. זאת אומרת אין לי שום עניין... לשבור את המסגרת הזאת. אני מאוד שלם עם המסגרת הזאת ואני מאמין שזו הדרך.

עמדה דומה עולה גם בדבריו של אלעד (דתי-לאומי, בן 25, נשוי ואב לילדה):

לקח לי זמן אבל כן, אתה פוגש אותי בנקודה בחיים שבה אני... שלם. אני מרגיש שהצלחתי לחיות בשלום עם המקום הזה שלי. לא לכולם זה מתאים...אני נמצא במקום שהוא טוב, אבל יש אנשים שחייבים אמת צרופה ושלא מסוגלים לחיות את הדואליות הזאת.

אלעד, שתיאר בסעיף הקודם את חייו כדואליים, המתנהלים בין המציאות ההטרו-נורמטיבית לבין עולם הצללים, מרגיש שהצליח להגיע לקבלה ולהשלמה עם דרכו. הוא מבחין בין עמדתו הנסמכת על פרשנותו המוסרית האישית לבין אחרים הנסמכים על עקרונות של מוסר וצדק "אבסולוטיים" ולפיכך מתקשים להגיע לקבלה עצמית ולהשלמה עם חייהם. בהמשך דבריו הוא מסביר את השקפת עולמו:

יש לי כרגע אפשרות לחיות את עצמי כמו שאני חולם לחיות את עצמי. אתה מבין? ככה אני רוצה להיות, לשם אני הולך. כל מציאות אחרת הייתה לא לחיות את עצמי כמו שאני רוצה לחיות את עצמי... אני מצליח לחיות חיים שבהם אני בוחר לא להיות כזה [...] אני מאוד אוהב את אשתי, היא אהבת חיי. רדפתי אחריה המון זמן עד שהיא נענתה לי, ומבחינתי זה נס גלוי כל בוקר שאני פותח עיניים והיא לידי, זה... זה נס. זכיתי גם, לא רציתי אף אחת אחרת ולא נמשכתי כמעט לאף אחת אחרת. לא יודע אם זה היה יכול לקרות בלעדיה. אז מבחינתי היא הנס שלי בעולם. היא אפשרה לי לחיות חיים נורמטיביים. זהו. לא צריך יותר מזה.

אלעד, כמו אילן ומרואיינים נוספים, בוחר לאמץ זהות הטרו-נורמטיבית במקום לגבש זהות התואמת את נטייתו ההומוסקסואלית. הזדהותו עם תפקידו המשפחתיים והחברתיים במסגרת האמונה והקהילה הדתית היא חזקה ומעצבת את דרכו בחיים. הוא בוחר להימנע מלחיות חיים המוכתבים על ידי משיכתו לגברים, ומכיר תודה והערכה רבה לרעייתו, אשר בהיענותה לחיזוריו אפשרה לו לבסס את זהותו המגדרית והעניקה לו חיים על יסוד ערכי הדת שעליהם התחנך – חיים נורמטיביים אשר בצילם מתאפשר גם קיומו של עולמו היצירי, הכמוס והנסתר.

דיון

מחקר איכותני זה יצא לדרכו במטרה לתאר ולבחון את חוויית חייהם של גברים הומואים, דתיים, הנשואים לאישה והחיים בישראל – אוכלוסייה שעד עתה קולה טרם נשמע. ממצאי המחקר מצביעים על השפעתו הרבה של ההקשר החברתי-תרבותי בעיצוב חייהם ובתפיסת עולמם של גברים אלה. השפעה זו ניכרת בראש ובראשונה בתחושת מחויבותם החברתית לשאת אישה ולהקים משפחה על אף הכרתם במשיכתם

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

הרגשית והמינית לבני מינם. ניתוח הממצאים חשף שני תהליכים עיקריים המשפיעים על גברים אלה לשאת אישה. חלקם החליטו לשאת אישה מבחירה רצונית אשר עוצבה על בסיס הזדהותם עם ערכי אמונתם וקהילתם הדתית. גברים אלה ראו בנישואיהם שלב מכריע בדרך לקיום המצווה הראשונה בתורה ("פרו ורבו"), ולפיכך חלק מהגשמתם העצמית ומתחושת הייעוד שלהם. בנוסף העידו חלקם כי אחריותם ותרומתם להגשמת המורשת החברתית מקנות להם מעמד בקהילה ומחזקות את תחושת השתייכותם החברתית. לדידם, ויתור על מימוש עצמי המבוסס על זהותם המינית מזכה אותם בהגשמה עצמית המושתתת על ערכים דתיים וחברתיים ומקנה להם תחושות של ביטחון ושייכות.

הגורם השני שהשפיע על מרואינים רבים לשאת אישה היה היענותם למגנוני האכיפה החברתית והקונפורמיות. מבחינה זו הדגישו חלקם את הדרישה החברתית להינשא בכל מחיר, ללא כל התייחסות להשלכות טיבה של הזוגיות המיועדת. בחברה הדתית ובעיקר החרדית המושתתת על עקרונות קולקטיביים, סירוב להיענות לנורמות ולערכים הקהילתיים עלול לפגוע במעמד החברתי, בקשרים הבין-אישיים ובפרנסה. בנסיבות אלה אימתן של הסנקציות החברתיות כה רבה, עד כי הומואים דתיים החווים מצוקה נפשית במסגרת נישואיהם לאישה, חוששים להתגרש פן ייפגעו קשריהם עם ילדיהם, עם משפחתם ועם הקהילה.

הגורמים שהובילו את המרואינים להחלטתם לשאת אישה, תואמים את הגורמים שהגדירו אורטיז וסקוט (Ortiz & Scott, 1994): "נישואין כפתרון" – החלטה יזומה להסתתר – להכחיש, "להחלים" או לפצות על הנטייה המינית בפני הסביבה והעצמי; ו"שמרנות של תפקידי המגדר" – המבטאת את מחויבותם לחברות ההטרנסקסיסטי, אשר על ברכיה חונכו ואשר עימה הם מזדהים. גורמים אלו עומדים בזיקה עם ממצאי המחקרים האחרונים שבחנו נושא זה בחברות דתיות ושמרניות בארצות-הברית, כגון היהדות האולטרה-אורתודוקסית (Kissil & Itzhaky, 2015) והקהילה המורמונית (Legerski et al., 2017). ממצאים אלה מצביעים על ההשפעה החברתית והתרבותית, כלומר ערכי האמונה הדתית והציפיות החברתיות, כגורם העיקרי לנישואי נטייה מעורבת. באמצעות נישואיהם מצליחים גברים אלה להסתיר את משיכתם המינית לבני מינם, מחזקים את זהותם "הנורמטיבית" ומבטיחים לעצמם מעמד קהילתי וחזיות חברתיות.

נישואיהם של הומואים דתיים לאישה מעצבים בתפיסתם מציאות חיים דואלית ומפוצלת; מחד גיסא עולים חייהם הנורמטיביים הנסמכים על היותם נשואים לאישה, אבות לילדיהם, בעלי אמונה דתית וחברי קהילה. מאידך גיסא, עולה גם עולמם הנסתר שבו מתקיימים מפגשים אינטימיים עם גברים ונטייתם המינית ממומשת בחשאי. בהקשר זה חשוב לציין כי כל המרואינים דיווחו על קיום מפגשים מיניים עם גברים

(בתדירות משתנה), דבר המעיד על עמידותה של הנטייה המינית אשר אינה נעלמת על אף הנישואין לאישה.

הדואליות בחייהם של הומואים דתיים הנושאים לאישה מחייבת רבים מהם לשמור בקפדנות על ההפרדה בין עולמות התוכן הסותרים בחייהם. רבים מהם הגדירו מצב זה כ"התמודדות", "מאבק" ו"מלחמה" תמידיים כדי למנוע זליגה הרסנית מעולם תוכן אחד למשנהו. לשם כך מגייסים גברים אלה פרקטיקות של הסתרה ובדיה המאפשרות להם לשמור על תחושת השליטה בחייהם ולהבטיח את יציבות נישואיהם. ממצאים אלה מצטרפים למחקרים נוספים (Adler & Ben-Ari, 2017; Kissil & Itzhaky, 2015) המצביעים על תועלתן של פרקטיקות ההסתרה לשמירת יציבותה של המסגרת הזוגית ולחיזוק מסוגלותו וביטחונו של הגבר הנמצא בנישואי נטייה מינית מעורבת.

על רקע הקונפליקט הערכי, מציאות חייהם הדואלית והשימוש בפרקטיקות של הסתרה ובדיה, חשף המחקר מנעד של קולות. מנעד זה נפרס בין החווים בעיקר אשמה ובושה, חשים תסכול ואף חרטה, לבין אלו אשר למרות הקושי המוסרי מצליחים למצוא פיוס והשלמה עם מצבם המורכב וחווים שייכות משפחתית וקהילתית ותחושות של אותנטיות, סיפוק ואופטימיות.

אשמה ובושה עלו כמוטיב חוזר ונשנה בדברי המרואיינים אם כי בעוצמות שונות. נמצא שלרגשות אלו השפעה ניכרת על רווחתם הנפשית של מרבית המרואיינים. שלוש סיבות עלו מדברי המרואיינים לנקיפות מצפון אלה: (1) היותם חוטאים המפרים את איסור משכב זכר; (2) פגיעתם ברעייתם על רקע הבגידות והשקרים ותחושת כישלונם לתפקד כ"גברים" ולספק את צרכיה הרגשיים והמיניים; (3) תחושת ההחמצה על אי הגשמתה של זוגיות רומנטית עם גבר בשל נישואיהם לאישה. כפועל יוצא מרגשי אשמה ובושה אלו נפגעים גם אופן תפקודם וטיב יחסיהם עם רעייתם וילדיהם. רבים מהמרואיינים תיארו את מערכת יחסיהם עם האישה כמאופיינת בחוסר תקשורת, העדר שקיפות וכנות וריחוק רגשי ביניהם. ממצאים אלו תואמים את הממצאים של קיסיל ויצחקי (Kissil & Itzhaky, 2015) במחקרן על אוכלוסייה דומה בצפון אמריקה. הן מצאו כי הגברים חשים אשמה רבה על כישלונם לתפקד כבעלים לרעייתם ועל חוסר הכנות והשקרים אודות נטייתם המינית. בנוסף נמצא כי כל הגברים במחקרן העידו כי יחסי המשפחה אינם מהווים עבורם מקור לתמיכה ומרחב בטוח לביטוי עצמי, אלא נחווים כמעמסה וכעול רגשי.

ממצאים אלו מעידים על מצוקתם הנפשית הרבה של הומואים דתיים רבים אשר אינם מוצאים את מקומם במסגרת נישואיהם לאישה. מצוקה זו פוגעת הן ברווחתם ובבריאותם הנפשית והן במערכות יחסיהם עם רעייתם ובני משפחתם. הממצאים נוגדים את העמדה השמרנית המזוהה עם אנשי דת רבים ואשר הוזכרה גם בדברי המרואיינים,

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

הרואה בנישואיהם של גברים אלה לאישה פתרון לנטייתם המינית ולמצוקתם הנפשית. מצד שני, המחקר הנוכחי חושף באופן ייחודי קולות של הומואים דתיים הנשואים לאישה החווים את נישואיהם דווקא כמקור לנחמה ולתמיכה רגשית וכבסיס להגדרתם האישית ולזהותם החברתית. גברים אלו המצליחים לחוות השלמה עם מציאות חייהם המורכבת, חשים הערכה רבה ואהבה לרעייתם. הם חווים סיפוק ושיעור רצון מנישואיהם ומאורח חייהם המסורתי, אשר בו בחרו רובם מתוך רצון ולא מפאת ההכרח. ממצא זה סותר את ממצאי מחקרן המוזכר של קיסיל ויצחקי המתארים חוויה אחידה ומצומצמת של גברים אלה, המאופיינת בתפיסה פרגמטית בלבד של נישואיהם ובראיית יחסי הזוגיות כעול וכמעמסה רגשית.

ניתוח דברי המרואיינים מעיד כי חוויית ההשלמה מותנית ביכולתם לגשר על המתח שבין נטייתם המינית לבין אמונתם הדתית וחיי נישואיהם. נחשפו שני גורמים מרכזיים המאפשרים גישור זה: (1) החלטה של פרשנות מוסרית פרטית במקום אמות המוסר הקונוונציונליות לאופן תפיסתם את נטייתם ההומוסקסואלית. הניסוח מחדש (cognitive reframing) המתבטא באימוצן של עמדות מתונות וסובלניות יותר כלפי נטייתם המינית, במקום תפיסות המוסר המוחלטות, מאפשר לחלק מהגברים לשכך את מידת אחריותם ואשמתם; (2) מידת מסוגלותם לספק את צרכיה הרגשיים והמיניים של רעייתם. היבט חשוב זה עלה מממצאי המחקר כיסוד לביסוסם של היחסים התקינים בין הגבר לאישה ולכינונו של שלום הבית. ממצא זה תואם מחקרים השוואתיים אשר מצאו כי אצל זוגות מעורבים בעלי משיכה מינית הדדית (כגון ביסקסואל והטרסקסואל) הסיכוי להצלחת הנישואין גבוה יותר מאשר אצל זוגות מעורבים ללא משיכה מינית הדדית (הומו-לסבית והטרסקסואל) (Buxton, 2001; Dehlin, Galliher, Bradshaw, & Crowell, 2014).

רצף הנרטיבים השונים שחשף המחקר מובנה על בסיס האינטראקציה שבין היבטים תוך-אישיים לבין הקשרים בין-אישיים, והוא נפרס על פי הבחנתם של פסינגר ומילר (Fassinger & Miller, 1997) בין דומיננטיות הזהות המינית האישית לבין דומיננטיות זהות השייכות החברתית: בצדו האחד נמצאים הומואים דתיים החווים את משיכתם המינית לבני מינם כמרכיב מהותי ומשמעותי בכינונה של חוויית חייהם וזהותם העצמית. הם מזדהים עם נטייתם המינית וחשים צער וחרטה על כך לא עיצבו את חייהם ולא גיבשו את זהותם החברתית בהתאם לה. בצידו השני של המנעד נמצאים קולותיהם של הומואים דתיים החובקים את זהות השתייכותם החברתית ורואים בה מרעפת לכינונה של חוויית חיים משמעותית ומספקת (Baumeister & Leary, 1995). הם תופסים את משיכתם המינית לבני מינם כמרכיב משני בלבד בזהותם העצמית, המובנית בעיקר על בסיס תפקידיהם המשפחתיים והחברתיים, וחשים סולידריות רבה עם קהילתם הדתית וערכיה השמרניים. ממצאים אלו מאששים את טיעונם של פסינגר ומילר (Fassinger)

(Miller, 1997) כי הימנעות מחשיפת המשיכה החד-המינית אינה מעידה בהכרח על עיכוב בהתפתחותה של הזהות המינית האישית. מחקרים קודמים הצביעו על הקשר שבין חשיפת סודות בכלל ו"היציאה מהארון" בפרט לבין שיפור הרווחה הנפשית (Corrigan & Matthews, 2003; Ragins, 2004; Rosario, Hunter, Maguen, Gwadz, & Smith, 2001). ממצאי המחקר הנוכחי מעידים כי לא בהכרח "היציאה מהארון" תורמת לרווחתם הנפשית של להט"בים והיא אינה ערובה תמידית לחוויית חיים מספקת ואותנטית. ראייתו של שלב זה כהכרחי בחייהם של להט"בים, ללא התייחסות להקשרים החברתיים, התרבותיים והבין-אישיים שבמסגרתם הם חיים, עלולה להיות מזיקה ואף הרת-אסון (Isay, 2009; Legate, Ryan, & Weinstein, 2012). בעבור חלק מהמרואיינים, שייכות חברתית ומשפחתית והגשמתם של יעדים אישיים תלויי תרבות מספקות ערך ומשמעות רבים יותר מאשר גיבושה של זהותם המינית ועיצוב חייהם באופן התואם את נטייתם ההומוסקסואלית. המחקר הנוכחי מצביע על חשיבות הכרתו של ההקשר החברתי והתרבותי לצורך הבנת טיבן של התופעות האנושיות. ממצאיו חושפים את השפעתה הרבה של ההבניה החברתית בעיצוב מציאות חייהם ותפיסת עולמם של פרטים בחברה. במסגרת השפעה זו מצביע המחקר על מגוון נרטיבים המתארים את חייהם של גברים הומואים דתיים הנשואים לאישה. מגוון זה הנמתח בין חוויות של מצוקה ואשמה לבין השלמה ואופטימיות זהירה, מעוצב על בסיס דיאלקטיקה עדינה שבין היבטים תוך-אישיים לבין הקשרים בין-אישיים, חברתיים ותרבותיים. על כן, הבנת עולמם הסובייקטיבי של גברים אלה תיתכן אך ורק מתוך הכרתה של תנועת ההתפתחות שבין שני צדדים אלו ותוך הכרת החשיבות והמשמעות שהם בוחרים לתת לכל אחד מהם.

השלכות המחקר

למחקר הנוכחי השלכות הן להיבטים חברתיים והן לפרטניים. מהממצאים עולה כי הומואים דתיים נושאים אישה בשל תחושת מחויבותם החברתית. נישואין אלה מעצימים את הקונפליקט שהם חווים בשל משיכתם המינית לבני מינם ומעוררים ברבים מהם מצוקה נפשית. מצוקה זו נמצאה פוגעת במערכת יחסיהם עם רעייתם ובני משפחתם. לאור זאת אנו מניחים כי קבלה והכרה של הומואים במסגרת החברה הדתית אורתודוקסית תשכך את מצוקתם הנפשית ואת מידת מחויבותם לשאת אישה, ותאפשר להם לחיות את חייהם על פי נטיות ליבם. לשם כך יש לפעול להכרתו של הממסד הרבני במצוקתם של הומואים דתיים, ובכך שעבור רבים מהם נישואין לאישה אינם פותרים את הבעיה אלא אף מחריפים אותה. יש לקדם את הקריאה לסובלנות ולקבלה של הומואים (ולהט"בים בכלל) בחברה הדתית, כפי שנשמעה בקולם של רבני צוהר ובית הלל (2016)

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

וכן ב"מסמך הצהרת העקרונות" שעליו חתומים יותר ממאתיים רבנים אורתודוקסים, רובם מארצות-הברית (Helfgot et al., 2010). קריאה זו לסובלנות מבקשת לחזור ולראות את המעשה עצמו כחטא ולא את עצם נטייתו המינית של האדם.

בנוסף, לנוכח תחושת המחויבות החברתית והחשיבות הרבה שמייחסים רבים מההומואים הדתיים להקמת בית בישראל על בסיס ערכי המסורת, אנו ממליצים לבחון ולקדם, באישור הרבנים, את רעיון הנישואין בין גבר הומו לאישה לסבית. מענה זה יספק את הצורך הבסיסי לשימור הקשרים הקהילתיים וערכי המסורת והאמונה שעליהם גדלו והתחנכו, תוך נטרול הצורך להסתיר ולשקר לרעה ומניעת האכזבה ההדדית הנחוות בשל אי-ההתאמה המינית בין בני-הזוג.

השלכות המחקר לגבי התערבות פרטנית נגזרות ממנעד הקולות שעלו מהמרוויינים, הנע בין חוויות של מצוקה נפשית, אשמה ובושה לבין השלמה וסיפוק. מנעד זה משקף את החשיבות הרבה שבהכרת עולמו של ההומו הדתי הנשוי מתוך הבנת הקשר שבין היבטיו התוך-אישיים לבין אלו החברתיים והתרבותיים. על רקע ממצאי המחקר אנו ממליצים למטפלים העוסקים בעניינם של הומואים דתיים לאמץ גישה נטולת שיפוטיות ונעדרת כל יומרה אפרוירית לדעת מה נכון וטוב עבור המטופל (פרויד, 2005). עמדה זו מבקשת מצד אחד להכיר את המורכבות שבחייהם של מטופלים אלה ואת הרקע התרבותי והחברתי שממנו הם מגיעים, ולהימנע מלעודדם באופן גורף "לצאת מהארון". מצד שני, ובניגוד לעמדתם של אנשי דת רבים, אין הגישה מתימרת "לשנות" מטופלים אלה והיא אינה מפנה אותם אל טיפולי המרה חסרי תועלת העלולים לסכן את בריאותם (הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, 2011; American Psychological Association, 2009), במקום זאת מבקשת גישה זו לאפשר למטופלים אלה, הבאים מחברה המבקשת לעצב את אורח חייהם ותפיסת עולמם, לעבור חוויה מתקנת וליצור לעצמם מרחב מוגן שבו יוכלו למצוא את קולם הפנימי ולסלול את דרכם לחיים אותנטיים ומספקים על פי הגדרתם העצמית. הכרה זו בזכותו של המטופל להגדרה עצמית מעוגנת בכללי האתיקה המקצועית של מיטב ארגוני בריאות הנפש בארץ (הסתדרות הפסיכולוגים בישראל, 2011) ובעולם (American Psychological Association, 2009).

מגבלות המחקר ומחקרים עתידיים

מחקר זה נערך על פי הפרדיגמה האיכותנית כדי לתאר ולבחון את סיפור חייהם של מרווייניו. בהתאם לכך אין המחקר מתיימר להציג מדגם מייצג אלא להציג את מגוון הנרטיבים של משתתפיו. התבססותו של המחקר האיכותני על יכולת "ההכלה הנטורליסטית" מאפשרת לכל קורא להקיש מן המקרה והתופעה הנחקרים אל עולמו

שלו (Stake, 1997). לפיכך, מגבלות המחקר מתייחסות בעיקר למידת ההכללה של ממצאיו: מחקר זה התמקד באוכלוסיית הגברים ההומואים הדתיים, על כן אי אפשר להקיש מממצאיו על אוכלוסיית הגברים הביסקסואלים הדתיים או על אוכלוסיית הנשים הלסביות הנמצאות בנישואי נטייה מעורבת. מן הראוי להרחיב את המיקוד בעזרת מחקרי המשך גם אל אוכלוסיות אלה. בנוסף, על אף שאיפתו של המחקר להביא את מגוון קולות משתתפיו, לא נעשתה הבחנה של טיב חווייתם על בסיס רמת דתיותם. ייתכן כי חוויותיהם של הומואים חרדים הנשואים לאישה שונות בדרגתן או באיכותן מאלו של הומואים "סרוגים" הנשואים לאישה. מומלץ לבחון גם נושא זה במחקרים עתידיים. מגבלה נוספת היא שיטת הדגימה שהתבססה אך ורק על גברים שהסכימו להתראיין. ייתכן שחוויותם של הומואים דתיים נשואים שלא היו מוכנים להתראיין היא שונה.

נקודות מפתח

- מחקר איכותני זה ביקש לפתוח צוהר לעולמם של הומואים דתיים הנשואים לאישה והחיים בישראל.
- ממצאי המחקר מעידים שהומואים דתיים נושאים אישה מתוך תחושה של מחויבות חברתית ודתית. רבים מתקשים לנהל את חייהם בצל הסתרת נטייתם המינית וחווים רגשות של בושה ואשמה, ואילו אחרים מוצאים ערך ומשמעות רבים יותר במסגרת השייכות החברתית והאמונה הדתית.
- בניגוד לעמדה הרווחת, שלב "היציאה מהארון" אינו תורם בהכרח לרווחתם הנפשית של להט"בים, ואינו תמיד ערובה לחיים אותנטיים ומספקים.
- יש לקדם את הקריאה לסובלנות ולקבלה של להט"בים בחברה הדתית.
- מומלץ לאפשר, באישור הרבנים, נישואין בין גבר הומו לאישה לסבית.
- בהתערבות פרטנית עם להט"בים דתיים, מומלץ לאמץ גישה טיפולית ניטרלית אשר אינה מבקשת מצד אחד באופן אפריורי "להוציאם מהארון" ומצד שני להפנותם ל"טיפול המרה" מסוכנים.

בית הלל (2016, אפריל). הקהילה ואנשים בעלי נטייה חד מינית – מסמך עמדות ברוח ההלכה. נדלה מאתר האינטרנט של בית הלל: <http://www.beithillel.org.il/show.asp?id=71658#>. WmrRojLKUn

גרינברג, ס. (2013). עם אלוהים ועם אנשים: הומוסקסואליות במסורת היהודית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

הסתדרות הפסיכולוגים בישראל (נובמבר, 2011). נייר עמדה בנושא טיפולי המרה. נדלה מאתר האינטרנט של הסתדרות הפסיכולוגים בישראל: <http://www.psychology.org.il>. זק, א. (2016). אשמה והשלמה בחוויית חייהם של גברים הומוסקסואלים, דתיים, הנשואים לאישה. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת חיפה.

טריגר, צ. (2014). פשעים נגד הפטריארכיה. מודן, משרד הביטחון.

לוביץ, ר. (2001). סלידה, סובלנות או מתירנות – יחס היהדות להומוסקסואליות. דעות, 11, 9-15.

לוביץ, ר. (2001א). סובלנות – המקסימום שההלכה מאפשרת. דעות, 12, 47.

לוביץ, ר. (2010). לחתור כדי לא לטבוע / היחס להומוסקסואליים דתיים – האתגרים שלפנינו. דעות, 50, 14-18.

פרויד, ז. (2005). דרכיה של התרפיה הפסיכואנליטית (1919). בתוך: "הטיפול הפסיכואנליטי" (עמ' 129-135). תל-אביב: עם עובד.

צבר-בן-יהושע, נ. (2001). מסורות וזרמים במחקר האיכותי. תל-אביב: דביר.

קורן, ע. (2001). "נולדתי הומו ונולדתי דתי", הומוסקסואלים ולסביות אורתודוקסים – החיים בזהות כפולה. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית בירושלים.

קורן, ע. (2003). ארון בתוך ארון: סיפוריהם של הומוסקסואלים ולסביות דתיים. תל-אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.

קפלן, ד. (1999). דוד, יהונתן וחיילים אחרים: על זהות, גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שבידל, ז. (2006). אח(ר)ים בקרבנו: על מקומם של דתיים הומוסביים בחברה הדתית. אקדמות: כתב עת של לומדי "בית מורשה", 17, 85-114.

שילה, ג., פזמוני-לוי, א., קמה, ע., לביא, ש., ופנחסי, ב. (2006). גאים במדים – מצבם של חיילים וחיילות הומואים ולסביות בצה"ל: דו"ח מחקר. תל-אביב: ארגון הנוער הגאה.

שלג, י. (2000). הדתיים החדשים – מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל. ירושלים: כתר.

שקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום. תל-אביב: רמות.

שרלו, י. (2009, 1 בינואר). הומואים ביהדות: הדיון ההלכתי. נדלה מאתר Ynet: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3648683,00.html>

- Adler, A., & Ben-Ari, A. (2017). The myth of openness and secrecy in intimate relationships: The case of spouses of mixed-orientation marriage. *Journal of Homosexuality*, *64*, 804-824. doi: 10.1080/00918369.2016.1236585
- Adler, A., & Ben-Ari, A. (2018). "How we stay together without going crazy": Reconstruction of reality among women of mixed-orientation relationships. *Journal of Homosexuality*, *65*, 640-658. doi: 10.1080/00918369.2017.1333807
- Agar, M. H. (1980). *The professional stranger: An informal introduction to ethnography*. New York, NY: Academic Press.
- American Psychological Association [APA]. (2008). *Answers to your questions: For a better understanding of sexual orientation and homosexuality*. Washington, DC: Author. Retrieved from: www.apa.org/topics/orientation.pdf
- American Psychological Association [APA]. (2009). *Appropriate therapeutic responses to sexual orientation*. Retrieved from: <http://www.apa.org/pi/lgbt/resources/therapeutic-response.pdf>
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, *117*, 497-529. doi: 10.1037/0033-2909.117.3.497
- Ben-Ari, A. (1995). The discovery that an offspring is gay: Parents', gay men's, and lesbians' perspectives. *Journal of Homosexuality*, *30*, 89-112. doi: 10.1300/J082v30n01_05
- Ben-Ari, A., & Adler, A. (2010). Dialectics between splitting and integrating in the lives of heterosexually married gay men. *Psychology*, *1*, 106-112. doi: 10.4236/psych.2010.12014
- Berg, B. L. (1995). *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Blanchard, R., Cantor, J. M., Bogaert, A. F., Breedlove, S. M., & Ellis, L. (2006). Interaction of fraternal birth order and handedness in the development of male homosexuality. *Hormones and Behavior*, *49*, 405-414. doi: 10.1016/j.yhbeh.2005.09.002
- Buxton, A. P. (1994). *The other side of the closet: The coming-out crisis for straight spouses and families*. New York, NY: Wiley.
- Buxton, A. P. (2001). Writing our own script: How bisexual men and their heterosexual wives maintain their marriages after disclosure. *Journal of Bisexuality*, *1*, 155-189. doi: 10.1300/J159v01n02_06

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

- Buxton, A. P. (2006). When a spouse comes out: Impact on the heterosexual partner. *Sexual Addiction & Compulsivity, 13*, 317-332. doi: 10.1080/10720160600897599
- Cass, V. C. (1979). Homosexual identity formation: A theoretical model. *Journal of Homosexuality, 4*, 219-235. doi: 10.1300/J082v04n03_01
- Cass, V. C. (1996). Sexual orientation identity formation: A western phenomenon. In R. P. Cabaj & T. S. Stein (Eds.), *Textbook of homosexuality and mental health* (pp. 227-251). Arlington, VA: American Psychiatric Press.
- Corrigan, P., & Matthews, A. (2003). Stigma and disclosure: Implications for coming out of the closet. *Journal of Mental Health, 12*(3), 235-248. doi: 10.1080/0963823031000118221
- Coyle, A., & Rafalin, D. (2001). Jewish gay men's accounts of negotiating culture, religious and sexual identity: A qualitative study. *Journal of Psychology and Human Sexuality, 12*, 21-48. doi: 10.1300/J056v12n04_02
- Creswell, J. W. (1998). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dehlin, J. P., Galliher, R. V., Bradshaw, W. S., & Crowell, K. A. (2014). Psychosocial correlates of religious approaches to same-sex attraction: A Mormon perspective. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health, 18*, 284-311. doi: 10.1080/19359705.2014.912970
- Denzin, N. K., & Lincoln, Y. S. (2000). *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- European Social Survey (2012). *Exploring public attitudes, informing public policy*. Retrieved from <http://www.europeansocialsurvey.org>
- Fassinger, R. E., & Miller, B. A. (1997). Validation of an inclusive model of sexual minority identity formation on a sample of gay men. *Journal of Homosexuality, 32*, 53-78. doi: 10.1300/J082v32n02_04
- Flick, U. (1998). *An introduction to qualitative research*. London, England: Sage.
- Frankowski, B. L., & The American Academy of Pediatrics Committee on Adolescence (2004). Sexual orientation and adolescents. *Pediatrics, 113*, 1827-1832. doi: 10.1542/peds.113.6.1827
- Ganzevoort, R. R., van der Laan, M., & Olsman, E. (2011). Growing up gay and religious: Conflict, dialogue, and religious identity strategies. *Mental Health, Religion & Culture, 14*, 209-222. doi: 10.1080/13674670903452132

- Helfgot, N., Adler, Y., Allen, D., Alpert, H., Amaru, J., Anselovitz, E.,... & Zweiter, S. (2010, July 22). *Statement of principles on the place of Jews with a homosexual orientation in our community*. Retrieved from <http://statementofprinciplesny.blogspot.com>
- Herek, G. M., & Capitanio, J. (1996). "Some of my best friends": Intergroup contact, concealable stigma, and heterosexuals' attitudes toward gay men and lesbians. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 412-424. doi: 10.1177/0146167296224007
- Higgins, D. J. (2004). Differences between previously married and never married 'gay' men: Family backgrounds, childhood experiences and current attitudes. *Journal of Homosexuality*, 48, 19-41. doi: 10.1300/J082v48n01_02
- Isay, R. (2009). *Becoming gay*. New York, NY: Vintage.
- Itzhaky, H., & Kissil, K. (2015). "It's a horrible sin. If they find out, I will not be able to stay": Orthodox Jewish gay men's experiences living in secrecy. *Journal of Homosexuality*, 62, 621-643. doi: 10.1080/00918369.2014.988532
- Kissil, K., & Itzhaky, H. (2015). Experiences of the marital relationship among Orthodox Jewish gay men in mixed-orientation marriages. *Journal of GLBT Family Studies*, 11, 151-172. doi: 10.1080/1550428X.2014.900659
- Legate, N., Ryan, R. M., & Weinstein, N. (2012). Is coming out always a "good thing"? Exploring the relations of autonomy support, outness, and wellness for lesbian, gay, and bisexual individuals. *Social Psychological and Personality Science*, 3, 145-152. doi: 10.1177/1948550611411929
- Legerski, E., Harker, A., Jeppsen, C., Armstrong, A., Dehlin, J.P., Troutman, K., & Galliher, R.V. (2017). Mormon mixed-orientation marriages: Variations in attitudes and experiences by sexual orientation and current relationship status. *Journal of GLBT Family Studies*, 13, 186-209. doi: 10.1080/1550428X.2016.1159163
- Mark, N. (2008). Identities in conflict: Forging an orthodox gay identity. *Journal of Gay & Lesbian Mental Health*, 12, 179-194. doi: 10.1080/19359700802111189
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. London, England: Sage.
- Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129, 674-697. doi: 10.1037/0033-2909.129.5.674

בין אשמה להשלמה בחוויית חייהם של הומואים דתיים הנשואים לאישה

- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis* (2nd ed.). London, England: Sage.
- Mustanski, B. S., DuPree, M. G., Nievergelt, C. M., Bocklandt, S., Schork, N. J., & Hamer, D. H. (2005). A genomewide scan of male sexual orientation. *Human Genetics, 116* (4), 272-278. doi: 10.1007/s00439-004-1241-4
- Ortiz, E. T., & Scott, P. R. (1994). Gay husbands and fathers: Reasons for marriage among homosexual men. *Journal of Gay and Lesbian Social Services, 1*, 59-71. doi: 10.1300/J041v01n01_04
- Patton, M. Q. (1980). *Qualitative evaluation methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Ragins, B. R. (2004). Sexual orientation in the workplace: The unique work and career experiences of gay, lesbian and bisexual workers. In J. J. Martocchio (Ed.), *Research in personal and human resources management, Volume 23* (pp. 35-120). Bingley, UK: Emerald Group Publishing.
- Rodriguez, E. M. (2010). At the intersection of church and gay: A review of the psychological research on gay and lesbian Christians. *Journal of Homosexuality, 57*, 5-38. doi: 10.1080/00918360903445806
- Rodriguez, E. M., & Ouellette, S. C. (2000). Gay and lesbian Christians: Homosexual and religious identity integration in the members and participants of a gay-positive Church. *Journal for the Scientific Study of Religion, 39*, 333-347.
- Rosario, M., Hunter, J., Maguen, S., Gwadz, M., & Smith, R. (2001). The coming-out process and its adaptational and health-related associations among gay, lesbian, and bisexual youths: Stipulation and exploration of a model. *American Journal of Community Psychology, 29*, 113-160. doi: 10.1023/A:10052056
- Ross, M. W. (1983). *The married homosexual man: A psychological study*. London, England: Routledge & Kegan Paul.
- Rowen, C. J., & Malcolm, J. P. (2002). Correlates of internalized homophobia and homosexual identity formation in a sample of gay men. *Journal of Homosexuality, 43*, 77-92. doi: 10.1300/J082v43n02_05
- Schnoor, R. F. (2006). Being gay and Jewish: Negotiating intersecting identities. *Sociology of Religion, 67*, 43-60. doi: 10.1093/socrel/67.1.43

- Schwandt, T. A. (1994). Constructivist, interpretivist approaches to human inquiry. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 262-272). Thousand Oaks, CA: Sage
- Seidman, I. E. (1991). *Interviewing as qualitative research*. New York, NY: Teachers College Press.
- Shilo, G., Yossef, I., & Savaya, R. (2016). Religious coping strategies and mental health among religious Jewish gay and bisexual men. *Archives of Sexual Behavior*, 45, 1551-1561. doi: 10.1007/s10508-015-0567-4
- Stake, R. E. (1997). Case study methods: Seeking sweet water. In R. M. Jaeger (Ed.), *Complementary methods for research in education* (2nd ed., pp. 73-116). Washington, DC: American Education Research Association.
- Strauss, A. L. (1987). *Qualitative analysis for social scientists*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. London, England: Sage.
- Subhi, N., & Geelan, D. (2012). When Christianity and homosexuality collide: Understanding the potential intrapersonal conflict. *Journal of Homosexuality*, 59, 1382-1402. doi: 10.1080/00918369.2012.724638
- Troiden, R. R. (1989). The formation of homosexual identities. *Journal of Homosexuality*, 17, 43-73. doi: 10.1300/J082v17n01_02
- US Surgeon General (2001). *Call to action to promote sexual health and responsible sexual behavior*. Retrieved from <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK44216>
- Weishut, D. J. N. (2000). Attitudes toward homosexuality: An overview. *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 37, 308-319.
- Willis, G. (1991). Phenomenological inquiry: Life-world perception. In E. C. Short (Ed.), *Forms of curriculum inquiry* (pp. 173-186). Albany, NY: State University of New York.
- Zalcborg, S., & Zalcborg, S. (2012). Body and sexuality constructs among youth of the ultra-Orthodox Jewish community. In A. Kam-Tuck Yip & P. Nynäs (Eds.), *Religion, gender and sexuality in everyday life* (pp. 124-140). Burlington, UK: Ashgate Publishing Ltd.

הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

גבריאלה ספקטור-מרזל

רקע: גבריותם של גברים זקנים נזנחה במחקר ובפרקטיקה של העבודה הסוציאלית, למרות חשיבותה.

מטרת המחקר: ללמוד על האתגר הזהותי שעימו מתמודדים גברים ישראלים זקנים כדי לעצב דרכי עזרה מתאימות. נבחנו הזהויות הנרטיביות של נציגי "תסריט הגבריות ההגמונית" של דור תש"ח.

שיטת המחקר: סיפורי חיים של 23 קצינים צברים בכירים בעשור השמיני לחייהם הופקו בהתאם למודל של שוץ ונותחו לפי מודל מנגנוני הברירה הנרטיבית.

ממצאים עיקריים: המשתתפים הציגו שימור של הגבריות ההגמונית, ובבסיסה אידיאל הצבר-הלוחם שמקדיש את חייו למען המולדת. בסיפורי חייהם התבטאה גבריות זו בעלילה צברית-צבאית-קולקטיביסטית, בהצגת גוף מושלם, בהפגנת שליטה, באקטיביות ותכליתיות, ובסיפור גברי בתוכנו ובצורתו.

מסקנות והשלכות: הניגוד שבתרבות הצברית, ואולי הישראלית בכלל, בין דימויי גבריות לדימויי זיקנה עמוק מכדי גישור. ההנחה היא כי האסטרטגיה הזהותית שנמצאה מאפיינת קבוצות נוספות של גברים זקנים יהודים בישראל. המאמר מדגיש את חשיבות הזהות הגברית בזיקנה וקורא לאמץ גישה "רגישת-גבריות" אשר תסייע לגברים זקנים להתמודד עם האתגר הזהותי שמציבה בפניהם תרבות המקדשת גבריות צעירה.

מילות מפתח: גבריות, תסריט הגבריות ההגמונית, זיקנה, דור תש"ח, זהות נרטיבית

מבוא

גבריות בזיקנה: נושא בעבודה הסוציאלית שזמנו הגיע

השיח על גבריות אינו חדש באקדמיה ואף זכה לדיסציפלינה משלו: לימודי גבריות. אולם במשך שנים התמקד חקר הגבריות בגברים צעירים ובגיל ביניים, תוך שכפול הסטריאוטיפים המזהים גבריות עם נעורים ורואים בזקנים נעדרי מגדר או

הממצאים המוצגים במאמר זה מבוססים על מחקר שפורסם בספר "צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור תש"ח" (2008) בהוצאת מאגנס. אני מודה להוצאת מאגנס על הסכמתה לפרסום המאמר.

נקלט במערכת: 9.2016; אושר לפרסום: 10.2017; נוסח סופי: 11.2017

נשיים (Spector-Mersel, 2006). רק בעשורים האחרונים החלה בחינה של הזהות המגדרית של גברים זקנים, וזו הוכיחה את המובן מאליו: "לגברים זקנים, כמו לנשים זקנות, יש מגדר" (van den Hoonaard, 2007, p. 277). הועלו שתי תובנות עיקריות: אידיאלים של גבריות משפיעים על התנהגויות של גברים זקנים, למשל ביחס לשמירת הבריאות (Springer & Mouzon, 2011), ושימור הזהות הגברית הוא צורך חיוני בזיקנה. גברים זקנים מעצבים תפקידים טיפוסיים לזיקנה, כמו סבאות, באופן המאפשר המשכיות עם גבריותם (Mann, Tarrant, & Leeson, 2016), ונוקטים אסטרטגיות לשמירת גבריותם נוכח האיומים עליה בשל התנסויות אופייניות להזדקנות, כמו ירידה גופנית (Eman, 2011), התאלמנות (Bennett, 2007; van den Hoonaard, Bennett, 2014; Evans, 2014) וטיפול בכת-זוג (Calasanti & King, 2007; Ribeiro, Paúl, & Nogueira, 2007). כישלון בשמירת תחושת גבריות בזיקנה כרוך במחירים, והקיצוני בהם מתבטא בכך שבקרב גברים בני 70 ומעלה יש נטייה גבוהה יותר להתאבד ביחס לכל קבוצה דמוגרפית אחרת – בעולם (WHO, 2014) ובישראל: בשנים 2011-2013 כחמישית מההתאבדויות של גברים ישראלים היו בגיל 65+ (משרד הבריאות, 2016). ממצאים אלה מערערים על ההנחה הבינרית, שנשים זקנות הן מוחלשות וגברים זקנים הם קבוצה חזקה. אומנם הנחה זו נכונה מבחינות מסוימות, כגון משאבים כלכליים, אולם ברור שההזדקנות מציבה גם בפני גברים אתגר מורכב, שאף עשוי לסכן את חייהם.

למרות ההשלכות הברורות של ידע זה לעבודה הסוציאלית, ההכרה בחשיבות הגבריות בזיקנה טרם נכנסה לשיח המקצועי. המגמה המבורכת של "פרקטיקה של עבודה סוציאלית רגישת מגדר" (Norman & Wheeler, 1996) מתמקדת ברובה בנשים. הדבר משתקף בתוכניות ההכשרה שמתעלמות, במידה רבה, מהעובדה שגם לגברים יש מגדר (McPhail, 2008). אם גבריות בכללותה אינה זוכה להכרה מספקת במקצוע, הדבר נכון ביתר-שאת כאשר לגבריות של גברים זקנים. מיעוט הכתיבה האקדמית בנושא משקף את הפרקטיקה, שלרוב אינה לוקחת בחשבון גבריות של גברים זקנים, בטיפול ישיר ובמדיניות. ההבנות העדכניות על גבריותם של גברים זקנים תובעות בחינה מחודשת של תפקיד העבודה הסוציאלית בתחום הזיקנה. לצד המשך הטיפול בנשים, הן שמות לפתחנו אתגר – לסייע לגברים זקנים להתמודד עם ערעור גבריותם על השלכותיו הנרחבות. גבריות בזיקנה היא "נושא שזמנו הגיע" (van den Hoonaard, 2007) – גם בעבודה הסוציאלית.

כדי לפתח דרכי התערבות מתאימות עם גברים זקנים, הצעד הראשון הוא להבין את חוויותיהם וזהויותיהם. מחקר על גבריותם של גברים זקנים צריך להתבסס על שלוש הנחות תיאורטיות, שקונל (Connell, 1995) מדגישה: גבריות היא הבניה חברתית, וככזו היא מעוגנת בתרבות מוגדרת; בתרבות נתונה אידיאל הגבריות אינו אחיד

הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

ויש ריבוי גבריות; וגבריות אלה אינן במעמד זהה ובכל זמן נתון צורה אחת של גבריות מועדפת. לצד "הגבריות ההגמונית" מתקיימים "וריאנטים כפופים": סגנונות גבריות נחותים, העומדים ביחסים היררכיים עימה.

המחקר הנוכחי מבקש לבחון את הגבריות של גברים יהודים-ישראלים זקנים, כהבניה חברתית המעוגנת בתרבות המקומית. בהנחה שקיימים מודלים גבריים שונים בקרב קבוצה הטרוגנית זו, ובהעדר ידע אודותם, ראוי מבחינה אנליטית להתחיל את החקירה בשרטוט המודל ההגמוני – גם כי גברים רבים נושאים אליו עיניהם, וגם כי בצילו התפתחו גבריות אלטרנטיביות. לנוכח ההשפעה העמוקה של התרבות הצברית על התרבות הישראלית (אלמוג, 1997), אפשר להניח שהגבריות התש"חית עיצבה, במידה רבה, את הגבריות הישראלית-יהודית. ואכן, מחקרים מראים שאידיאל הצבר-הלוחם שמקדיש את חייו למען המולדת ממשיך לגלם גבריות ישראלית הגמונית (ששון-לוי, 2006; Ben-Ari, 2001), אפילו בקרב גברים "אחרים" כמו חיילים הומוסקסואלים (קפלן, 1999).

על הגבריות התש"חית ביקשתי ללמוד מאלה שמגלמים אותה: קצינים בכירים צברים. הללו נמנים עם "הגרעין הדורי": הקבוצה שמוכילה ומנהיגה את היחידה הדורית ומשמשת לה מודל (Mannheim, 1952) – לענייננו, מודל גברי. קבוצה זו, שרבים מחבריה הפכו לגיבורים לאומיים, גילמה את אידיאל הגבריות הדורי המושתת על צבאיות ותרומה לקולקטיב. באמצעות בחינת הזהויות הנרטיביות של 23 גברים מתוכה, ביקשתי ללמוד על "הגברים שבגברים" הצברים בעשור השמיני לחייהם. האם הם משמרים את מודל הגבריות שגילמו בעבר? ואם כן, כיצד הם עושים זאת, לנוכח העובדה שזהו מודל צעיר במהותו? הנחתי שהמשא-ומתן הזהותי שעורכים נציגי הגבריות ההגמונית יבטא במידה ניכרת את זה שעורכים גברים יהודים-ישראלים זקנים רבים – מדור תש"ח בוודאי, אך גם מיחידות דוריות אחרות ואף מדורות מאוחרים יותר. לכן, אף שרבים מקציני תש"ח כבר אינם בחיים, ובכללם חלק ממשנתפי המחקר, הבנת זהויותיהם חשובה להבנת הגבריות הישראלית. במונחים של סיפור הגבריות המקומי – הסיפור התעצב אצלם. לכן, אף שקבוצה זו אינה נמנית עם הלקוחות הקלסיים של העבודה הסוציאלית, תאפשר הבנת זהויותיהם לעמוד על האתגר שעמו מתמודדים רבים מהגברים היהודים-ישראלים הזקנים, וגם על ההתמודדות עימו.

אפתח בסקירת ספרות הנדרשת לתיאוריה ולמחקר על גבריות של גברים זקנים, לדיוקן הצבר ודור תש"ח ול"תסריט הגבריות ההגמונית" (Spector-Mersel, 2006) התש"חי, המושתת על אתוס הנעורים. לאחר תיאור של מערך המחקר, אציג מאפיינים מרכזיים של סיפורי-החיים המצביעים על שימור הגבריות התש"חית. אסיים בדיון בהשלכות הממצאים להבנת זהויותיהם של גברים ישראלים זקנים בכלל, וכלקוחות העבודה הסוציאלית בפרט.

סקירת ספרות

גבריות של גברים זקנים

לעומת תיאוריות פסיכולוגיות מוקדמות שגרסו "התכנסות מגדרית" עם ההזדקנות (Jung, 1960), תיאוריות חדשות יותר מדגישות המשכיות בזהות ובהתנהגות המגדרית (Solomon & Szabo, 1994). אולם תיאוריות אלה מתמקדות בפרט המזדקן ומתעלמות מאידיאולוגיות מגדר. המחקר הסוציולוגי הזניח במשך שנים את הקשר בין גיל ומגדר. תוך שיקוף הדימויים החברתיים, חקרה הגרונטולוגיה זקנים כנעדרי מגדר, ולימודי המגדר התייחסו לנשים ולגברים כחסי גיל (Spector-Mersel, 2006). רק בשני העשורים האחרונים החלה בחינת הגבריות של גברים זקנים כמעוגנות בהקשרים חברתיים ותרבותיים. נקודת המוצא של מחקרים אלה היא שההזדקנות מטילה צל כבד על הגבריות, לנוכח אתוס הנעורים והערכים של כוח ושליטה המגדירים אותה. אולם לצד תהליכים המערערים את כוחם החברתי של גברים, מתרחשים תהליכים המשמרים ואף מגדילים אותו, כמו שינוי הדגש בעבודה מהגוף לשכל ולטכנולוגיה, והתמקדות בגברים זקנים ככוח צרכני חדש (Hearn, 1995). מבחינות רבות גברים זקנים חיים בנוחות — בהשוואה לגברים צעירים, הטרודים בעבודה ובגידול הילדים, ובהשוואה לנשים זקנות, בהיותם נשואים ברובם ובמצב כלכלי עדיף. הפרדוקסים הטבועים בדימויים של גברים זקנים (Hearn, 1995) מקורם בניגוד הבסיסי בין שני הכוחות המכתיבים את הסיטואציה שלהם: כגברים — הם נהנים מעדיפות ביחסי הכוח המגדריים (Calasanti, 2004); וכזקנים — הם נתונים לגילנות. גברים זקנים נמצאים במצב כלאיים המנוגד הן לאפיונים הטיפוסיים של גברים, במונחים של כוח גברי, והן לאפיונים הטיפוסיים של זקנים, במונחים של העדר כוח (Hearn, 1995).

כיצד גברים זקנים במערב מכוננים את זהויותיהם בתוך הקשרים אלה? לשאלה זו חסרה תשובה מבוססת, משום שהכתיבה על גבריות בזיקנה היא ברובה תיאורטית (Slevin, 2008). המחקר המצומצם בתחום מראה שגברים זקנים משמרים את גבריותם. ובהעדר מודל גברי מותאם-גיל, הם משמרים את המודל ההגמוני — הצעיר. נמצא למשל שגברים זקנים, הטרנסקסואלים והומוסקסואלים כאחד, מנסים לשמר גבריות צעירה באמצעות משטור גופם בעזרת פעילות גופנית ודיאטה (Slevin, 2008); עוד נמצא שאתלטיים זקנים הבנו מחדש את דימוים העצמי בהתאם לתימות גבריות (Eman, 2011), ושגברים הקנו משמעות לתפקידיהם כסבים בהלימה לגבריות ההגמונית (Mann et al., 2016). שימור הגבריות נמצא גם בקרב גברים זקנים שנמצאו בסיטואציות המזוהות כנשיות. גברים אמריקנים אשר טיפלו בנשותיהם שחלו באלצהיימר הבנו את תפקיד המטפל כגברי באמצעות התמקדות במשימות, חסימת רגשות והפגנת כוח

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

(Calasanti & King, 2007), וגברים כריטיים שהתמודדו עם ההשלכות הרגשיות של אלמנות – משימה המנוגדת לאיפוק הרגשי הגברי – שמרו על גבריותם בעזרת מנגנונים רטוריים (Bennett, 2007; van den Hoonaard et al., 2014). כך, חרף "משבר הגבריות" הפוקד כביכול את העולם המערבי ומציע מודלים גבריים אלטרנטיביים (Nixon, 1997), רבים מהגברים הזקנים במערב דבקים בגבריות המסורתית המושתתת על כוח, שליטה, מעשיות ואיפוק רגשי. המחקר הנוכחי מבקש לתרום לידע האמפירי המועט על גברויות של גברים זקנים. בהעדר ידע על גבריות של גברים ישראלים זקנים, הוא מתמקד בקבוצה המזוהה עם הגבריות הישראלית ההגמונית.

דור תש"ח והצבר

"דור תש"ח" כולל אנשים שנולדו בארץ בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 וחונכו במסגרות שהיו מסונפות לתנועת הפועלים, ועולים שעלו בצעירותם ונטמעו באותן המסגרות (אלמוג, 1997). ההגדרה התרבותית מזהה את דור תש"ח כ"יחידה דורית": חלק מדור שיש לו תודעת גורל משותף, נטייה לקבוצתיות וקרבה בתוכן המודעות (Mannheim, 1952). הצברים היו קבוצה מובחנת ביישוב היהודי, ואפיוניה היו: "צבר, חילוני, בדרך כלל אשכנזי, לרוב חניך תנועת נוער חלוצית או בן ההתיישבות העובדת... נמנה עם שורות הארגון החמוש של היישוב המאורגן" (הורוביץ, 1993, עמ' 94), ולחם במלחמת העצמאות. לצד תחנות החיים המשותפות, איחדה את דור תש"ח התרבות הצברית. זו התמסדה בראשית המאה ה-20, עם התהוות קבוצה רחבה של ילידי הארץ והתפתחות תרבות תנועות הנוער והפלמ"ח (אלמוג, 1997). אולם דמות הצבר נבראה כבר במהפכה הציונית, שכמהה ליצור יהודי חדש. היהודי הגלותי דומיין כחלש, פחדן, תלוש מהאדמה, רגשן, מדבר ולא עושה – ואילו הצבר היה חזק, אמיץ, מחובר לאדמתו, מאופק רגשית, "דוגרי" ו"תכל'סי". לצד תכונות שמייצגות אנטיזוה ליהודי הגלותי, תווי היכר צבריים אחרים מעוגנים בקברות הדורי, ביניהם המחויבות האידיאולוגית הקולקטיביסטית, הדימוי העצמי האליטיסטי, והאוריינטציה הביטחונית. מגיל צעיר חוברתו הצברים לצבאיות, באמצעים פורמליים ובלתי-פורמליים. זיקתם לפעילות צבאית התהדקה במאורעות הביטחוניים של שנות ה-30 ובעיקר בארגוני הביטחון של היישוב המאורגן, שבהם נטלו חלק מרכזי: הצבא הבריטי, ההגנה, ובעיקר הפלמ"ח – המסגרת שזוהתה עימם יותר מכול. מלחמת העצמאות ביססה את דמות הצבר כלוחם, ועם מיסוד צה"ל הפכה הקצונה למשאת נפש צברית. הניצחון במבצע קדש הביא לגלוריפיקציה של הצבר הלוחם, והיא הגיעה לשיא במלחמת ששת הימים (אלמוג, 1997).

משתתפי המחקר נמנים עם קבוצה מצומצמת של קצינים צברים בכירים שהנהיגו את צה"ל בתקופתו המכוננת. הם נולדו בשנות ה-20 של המאה ה-20, התבגרו בתקופת

המנדט הבריטי ועברו חברות במסגרות צבריות, השתתפו בפעילות ביטחונית מגיל צעיר, שירתו בצבא הבריטי ובהגנה, רובם בפלמ"ח, ולחמו במלחמת העצמאות כמפקדים צעירים. לאחר המלחמה הם השתתפו בבניין צה"ל, התקדמו בסולם הדרגות והיו למפקדיו הבכירים, ומלחמת ששת הימים הייתה השיא בשירותם הצבאי. רובם השתחררו לאחר מלחמה זו ונטמעו באליטות האזרחיות. לנוכח ביוגרפיה זו, גברים אלה מגלמים את אידיאל הצבר-הלוחם. במונחי גבריות, הם הגברים הצברים האולטימטיביים.

תסריט הגבריות ההגמונית של דור תש"ח

מושג ה"גבריות ההגמונית" (Connell, 1995) הינו סטטי, ואינו לוקח בחשבון את זרימת הזמן לאורך חיי הגבר. לכן הצעתי את "תסריט הגבריות ההגמונית" כעלילת מפתח של גבריות, המשרטטת "חיים גבריים לדוגמה" בחברה ובזמן נתונים (Spector-Mersel, 2006). כדי לשרטט את תסריט הגבריות ההגמונית של דור תש"ח אציג תחילה את ה"חומרים" שמהם הוא מורכב: צבריות, צבאיות וערכים מערביים — כולם כורכים גבריות בנעורים.

הצבר כגבר צעיר

כיוון שדיוקן הצבר עוצב כתשליל דמותו של היהודי הגלתי, ולגלתי יוחסו תכונות הנתפסות כנשיות — פסיביות, חוסר אונים וחולשה — הצבר חייב היה להיות גברי. ואכן, הגבריות הציונית הובנתה במידות הגבריות בתנועת הלאומיות האירופית, שאופיינה באיפוק, שליטה עצמית, רציונליות, אקטיביות ועבודה קשה למען הקולקטיב (Mosse, 1985). על פי מודל זה, נעורים היו חלק מההבניה הגברית של הצבר, אך היה להם עוגן נוסף. היהודי הגלתי סומל בזיקנה, ולכן "העברי החדש" התאפיין בנעוריו. דימוי הצבר כצעיר, שנתמך בהרכב הצעיר של היישוב היהודי בתקופת המנדט, היה אתוס מרכזי שהתבטא בתחומים מגוונים כאומנות, חינוך, עיתונות וספרות (אלמוג, 1997). המאבק על הקמת המדינה, שהנהיגו והוציאו לפועל צברים צעירים במיוחד, חיזק את זיהוי הצבר עם נעורים. הזיקה ההדוקה בין גבריות ונעורים ניכרת בדמותו של שרוליק, אייקון הצבר מאת הקריקטוריסט דוש, שלא במקרה הוא נער ולא נערה, נער ולא זקן.

הלוחם כגבר צעיר

במעבר מדור החלוצים לדור הצברים נסדק האידיאל הגברי של החלוץ-האיכר, ובמקומו עלה מודל הצבר-הלוחם. הקמת צה"ל מיסדה את איש הצבא כמופת גברי, והניצחונות במלחמות הראשונות העצימו אותו. הגבריות הצברית-צבאית נתמכה בעובדה שצבא

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

הוא אתר גברי מובהק, המונע ממיתוסים מגדריים (ששון-לוי, 2006). מבין הסוגים השונים של גבריות צבאית – טכנית, ניהולית, ארגונית – הלוחם מגלם את הגרסה ההגמונית (Ben-Ari, 2001), וממזה תכונות של נעורים. הלוחם הוא בעל גוף חזק, חסון וגמיש ובעל מיומנויות צעירות, כגון תגובה מהירה וחושים חדים. נוכח טשטוש הגבולות בין המגזר הצבאי והאזרחי בישראל, מגלם מודל הלוחם "גבריות ישראלית לדוגמה" גם מחוץ לגבולות צה"ל (ששון-לוי, 2006), ומקנה תוקף לזיהוי גבריות עם נעורים.

הגבר המערבי כצעיר

התרבות הצברית והתרבות הצבאית, על הגבריות הצעירה שבבסיסן, הוטמעו בצברים מילדותם ולאורך הם עיצבו עצמם כגברים צעירים. לקראת אמצע חייהם נכנסו לעולמם ערכים מערביים-קפיטליסטיים, שחדרו לתרבות הישראלית לאחר מלחמת יום הכיפורים. כמו התרבות הצברית והתרבות הצבאית, גם התרבות המערבית מושתתת על אתוס העלומים. כיוון שההזדקנות מאיימת על אתוס זה, היא חזית למאבק. תעשיית ה"אנטי-איגינג" הפורחת מבוססת על גרונטופוביה – חרדה מפני זיקנה וזקנים, וכך גם הגילנות – אפליה כנגד זקנים. הגילנות מגדירה זיקנה כבעיה חברתית וכמחלה (Hazan, 1994), ויוצרת תהליכים של הפרדה והאחדת הזקנים (ספקטור-מרזל, 2006). הפרדה מתבטאת בתפיסת הזקנים כקטגוריה אנושית נפרדת (Hazan, 1994), ומולידה פרקטיקות המנתקות זקנים מצעירים, כמו פרישה; והאחדה רואה את הזקנים דומים זה לזה, למעט קבוצות ייחודיות, כמו שופטים ואנשי אקדמיה, או יחידי סגולה, כגון חלק מהמנהיגים המבוגרים.

גילום מרכזי של אתוס העלומים המערבי הוא אידיאל הגבריות. לגבר המערבי ה"ראוי" גוף צעיר ותכונות המזוהות עם נעורים (Eman, 2011; Hearn, 1995; Slevin, 2008), וגבריותו מוגדרת סביב מוקדים "צעירים" כמו ספורט ועבודה (Solomon & Szwabo, 1994). גם מודל "הגבריות החדשה" (Nixon, 1997), המערער על תכונות יסוד בגבריות המסורתית, מקבל כמדומה את הזיהוי גבריות-נעורים. ההזדקנות מאיימת על הגבריות גם משום שגברים זקנים במערב תלויים יותר ויותר במדינה ובגברים צעירים יותר השולטים בה (Hearn, 1995), והדבר מרחיק אותם מאידיאל הגבריות המזוהה עם כוח, עצמאות ושליטה. האיום על גבריותם של גברים מערביים זקנים טמון בעיקר בתהליכי הפרדה-האחדה. באופן סמלי, גברים זקנים מופרדים מגברים צעירים, משום שהם אינם עונים על ההכניה הדומיננטית של גבריות, ו"כור ההיתוך" הזקנתי מאיים להפוך אותם – כמו את הנשים – לחסרי-מגדר.

תסריט שאינו מזדקן

תסריט הגבריות ההגמונית הצברי היה ברור למדי במרבית מקטעיו. המעבר מילדות לנעורות גברית היה כרוך בפעילות ביטחונית. המעבר לגבריות בוגרת גולם בפעילות במסגרות הביטחונית של המדינה שבדרך, רצוי בפלמ"ח. מימוש הגבריות הקולקטיביסטית המשיך בלחימה במלחמת העצמאות ואחר כך בבניין צה"ל, בעלייה בסולם הפיקוד ובהשתתפות במבצע קדש ובמלחמת ששת הימים. לאחר מלחמת ששת הימים "התאזרח" מודל הגבריות הדורי. לנוכח אתוס הצבאיות הצעירה לא יכלו הצברים, אז בשנות הארבעים לחייהם, להמשיך ולתרום בתחום הביטחון, וכעת "נקראו לדגל" במילוי תפקידים ממלכתיים. שירות המולדת המשיך להיות קוד מרכזי בגבריות הצברית, ומגדלור הגבריות המשיך להאיר את דרכם. אולם כאשר הצברים פרו מתפקידיהם האזרחיים, כאשר גופם החל להזדקן, כאשר הלכו והתרחקו מדמותו הנעזרת של שרוליק – תסריט הגבריות הפסיק "לעבוד". בקטעיו הקודמים הגדיר התסריט "מה זה להיות גבר צבר", אך הוא נאלם ביחס לזיקנה. זאת, בשל הניגוד בין דימויי גבריות וזיקנה בתרבויות המערבית, הצברית והצבאית. גבריות מזוהה בהן עם שליטה, עצמאות, גופניות, כוח חברתי ובעיקר נעורים, ואילו זיקנה מוגדרת בהם כ"אחר" שולי, חסר-אונים ותלוי. שלוש התרבויות מגדירות גברים כלא-זקנים וזקנים כלא-גברים, וקובעות: או שאתה גבר או שאתה זקן. במונחי תסריט הגבריות, הזיקנה היא "משהו אחר", שאינו המשכי לשלבו הקודמים. תסריט הגבריות מסתיים בגיל ביניים ואינו מורה כיצד להמשיך להיות גבר גם בזיקנה (Spector-Mersel, 2006).

הפרקים בחיי הקצינים, כנציגיה האנושיים של הגבריות הצברית, מגלמים את פרקי תסריט הגבריות הדורי; החל מהשתתפות בפעילות ביטחונית בילדותם ובנעוריהם, דרך השירות הממושך בצבא הבריטי, בהגנה ובעיקר בפלמ"ח, בהשתתפות בבניין צה"ל ובהנהגתו במשך עשורים מכוננים, ובעמדות מפתח ממלכתיות שמילאו בקריירה האזרחית. בעשור השמיני לחייהם אין מאחוריהם מתכון ברור של גבריות. כיצד מתמודדים הקצינים הזקנים עם הקטיעה במרשם הגבריות? האם הם יכולים להמשיך להיות גברים צברים בגילם המבוגר? הסיטואציה שבה הם נמצאים היא בבואה למבוכה זהותית המאפיינת את כל הגברים הצברים, אך באותה עת היא גם ייחודית. כמי שהתוו את סיפור הגבריות הדורי, מוטלת על כתפיהם המשימה לחבר לו סוף ראוי, שיוורה לגברי תש"ח כיצד להיות צברים וזקנים בעת ובעונה אחת. המחקר הנוכחי מבקש ללמוד על המשימה המורכבת הזו, ולענות על השאלה: כיצד המודלים של תסריט הגבריות ההגמונית של דור תש"ח מכוונים את זהויותיהם בגיל מבוגר?

שיטת המחקר

פרדיגמת המחקר

המחקר יוצא מתוך הפרדיגמה הנרטיבית (Spector-Mersel, 2010), שיש לה הנחות משותפות עם הפרדיגמות הפרשניות האחרות – מציאות הקשרית, רלטיביזם תרבותי, סובייקטיביות – אך גם היבטים פילוסופיים ומתודולוגיים ייחודיים, שבזכותם היא מתאימה במיוחד למחקר בעבודה סוציאלית (ספקטור-מרזל, 2010א). במרכז הפרדיגמה הנרטיבית עומד הנרטיב (סיפור) כסוג טקסט ייחודי, הכולל רצף של זמן (טמפורליות), מסר, דמויות ועלילה. מבין סוגי הנרטיבים השונים (Spector-Mersel, 2011), מתמקד המחקר הנוכחי בסיפור-חיים: נרטיב-עצמי שבו הדובר מייצג את היסטוריית חייו – אוסף העובדות והאירועים המרכיבים את מהלך חייו – כמכלול.

הפרדיגמה הנרטיבית מאירה את הפונקציות שנרטיבים ממלאים בחיינו – באמצעותם אנו חושבים, לומדים את תרבותנו, ומתקשרים זה עם זה – ואת הנסיבות שבהן הם מופקים (Spector-Mersel, 2010). ראשית, נרטיבים נטועים בסיטואציה העכשווית של המספר. סיפורי הקצינים מעוגנים בהווה שלהם, שעה שהזיקנה אורבת מעבר לפינה. שנית, כל נרטיב הוא תוצר ברירה, מודעת ובלתי-מודעת. במקרה של נרטיב-עצמי, הברירה היא מתוך החלופות הטמונות בהיסטוריית החיים של המספר (ספקטור-מרזל, 2010ב). שלישית, נרטיבים נטועים בהקשרים הקשר המאקרו מתייחס למצב החברתי, הביטחוני, הכלכלי והפוליטי. הקצינים רואיניו כשלוש שנים לאחר רצח רבין, חברם לדרך, ולפני מלחמת לבנון השנייה שהביאה לשפל במעמד הצבא. הקשר המיקרו מתייחס לחיי המספר בזמן הסיפור ולאירועים שהתחוללו או שעתידיים להתרחש בזמן הקרוב. למשל, היו קצינים שרואיניו סמוך לניתוח מתוכנן. לבסוף, ההקשר המידי מתייחס לנסיבות שבתוכן סופר הסיפור: הקהל, המקום ומטרת המפגש. אופן הגעתי לקצינים, הגדרת המחקר, והעובדה ששימשתי להם קהל – השפיעו על הסיפורים. טבעה ההקשרי של הזהות הסיפורית מחייב להבין את סיפורי הקצינים כמבטאים פן חלקי וסלקטיבי של זהויותיהם. באופן ספציפי, אני מציעה לראות בהם "תעודות זהות נרטיביות" – סוג של סיפור-חיים המבטא פן זהותי המיועד "החוצה", מעין "כרטיס ביקור" נרטיבי (ספקטור-מרזל, 2012). סיפורי הקצינים מבטאים זהויות "ייצוגיות"; את האופן שבו הם מבקשים להיחקק בזיכרון הקולקטיבי. רביעית, סיפורים אישיים מקיימים דיאלוג עם עלילות מפתח תרבותיות, המגלמות "חיים ראויים" בחברה מסוימת. בהקשר הנוכחי, זהו תסריט הגבריות ההגמוני הצברי.

כמו במחקר הנוכחי, חקר סיפורי-חיים יוצא בדרך כלל מתוך ההנחות התיאורטיות האסופות במושג "זהות נרטיבית" (McAdams & McLean, 2013), ובבסיסן הרעיון

שסיפורי-חיים מבטאים, ובה בעת מבנים, מי אנחנו, כיצד אנו מבינים את עצמנו, את האחרים ואת העולם. על בסיס תפיסה זו ביקשתי ללמוד מסיפורי-החיים של הקצינים על זהויותיהם בשנותיהם המאוחרות. המחקר שואב גם מ"הגרונטולוגיה הנרטיבית" (Kenyon & Randall, 2015), המשלבת את התשתית התיאורטית של הפרדיגמה הנרטיבית עם הרעיון שתהליכי היזכרות וסקירת חיים הם מרכזיים בגיל המבוגר. לעומת הזרם המרכזי בגרונטולוגיה, המושתת על הפרדיגמה הפוזיטיביסטית-כמותית, הגרונטולוגיה הנרטיבית מאפשרת להכיר זיקנה "מבפנים": להבין את החוויה הסובייקטיבית של זקנים ואת המשמעויות שהם מקנים לעצמם ולעולמם.

משתתפי המחקר

מתוך 23 משתתפי המחקר לתשעה דרגת אלוף, לשלושה דרגת תא"ל, לתשעה דרגת אל"ם ולשניים דרגת סא"ל. שבעה שירתו בחיל-אוויר, אחד בחיל-הים והיתר בחילות היבשה. כל הקצינים נולדו בין השנים 1921-1929. בזמן הריאיון הם היו "זקנים-צעירים" (בני 65-75) ורובם היו בתפקוד פיזי טוב למדי. קצין אחד היה אלמן וכל היתר היו נשואים. 15 נולדו בארץ ו-8 באירופה, ועלו כילדים או כנערים. כולם לחמו במסגרות הביטחון של היישוב: 12 בפלמ"ח, 7 במסגרות אחרות של ההגנה ו-4 בצבא הבריטי. המשתתפים שירתו בצה"ל בממוצע 22 שנים. רובם השתחררו בסוף שנות ה-60 וראשית שנות ה-70 ועברו לכהן בעמדות בכירות בשוק האזרחי, על-פי-רוב במגזר הציבורי-ממלכתי. מרביתם כיהנו בעת הראיונות כדירקטורים בחברות פרטיות וציבוריות או עבדו בתפקידים חלקיים, לרוב כיועצים. מרביתם הם דמויות מוכרות בציבוריות הישראלית; לרוב בזכות תפקידם הצבאי ולעתים גם האזרחי.

הליך המחקר

על-פי הרציונל של "דגימת מטרה" (Patton, 2002), אותרו המשתתפים בשתי דרכים. לאלה ששירתו בחיל-האוויר הגעתי באמצעות עמותת "ידידי חיל-אוויר"; זו שלחה לכ-50 קצינים את מכתבי שהזמינם להשתתף במחקר, ולאחרים הגעתי בשיטת "כדור השלג". את הקשר הראשון עם המשתתפים יצרתי בשיחת טלפון. הסברתי שבמסגרת דוקטורט בעבודה סוציאלית אני חוקרת קצינים צברים בכירים שהשתתפו בהקמת צה"ל ושירתו בקבע לפחות עשר שנים. הדגשתי שהריאיון פתוח וגמיש, הבטחתי אנונימיות וביקשתי רשות להקליט. נפגשנו במקום שהקצינים קבעו, לרוב בבתיהם. הראיונות נמשכו פגישה או שתיים, למעט ריאיון אחד שהתנהל במשך שלוש פגישות. את הראיונות פתחתי בהקדמה ובה חזרתי על נושא המחקר ועל סוגיות ההקלטה והאנונימיות, והצגתי בפני המשתתפים את טופס ההסכמה מדעת, ועליו הם חתמו. הדגשתי שהריאיון דומה לשיחה פתוחה, ושבמידת הצורך אחזור לפגישה נוספת.

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

בהשראת המודל של שוץ (Schütze, in Bauer, 1996), נפתח הריאיון בהזמנה: "אני מעוניינת לשמוע את סיפור חיך". כיוון שהגעתי למשתתפים דרך הקשר צבאי, הדגשתי: "הייתי רוצה לשמוע על כל מהלך חיך, לא רק על הפרק הצבאי". במהלך הסיפור לא התערבתי כלל. משסומן סיום הסיפור ("זהו"; "עכשיו תורך"), פתחתי בפרק השאלות, ובו שאלתי על עניינים שלא היו ברורים בסיפור, ביקשתי להרחיב על תקופות שסופרו בצמצום או לא סופרו כלל, ולבסוף ציינתי את ענייני בזיקנה ושאלתי על חיי המשתתפים כיום (למשל: "מי חבריך היום"?; "האם משהו השתנה כך עם הגיל? אם כן, מה?"; "מה דעתך על המושג "גיל הזהב"?"). את הראיונות תמללתי במלואם, תוך תיעוד ביטויים לא-מילוליים.

נתוני המחקר היו אפוא משני סוגים. האחד – סיפור-חיים "ספונטני", שביטא את הברירה הנרטיבית של הדוברים, והשני – תשובותיהם לשאלותיי. לאור ענייני בזהות הנרטיבית, המושא המרכזי לניתוח היה סיפורי-החיים, והמידע שהופק בפרק השאלות העמיק את הבנתם. את הסיפורים ניתחתי לפי מודל מנגנוני הברירה (ספקטור-מרזל, 2010; Spector-Mersel, 2011), המזהה שישה מנגנונים שדרכם הדובר בורר – לרוב באופן לא מודע – עובדות, תקופות ואירועים מהיסטוריית חייו במטרה ליצור מסר זהותי. הכללה היא ייצוג עובדות, תקופות ואירועים ביוגרפיים בסיפור; חידוד הוא הבלטתם; השמטה והשתקה הם אי-ייצוגם בסיפור – אם משום שאינם רלוונטיים למסר (השמטה), ואם משום שהם מנוגדים לו (השתקה); השטחה היא מזעור של עובדות, תקופות ואירועים ביוגרפיים. הללו מדווחים, אך בקיצור או תוך הקטנת ערכם; וייחוס משמעות "הולמת" מבטא הצמדת פשר המתאים למסר הסיפורי, לעובדות, לתקופות ולאירועים ביוגרפיים. את הניתוח הנחתה אסטרטגיה הוליסטית, ובה התייחסות לסיפור כיחידה שלמה, הידרשות לתוכן ולצורה, בחינת ההקשרים של יצירת הסיפור, הידרשות לסיפור ולהיסטוריית החיים, ועדשה פרשנית רב-ממדית ואינטר-דיסציפלינרית.

אתיקה, איכות ורפלקציה

כל המשתתפים חתמו על טופס הסכמה מדעת שתיאר את נושא המחקר ומהלך הריאיון, ציין את זכותם לסגת מהמחקר בכל עת, והבטיח אנונימיות. למרות הקושי הכרוך בהסוואת זהויות של אנשים מוכרים, השתמשתי בשמות בדויים ושינתי פרטים ביוגרפיים מרכזיים. בשאיפה לעמוד בתבחיני האיכות של מהימנות ואמינות (Patton, 2002), הקפדתי על תמלול מדויק של הראיונות; בהצגת הממצאים עיגנתי את הפרשנויות בציטוטים; וערכתי רפלקציה. רפלקציה נדרשת לא רק מהאפיסטמולוגיה הפרשנית, שלפיה המציאות היא הקשרית ולכן החוקרת נדרשת לבחון כיצד היא השפיעה על נתוני המחקר – הסיפורים, אלא היא גם היבט אתי מרכזי במחקר נרטיבי. כיוון שהחקירה היא סובייקטיבית, על החוקרת להיות שקופה לגבי

מאפיינים שעשויים לכוונה בניתוח הנרטיבים (Josselson, 2007). הרפלקציה נדרשת אפוא לשתי שאלות: כיצד השפעת על סיפורי הקצינים, וכיצד השפעת על פרשנותם. כיוון שבשעת הסיפורים לא התערבתי, השפעת עליהם נגזרת ממאפייני זהות נראים לעין – גיל ומגדר – ומזהותי המקצועית שצוינה בראשית הקשר. הפער בגיל היה המאפיין המרכזי של האינטראקציה. ארבעים שנה הפרידו בין המשתתף הצעיר ביותר לביני, פער שסימן אותי כשייכת ל"דור שלא יודע". "אתם, הצעירים, לא יכולים לדמיין איך היה אז", אמרו לי הקצינים. פער נוסף היה הפער המגדרי. גם לו הייתי בגיל הקצינים, לא הייתי יכולה להבין – לפחות מבחינתם – כי אני אישה. בזרות זו ראיתי יתרון: כיוון שהגבריות מעוצבת ביחס לנשיות (Connell, 1995), סכימות גבריות מודגשות מול נשים. עם זאת, מרבית הקצינים לא התייחסו להיותי אישה באופן ישיר. הפער השלישי היה זהותי כעובדת סוציאלית החוקרת אליטה. רק שניים מהקצינים התייחסו אליו: "מה זה בכלל קשור לעבודה סוציאלית?"; "מה, אנחנו מסכנים?". אי-הנוחות, שניהם ביטאו בהתרסה והאחרים בהתעלמות, נעוצה כמדומה בדימוי המקצוע כמטפל בחלשים – והם, הרי, אליטה. אולם כיוון שעבודה סוציאלית עם זקנים היא דבר מקובל, אפשר שתגובתם, כמו גם העדרה אצל האחרים, נובעת מתפיסתם העצמית כגברים-צברים-קצינים – ולא כזקנים.

לזרות שאפיינה את המפגשים חברה זרות נוספת בשלב הניתוח. לא זו בלבד שאינני בת למשפחת צברים או אנשי צבא; נולדתי וגדלתי בחו"ל, והוריי הם אנשי מקצועות טיפוליים – הזרים לתרבות הצברית-צבאית. מחד גיסא, זרות זו הסתירה ממני דקויות הגלויות לעיני המשתתפים לקבוצה. מאידך גיסא, היא העניקה לי מבט חיצוני המאפשר לזהות תופעות המיטשטשות מקרוב. לצד הזרות, הייתה כמובן גם שותפות בהנחות התרבותיות. על כך מעידה הימנעותי מלראיין קצינים שסובלים מליקויים קוגניטיביים או במצב פיזי ירוד. אומנם ההחלטה נבעה מרציונל מחקרי, אולם אפשר גם שהיא חושפת את ההבחנה הארכיטיפית, שהוטבעה הן בקצינים והן בי, בין "קצינים צברים" ל"קשישים סיעודיים"; בין הגמוניה גברית לזיקנה. את ההשפעות המגוונות הללו ביקשתי למתן באמצעות מודעות להן, ובאמצעות מתודולוגיה שהשאירה אותי צמוד לטקסטים.

ממצאים: שימור הגבריות התש"חית

ניתוח סיפורי החיים של קציני תש"ח חושף התבצרות במודל הגבריות ההגמונית, שבמרכזו אידיאל הצבר-הלוחם למען המולדת. להלן אדרש לביטויים העיקריים של אסטרטגיה זו. מפאת מגבלת מקום אדגימם בתמציתיות (להרחבה ראו: ספקטור-מרזל, 2008).

הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

א. עלילה צברית-צבאית-קולקטיביסטית

לאור תסריט-המפתח הדורי, סיפורי-החיים מציגים את המסר: אני – צבר, גבר, איש צבא – הקדשתי את חיי למען המולדת. הסיפורים מתחלקים למבוא ועלילה. במבוא מציגים הקצינים את הרקע או את ההסבר לחייהם, בספרם על שורשיהם, ילדותם ונעוריהם בדרך המציגה אותם כצברים מיתולוגיים. אלה שהיסטוריה חייהם קרובה לעלילת-המפתח הדורית מחדדים את הוריהם החלוצים, את הולדתם בארץ ואפילו מזכירים את גן-הילדים המיתולוגי שבו התחנכו. כך אליעזר:

הוריי עלו ב-1919, ואפשר להגדיר אותם כחלוצים. אבי עבד בגדוד העבודה ואימי הייתה מורה לעברית. אני יליד ירושלים... וכמו ילד טוב ירושלים הלכתי לגן-ילדים שניהלה אותו אימא של יגאל דיין. גב' סוקניק חסיה.

לעומתם, קצינים שראשית חייהם רחוקה מהתסריט ה"ראוי", משתיקים לרוב את הוריהם ואת ילדותם בגלות ובוראים את דמותם הנרטיבית ביום עלייתם. פותח זאב: נולדתי ב-1929 בפולין. הייתי בן 7 כשעליתי.

כל המשתתפים מחדדים מסלול חברות צברי: בתי-ספר, תנועות נוער ופעילות ביטחונית מגיל צעיר.

בחלק המרכזי של הסיפורים, חלק העלילה, מתארים הקצינים כיצד מימשו את הצבריות באמצעות עשייה צבאית-קולקטיביסטית. פרק זה נפתח בחידוד התגייסותם למסגרת ביטחונית של המדינה-בדרך, וממשיך בלחימה במלחמת העצמאות. בהתאם לסיפור הדורי, "תקופת המאבק" מחודדת: נפחה בחיי המשתתפים הוא 6% בממוצע, ובסיפוריהם – 33%. הקצינים ממשיכים בתיאור שירותם הממושך בצה"ל, תוך חידוד חלקם בבנייתו והתמקדות במלחמות שהשתתפו בהן ושהובילו אותן. על פי הקוד הקולקטיביסטי, הקריירה האזרחית מושטחת בנפח (בממוצע, 8% מהסיפור) ובתוכן ("ג'וב לא גדול"; "עשיתי דברים נחמדים") ומקבלת משמעות "הולמת" כשירות לקולקטיב:

רציתי ללכת לתחום שהוא בשירות המדינה. לא הייתי מסוגל לעבוד בשביל איזה מיליונר.
(שאול)

הייתה לי במפורש הרגשה שאני ממשיך לפעול בנושאים שיש להם חשיבות לאומית.
(דוד)

כמו בעלילת-המפתח, גם בסיפורים האישיים אין זיקנה. מרבית המשתתפים משתיקים את חייהם בהווה, ומסיימים את סיפוריהם בפרישה מצה"ל או מהקריירה האזרחית. המשתתפים הנדרשים להווה משטיחים אותו ומייחסים לו משמעות "הולמת", כהמשך

העשייה הקולקטיביסטית:

כל מיני תפקידים ציבוריים, בלי סוף, בלי גבול. (עמיקם)

ולבסוף, הסיפורים מחדדים מאפיינים צבריים טיפוסיים, כמו תרבות הסוד, ידיעת הארץ, וסימון "אנחנו" כנגד "אחרים": היהודי הגלותי, הערבי, המזרחי וכמובן — הזקן. כיוון שעלילת המפתח הצברית-צבאית היא גברית בעליל, באימוצה בסיפור חייהם מציגים עצמם הקצינים כגברים "לפי הספר".

ב. גוף מושלם

השילוב בין גבריות ונעורים התבטא בגופו החסון והבריא של הצבר המיתולוגי, שגילם אלטרנטיבה לגופו הנשי והזקן של היהודי הגלותי. גוף חזק, בריא וצעיר הוא דגש עיקרי גם במודל הגבריות המערבית (Slevin, 2008) והצבאית (Ben-Ari, 2001). גופם המזדקן של המשתתפים מטיל איפוא איום משולש על גבריותם. שלוש אסטרטגיות נרטיביות משמשות את הקצינים בהתמודדות עם האתגר. הראשונה, השטחת הגוף. 21 משתתפים כמעט שלא התייחסו לגופם. רק שני מספרים נדרשים לגופם במפורש: נתן, המפגין את מיומנות גופו הצעיר שעה שקפץ על פני קומות שלמות במנוסתו מהבריטים, ומוטי, המפרט "אירוע מעניין" שקרה בתקופת ההכשרה:

נסענו [...] פתאום על אם הדרך אנחנו רואים שני אנשים... מנופפים עם הרובים שנעצור... כאשר עצרנו הם התחילו עם הרובים: יאללה החוצה, צאו. [השודד] בא אליי: מה יש לך בכיס? אמרתי לו: תעודת-זהות. והוא אמר: תן! אז זרקתי את התעודה על הארץ והוא בעט בה, ואז אני קפצתי עליו, תפסתי את הרובה שלו והצמדתי לו את הידיים, עשיתי לו תרגיל. אני לא סתם למדתי ספורט שימושי וספורט מגע בתור מד"ס. הייתי מאוד מיומן בזה, הצמדתי לו את הרגליים והוא נפל.

האסטרטגיה השנייה, שמבוטאת גם אצל נתן ומוטי, היא תחימת ייצוג הגוף לגוף הצעיר ולזירה הביטחונית. זאת ועוד: חוץ מנתן, התייחסויות הקצינים לגופם אינן בהקשר ביטחוני גרידא, אלא בזיקה לפציעה; ובמרבית המקרים, פציעה בשדה הקרב במלחמת העצמאות. ייצוג גופני זה מאיר את גבריותם ואת צעירותם כאחת: את גבריותם — כי שדה הקרב הוא האתר האולטימטיבי למימוש הגבריות (Ben-Ari, 2001), ופציעה מזוהה עם הגבריות ההגמונית (ששון-לוי, 2006); ואת צעירותם — נוכח גילם בשעת המלחמה. האסטרטגיה השלישית והמשלימה היא השתקה גורפת של הגוף המזדקן. הידרדרות היכולות הגופניות והשינויים שהתחוללו במראה הגוף בוטאו רק כתגובה לשאלותיי. הדרת גופם העכשווי מתעודות הזרות הנרטיביות ניכרה בראיונות שהתקיימו בצל מחלה או ניתוח. יצחק ביטל שתיים מהפגישות שקבענו עקב אשפוזים חוזרים

הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

ונשנים, אך לא הזכיר את מחלתו בסיפור. גם ישראל, שמחלתו הייתה ידועה בציבור, הקפיד להשאירה מחוץ לסיפור. "אולי תכבי רגע, אקח איזה כדור", ביקש. הוא נטל את הכדור, הורה לי להפעיל מחדש את ההקלטה והמשיך לספר על קורס ג'וערה. כיבוי המכשיר והדלקתו סימנו חיץ בין הזהות ההירואית-גברית שבסיפור, לבין המחלה שבחיים.

המשתתפים מציגים איפוא בסיפוריהם גופניות מושלמת, ובכך הם מבססים זהות גברית וצעירה, כי גוף מושלם עומד במרכז האידיאל הגברי הדומיננטי (Mosse, 1996). באורח פרדוקסלי, הצגת הגוף בהקשר של פציעתו אינה גורעת משלמותו. למעט מוות בקרב, פציעה בקרב היא הביטוי העליון להקרבה עצמית למען הקולקטיב. כיוון שבתרבות הישראלית הגוף הפרטי שואב את ערכו ממידת קרבתו לגוף הקולקטיבי, ה"גוף הנבחר" מגולם בגוף החייל (Weiss, 2002), בעיקר בזה שנפצע בעת ההגנה על המולדת.

הצגת גוף גברי "ראוי", היינו צעיר, תואמת מחקרים המראים שכדי להתמודד עם הזדקנות הגוף גברים זקנים דבקים באידיאל הגברי של גופניות צעירה (Oberg & Tomstam, 2001; Slevin, 2008). אך ייתכן שהציפייה לגוף מושלם גם בזיקנה עמוקה במיוחד בתרבות הצברית. מחקר שבחן את הגופניות באוטוביוגרפיות של אמריקנים מפורסמים (Gergen & Gergen, 1993) חושף דמיון מרשים בין סיפורי הגברים שבהם – מודלים של תסריט הגבריות האמריקנית – לסיפורי המשתתפים. גם הגברים האמריקנים הרחיקו את גופם מזהותם, שנסבה על קריירה. אולם בעוד שהצברים השתיקו את גופם הזקן, האמריקנים הנכחו אותו ולעיתים אף חידדו אותו. אפשר שמודל הגבריות האמריקני כולל לגיטימציה רבה יותר, יחסית למקבילו הצברי, לחשיפה ציבורית של הגוף המזדקן; אולי משום שהתרבות האמריקנית סובלנית יותר לפגיעות הגוף, ואילו הישראלית מושתתת על תפיסה של גוף מושלם (Weiss, 2002). הקפדת המשתתפים על הצגת גוף לא-זקן מלמדת שבתרבות הצברית, ואולי בתרבות הישראלית בכללותה, הגוף המזדקן הוא טאבו.

ג. שליטה

שליטה היא עמוד התווך של הגבריות המערבית (Bennett, 2007). הזירה המובהקת הקושרת גבריות ושליטה היא הזירה הצבאית (ששון-לוי, 2006; Ben-Ari, 1998). הואיל וגבריות נבחנת בשליטה על מצבים, הקרב הוא מבחנה המובהק (Ben-Ari, 2001). המשתתפים מוכיחים בסיפוריהם את עמידתם במבחן זה במיני-נרטיבים מפורטים על קרבות מוצלחים. אם הקרב הוא המבחן האולטימטיבי לשליטת הגבר הצעיר, הרי שהזדקנות היא המבחן האולטימטיבי לשליטת הגבר המבוגר. כמו בקרב, גם בזיקנה השאלה היא "מי ישלוט? ... הנסיבות או... הגבר?" (Ben-Ari, 1998, p.44).

כמו בקרב, גם בזיקנה שליטה היא סוגיה קיומית עבור גברים, ולהעדרה השלכות מרחיקות-לכת, וביניהן דיכאון, התמכרות ואפילו התאבדות (Solomon & Szwabo, 1994). בפרק השאלות מצביעים המשתתפים על אובדן שליטה כעל הסיט הגדול ביותר. "המצב הכי גרוע שיכול לקרות לי זה שלא יהיה לי קונטרול על מה שקורה אתי", אומר דן. כמו בקרב, העדר שליטה פירושו מוות, ולו סמלי. זאב מתכנן להגיע לדיוור מוגן רק אם יזדקק לטיפול סיעודי; לכן הוא אדיש לשאלה מי יהיו שכניו שם. ממילא, הסביר, לא יצליח להבחין בהם. בעיניו, אובדן שליטה גופנית ושכלית משמעו מוות – גם אם גופו ימשיך לחיות. לתהליכים הביולוגיים המפחיתים את שליטת הזקן נוספים גורמים מבניים המגבירים את תלותו, כמו חוק הפרישה, ובעיקר הדימוי התרבותי המזהה זיקנה עם תלות וחוסר אוניס (Hazan, 1994). על רקע זה ראוי להבין את הפגנת השליטה בסיפורי הקצינים המזדקנים.

השליטה ניכרת במאפיינים הצורניים של הסיפורים: הפועל שלט חוזר בהם; תקופות חיים המזוהות עם שליטה – בגרות צעירה ואמצעית – מחדדות, ותקופות המזוהות עם העדרה – ילדות מוקדמת והווה – מושטחות או מושתקות. המשתתפים נצמדים לציר זמן ליניארי ומרבים בהסברים מסודרים ומתודיים. שליטה ניכרת גם בתוכן: אחדים מהמשתתפים נדרשים לה במפורש, כמו דן: "כל מה שעשיתי בקריירה שלי – אני הכתבתי את המהלכים". אך רובם מוכיחים שליטה בתיאור מעשיהם. אליהו מספר על האקטיביות שהפגין כדי להתגייס לצבא הבריטי למרות גילו הצעיר. מאוחר יותר, בקורס הטיס, כיוון שהיה מבוגר מפרחי הטיס האחרים –

אמרו לי: אתה... הולך לנווטות. אני אמרתי: אני לנווטות לא הולך. ונשארתי
[בבסיס המיון] עד שסיררתי הכול שאני הולך לטיס.

בהקשר של הקורס עצמו מופגנת שליטה לא רק ביחס לסוגיות חשובות כמו טיסה ואימונים, אלא גם בעניינים שוליים:

אומרים לנו: בשש וחצי מתייצבים לטיסה. אסור לטוס בלי לאכול. אבל המטבח
נפתח רק בשבע. שכפלנו מפתח, בשש בבוקר היינו נכנסים למטבח... אז הם
תפסו, החליפו מנעול. אז פרצנו את הגדר של המחנה והלכנו לצרכנייה.

לצד ביטויי השליטה המגוונים השזורים בסיפורים, שלושה מישורי שליטה בולטים בהם: גופני, רגשי וקוגניטיבי. כיוון ששליטה בכל אחד מאלה מזוהה עם גבריות, ואי-שליטה מזוהה עם זיקנה, באמצעות הפגנת השליטה בהם מגדירים המשתתפים את עצמם כגברים לא-זקנים.

1. שליטה גופנית

לא זו בלבד שגבריות מזוהה עם גוף צעיר וחזק, היא נמדדת ביכולת הגבר לשלוט בו.

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

לכן הידרדרות פיזית היא חוויה מפחידה בייחוד עבור גברים, משום שהיא קושרת את הגוף הגברי לחולשה, תלות ופסיביות – מאפיינים המזוהים כנשיות. בפרק השאלות זיהו המשתתפים את השליטה בגופם כקריטריון מרכזי באיכות חייהם. אמר יהונתן:

התחושה שאני יכול לעשות מה שאני רוצה, זה... מרכיב כמעט מכריע... חשוב מאוד מאוד... העניין הגופני, הבריאותי, משחק תפקיד מאוד מאוד חשוב.

אובדן שליטה על הגוף הוא כה מאיים, עד כי בעיני המשתתפים מוות עדיף עליו. שאלתי מה דעתם על ההתאבדות של מוטה גור, הרמטכ"ל לשעבר, והם ביטאו אמפתיה ואף הערכה. אמר זאב:

אני מבין אותו. צריך להיות מספיק חזק לעשות את זה... אני מעריך את האומץ לעשות את זה.

ידועים קצינים צברים נוספים שהתאבדו נוכח מחלה קשה – ביניהם יומי ברקאי, מפקד חיל הים לשעבר, וזרובבל ארבל, קצין המודיעין של הפלמ"ח. אף שאין נתונים ספציפיים על התאבדויות של גברים צברים זקנים, מתברר שהתאבדות, כאקט של שליטה במצב פוטנציאלי של העדר שליטה, היא לגיטימית למדי בעיניהם.

הממד הקיומי של השליטה בגוף מסביר מדוע הקצינים מחדדים אותה בסיפוריהם. שליטה גופנית ניכרת בשתי האפיוזודות הגופניות שהתרחשו מחוץ לשדה הקרב: מוטי "עשה תרגיל" לשודד והשתלט עליו במיומנות מרשימה, ונתן חמק מהבריטים באמצעות קפיצות באתלטיות על פני קומות שלמות. ברם המבחן העליון של שליטה בגוף הוא בעת פציעתו. מספר אליהו שנפצע במהלך טיסת אימונים:

כל החלק הזה [מצביע על ראשו] התקרקה... חמישה שבועות בבית-חולים ויצאתי מזה. חזרתי לטיסה... כשיצאתי מבית-החולים הייתי מזויז את היד עם היד השנייה. התחלתי לעשות פיזיותרפיה. האחות הייתה אומרת לי: עזוב, מה שלא הולך היום ילך מחר. לא! היום זה ילך! ועשיתי כל מיני חוטים ומשקולות. אמרתי: אני מוכרח לחזור. לשמחתי חזרתי ל...פעילות רגילה. למצב עבודה תקין לגמרי. ואז התחילה המלחמה לחזור לטיסה. הלכתי לכל המומחים בארץ, עד שבסוף אמרו לי: אתה יכול לחזור לטיסה. אז הייתי לוקח לומינל שלוש פעמים ביום אבל חזרתי לטיסה, למטוסי סילון, השתתפתי בקרבות, התקדמתי בחיל-אוויר. זה לא השפיע עליי.

גם אחרים מוכיחים שליטה בגופם הפצוע בחזרה מהירה לפעילות קרבית. רפאל, שנפגע בראשו, מספר:

[נותחתי] איזה שש שעות, אחר כך שכבתי איזה עשרה ימים, חופשת הבראה, ואחרי זה יצאתי וחזרתי לגדוד שלי.

רשמעון :

הייתי שבוע בבית-חולים... חזרתי אחרי שבוע לפלוגה שלי ואז השתתפנו בקרבות סג'רה.

הגוף נתקל במכשול חיצוני וזמני, אבל חוזר במהירות ל"מצב עבודה תקין לגמרי", כדברי אליהו. יש המוכיחים שליטה בגופם בהתנהגותם בקרב עצמו. סיפר רפאל :

[בפעולה] חטפתי כדור בראש... לא איבדתי את ההכרה וזה היה מול גדול, גם שלי וגם של הכוח... הצלחתי להוביל את הכוח חזרה והגענו לקיבוץ, שם התחילו לטפל בי.

ההתייחסות הפונקציונלית של המשתתפים לגופם כמו לא היה אלא כלי למילוי יעדים צבאיים-קולקטיביים, מציעה מטפורה של מכונה, הדומיננטית גם בקרב חיילי צה"ל (Ben-Ari, 1998) ובקרב גברים אמריקנים (Gergen & Gergen, 1993). כאשר הגוף נפגם, יש לתקנו ולהחזירו במהרה לתפקוד מלא כדי שיוכל לשוב ולשרת את המולדת. בפרק השאלות מתברר שהגישה המכניסטית שהקצינים מפגינים בסיפוריהם בקשר לפציעתם בשנות העשרים לחייהם, מכתובה גם את יחסם לגופם המזדקן. הם נוקטים פעולות של תחזוקה שוטפת – מתעמלים באופן קבוע; כאשר יש קלקול בגוף הם לוקחים אותו ל"תיקון" אצל הרופא; ובדומה לפציעה בקרב, הם מתארים בעיות בגוף המזדקן כמכשול זמני, ולאחר ההתגברות עליו הם חוזרים לפעילות. היחס המכניסטי-הגברי לגוף, שנצרב באישיותם בתקופות מעצבות, משרת אותם בזיקנתם. הוא מתיר להם לפעול באופן אקטיבי לתיקון תקלות בגופם בלי להסתכן בהפיכה לזקנים. כחלק מכך מקפידים המשתתפים על מידור מוחלט בין השיח על הגוף המושלם והצעיר – בסיפוריהם, לבין שיח על הגוף החולה והזקן – בתשובה לשאלותיי.

2. שליטה רגשית

שליטה על רגשות עומדת בלב הגבריות ההגמונית המערבית (Bennett, 2007), הצברית (אלמוג, 1997) והצבאית (ששון-לוי, 2006; Ben-Ari, 1998). על-פי המודל הגברי, הרגשות אינם מכתבים את חיי הגבר ועל-כן אינם שווים סיפור. ואכן, בדומה לסיפורי-חיים של גברים אמריקנים ובריטים (Coleman, 1986; Gergen & Gergen, 1993), משתיקים המשתתפים בסיפוריהם את רגשותיהם, כביטוי לשליטה בהם. לא זו בלבד שרגשות אינם נושא בפני עצמו, הם גם אינם נלווים לדיווחים המעשיים, אפילו ביחס לאירועים בעלי השלכות רגשיות ברורות, כמו פציעה בשדה הקרב. שליטה רגשית מופגנת גם במקרים הנדירים בסיפורים שלכאורה חושפים רגש. בקשר למלחמת העולם יצחק מספר :

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

הגרמנים היו בשיא כוחם... היינו נתונים להתקפות מהאוויר... כל דבר טוב שאפשר לזרוק עלינו זרקו. זו הייתה ממש מלחמה קשה ולא נעימה, שבה גם נהרגו לא מעט אנשים.

בתואר "לא נעימה" ממצה יצחק את המפגש היום-יומי עם פציעות ומוות. יש המצהירים מפורשות על העדר קושי רגשי. אמיר מדגיש שבעלייתו לארץ, לבדו, בגיל 15 – לא היו לי שום חבלי קליטה. לא היה לי לא קרוב, לא מכר, לא הכרתי את התרבות, לא הכרתי את הכתב, לא הכרתי את השפה ולא ידעתי שום דבר. מהיום הראשון הרגשתי את עצמי בבית. שום דבר לא הציק לי.

ועמיקם, על המעבר מהצבא לאזרחות:

המעבר הוא לא משבר קשה, לחלוטין לא.

גם השליטה הרגשית התבררה, בפרק השאלות, כגישת חיים בסיסית של המשתתפים. בני זיהה ירידה ביכולותיו הפיזיות והאינטלקטואליות בשנים האחרונות ומיד הוסיף:

אבל אין מה לעשות. זה חלק מהביולוגיה של כל בן-אדם.

עמיקם נדרש למעבר מעמדה שכולם הכירו אותו לאנונימיות, והדגיש:

אבל אני לא סובל מזה. אני לא נפגע מזה.

האיפוק הרגשי ניכר ביחס למוות. פסק אמיר:

אין לי שום יחס של כבוד למוות. לא של פחד, לא של הערכה. שום דבר! זה מגיע – זה מגיע ושלום!

השליטה הרגשית שמפגינים המשתתפים מאפיינת גם קבוצות אחרות של גברים זקנים (Bennett, 2007; Calasanti & King, 2007; Solomon & Szwabo, 1994; van den Hoonaard et al., 2014). לצד הטענה שאי-היכולת של גברים זקנים לבטא רגשות עלולה לעכב את הסתגלותם המוצלחת בזיקנה (Solomon & Szwabo, 1994), אפשר שבשליטה הרגשית טמונים גם יתרונות. היא מאפשרת לגברים הזקנים המשכיות עם זהותם הגברית ועם סגנון ההתמודדות שאפיין אותם לאורך חייהם, ומתירה להם לשמור על זהות הגמונית, במקום חלופת הזיקנה.

3. שליטה קוגניטיבית

שליטה קוגניטיבית היא שליטת-על החולשת על מישורי השליטה הגבריים האחרים: הגבר שולט בגופו וברגשותיו באמצעות שכלו. הרעיון שגברים מובלים בידי האינטלקט ונשים בידי הרגש ניטע במאות ה-18 ו-19, אך קיבל אישור מחודש בפסיכולוגיה, שהציגה דימוי של גבר המרוחק מגופו, מרגשותיו ומאחרים משמעותיים

(Petersen, 1998). עליונות השכל על הרגש מודגשת גם בגבריות הצבאית (Ben-Ari, 1998), והצברית: הפיכחון, האיפוק רגשי והאוריינטציה המעשית של הצבר מנווטות בידי שכלו הרציונלי. כיוון שליטת השכל היא עוגן עיקרי בדימוי העצמי של הגבר, אובדנה פירושו כיליון הגבריות עצמה. במשך תקופות חיים ארוכות הייתה השליטה הקוגניטיבית של הקצינים ברורה מאליה. לא כך עם ההזדקנות, הטומנת בחובה איום של דמנציה. אובדן השליטה השכלית הוא חלום הבלהות של הקצינים. אמר אליהו:

יש דבר אחד שאני חושש ממנו – אלצהיימר. זה הדבר הארוך ביותר שיכול להיות... נורא!.

ואליעזר:

יש לי חברים שזה מאמץ לבוא ולהחזיק להם את היד, מפני שקשה לי לראות מה קרה עם האיש שהכרתי. הוא נגמר. הכי נורא זה כשהראש כבר לא עובד.

כמו ביחס לשליטה הגופנית, גם העדר שליטה שכלית מזוהה עם מוות. מי שראשו כבר אינו עובד – "נגמר".

כעמוד-התווך שעליו ניצבת הזהות כולה, השליטה הקוגניטיבית מופגנת בסיפורי המשתתפים. בניגוד לסטריאוטיפ הנפוץ שזקנים לא יכולים ללמוד (Hazan, 1994), חלקם מציינים את ציוניהם הגבוהים בלימודים ומספרים שהשלימו לימודים בזמן קצר מהמקובל. בניגוד לדימוי שזקנים לא שולטים ברזי הטכנולוגיה, הקצינים מספקים צרור עדויות לשליטה כזו, בעיקר בקשר למקצועיות הצבאית. הוכחות אלה חשובות, אך אין ספק שמרכז העצבים של שליטת השכל בזיקנה הוא הזיכרון. הקצינים מפגינים את איכות זיכרוןם בפרטים הרבים והמדויקים הגודשים את סיפוריהם, גם ביחס לתקופות רחוקות. אליהו מזכיר את המיקום המדויק של הבניין שבו גדל ואת מספר הדיירים בו. יאיר מספר בפרטי פרטים על טיסתו הראשונה כילד. בני מפרט את מראה הכפר שבו חי בראשית חייו. זיכרון מדויק מופגן גם ביחס לנעוריהם. דן מציין ששכר הלימוד בתיכון היה "32 לירות לשנה" ויאיר מדגים אותיות מכתב המורס שבו עסק בקשר. פרטים רבים ומדויקים שזורים גם בפרק הצבאי, הגדוש שמות של מקומות ומפקדים. אליעזר, שהיה מ"פ בפלמ"ח, אינו מסתפק באזכור המחלקות בפלוגתו, על מפקדיהן ופריסתן הגיאוגרפית, ומציין גם את הפלוגות האחרות על שמות מפקדיהן ומקום מושבן. גם בתאריכים המשתתפים מדייקים. סיפר ישראל:

גמרנו את הקורס, זה היה כמעט סוף נובמבר... כעבור חודש אני מקבל פקודה לעבור להיות מפקד [מקום]. באתי לשם ב-21 לינואר. ב-41 לינואר כבר הייתה ההתקפה.

פרטים מדויקים מוזכרים גם ביחס לפריטים צבאיים: אליהו מציין שבשנות ה-50

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

מטוס מוסקיטו עלה 30 אלף דולר, וזאב מפרט טווחים של טילים מסוגים שונים. חלק מהמשתתפים נדרשים ישירות לכושר הזכירה שלהם. בתיאור של כפר ילדותו הטעים בני:

אני זוכר את כל הדברים האלה.

ויאיר, ביחס לכתב המורס:

אני זוכר את זה היום.

דוגמה מובהקת היא המיני-נרטיב הראשון בסיפור של דן, המתאר ביקור שערך לאחרונה בגן הילדים שלו:

אמרת [למדריך] כשעמדנו בחוץ, שאני יכול לתאר איך נראה הגן. מהזיכרון שלי. ותיארת לי איך הגן נראה. ובאמת כשנכנסנו זה בדיוק נראה... כמו שאני זכרתי את זה.

כיוון שאובדן זיכרון הוא אחד הדימויים המרכזיים של זיקנה, הפגנת יכולת הזכירה, המוכיחה שליטה קוגניטיבית גברית, מבססת גם זהות לא-זקנה.

4. אקטיביות

האקטיביות מפגישה בין התרבויות הצברית, הצבאית והמערבית ביחסן לגבריות. הגבר הצבר עושה ולא מדבר (אלמוג, 1997), איש הצבא הגבר הוא "ביצועיסט" (ששון-לוי, 2006; Ben-Ari, 1998) ופעולה היא מאפיין עיקרי של הגבר המערבי (Petersen, 1998). כנגד הגבריות הפעילה ניצבת הפסיביות כסטריאוטיפ נפוץ של זקנים (Hazan, 1994). הפעלתנות הגברית כמגן מפני הזיקנה מכתובה את סיפורי המשתתפים, המתרכזים בעשייה ובפעולות. כנערים בהגנה, כבוגרים צעירים בארגוני הביטחון של המדינה-בדרך, כבוגרים יותר בצבא ובאזרחות — המשתתפים התגייסו, נלחמו, פיתחו, תרמו, ייסדו, בנו. הדגש על המעשה ניכר בסוגי הטקסט השכיחים בסיפורים: מיני-נרטיב ותיאור — המספרים מה, כמה ומתי, ולא טיעון — המסביר מדוע. אקטיביות נגזרת גם מפירוט ההקשר המידי של פעולותיהם. ביחס למלחמות, למשל, הקצינים מתמקדים בפעולות שבהן השתתפו ואינם עומדים על הסיבות לפריצתן או על מהלכן הכולל. הדבר ניכר ביחס למלחמת העצמאות, שבהקשרה הם מתרכזים בזירות פעולתם ורכיבים מהם אינם מזכירים אפילו את אירוע הקמת המדינה. עיגון הזהות הצבאית במקצועיות מאיר אף הוא ביצועים. הצבאיות אינה זהות ערטילאית אלא תפקיד שמחובר לפעילות קונקרטיה בחיל מוגדר. בפרק השאלות מזהים המשתתפים את נטייתם לעשייה כמאפיין אישיותי:

היינו כולנו בלהט של עשייה. ראינו בעשייה את עיקר הדברים. (דני)

תמיד היה action. אתה מייצר תמיד פעילויות. (ישראל)

הבלטת הפעילות, שמאפיינת גם גברים זקנים אחרים (Bennett 2007; Eman, 2011), משקפת את מודל הגבריות ההגמונית שהופנם בתקופות חיים מעצבות; אך היא עשויה להיות גם תגובה לאיום העכשווי על הגבריות, נוכח דימוי הפסיביות של הגיל המתקדם.

5. תכליתיות

גם תכליתיות היא מאפיין-מפתח של הגבריות בשלוש התרבויות. על הגבר הצבר הוטל להקים מדינה, איש הצבא צריך לנצח בקרב, והגבר המערבי מצופה לפרנס את משפחתו. מול התכליתיות הגברית עומד העדר התכליתיות כדימוי רווח של זקנים. פעילויות המזוהות עם זקנים, כמו משחקי פנאי והתנדבות, מדגישות הנאה מהתהליך ואינן קשורות בהכרח לתוצר. אם כן, גם כאשר הזקן פעיל הוא נתפס כלא-תכליתי. בניגוד לדימויים אלה, הקצינים אינם פועלים לשם הפעולה אלא כדי למלא משימה מוגדרת שתניב תוצר ממשי. אוריינטציה תכליתית בוטאה כבר בשיחה הטלפונית עימי, שבה מיהרו לקבוע מועד לפגישה, ובראשית הפגישה כאשר ביקשו להתחיל בסיפור בלי לבזבז זמן על שיחת חולין. דיוקנם ה"תכליסי" בסיפורים עולה מהצמדה של בעיה-משימה לפתרון-תוצר. מספר אמיר:

יצאתי לאיזה משימה מיוחדת במצרים. המשימה הייתה לפתור איזה בעיה של פוגרום שתוכנן בעזרת הבריטים. לאחר פתרון הבעיה בצורה אלימה ברחתי לאיטליה.

מספר מוטי:

נתבקשתי לכבוש את מוצב ה[...מתאר את המשימה]. יצאנו לכיבוש [מתאר את הקרב] עד לכניעה של האויב. המבצע הזה זכה לשבחים.

התבנית בעיה-פתרון מקיפה גם זירות עשייה רחבות. זאב מפרט את המצב הירוד של החיל בעת שקיבל את הפיקוד עליו, ואת כוחו המבצעי בסיום כהונתו. שמעון מתאר את מצב החברה האזרחית בעת שנתמנה למנכ"ל ("מפורקת לגמרי"), את הפעולה ("בנינו הרבה, עשינו הרבה"), ולבסוף את רווחיה ואת יחסי העבודה הטובים שהוא יצר. ואלדד:

ב-1970 נהייתי מנהל [שם חברה]. היא הייתה אז חברה מפסידה. הייתי עד שנת 80 — החברה גדלה והייתה חברת ענק.

אף כי בתפקידהם בצה"ל ובקריירה האזרחית תוצאות מעשיהם היו ברורות, העובדה שהקצינים כיהנו בעת הראיונות בתפקידי "דירקטיבה ולא עשייה" (שמעון) אתגרה את דימויים העצמי שנסב על עשייה תכליתית. אולי משום כך חידדו היבט זה בתיאור תפקידיהם בהווה. יצחק:

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

אני בדירקטוריון של [שם חברה], נכנסתי כשהחברה הייתה קטנה יחסית ובנינו אותה יחד מאלף, ועכשיו זאת חברה גדולה... אני יושב ב[שם בנק] בדירקטוריון ויש לי בהחלט הרגשה שאני תורם.

גם אליעזר ציין ביחס לכל אחד ואחד מתפקידיו: "אני יודע מה אני משפיע"; "כאן אני גם משפיע".

6. סיפורים גבריים

סיפורי המשתתפים הם "נרטיבים גבריים לדוגמה" בתוכם ובצורתם. בתוכן, הם מושתתים על הקריירה (הלאומית) תוך השמטה או השטחה של המשפחה. הדמויות הנשיות בסיפורים מפוסלות במתכון המגדרי המסורתי: האישה היא בשולי העלילה, וכאשר היא נכנסת אליה, היא פסיבית וממוקמת בבית. שמעון הפצוע ביקש לבשר בעצמו לאשתו על פציעתו והורה לנהגו להסיעו משדה הקרב לבית. הוא מספר:

לא רציתי להבהיל את אשתי, אז את הגיפ החנינו למטה בחצר, הלכתי ברגל, אבל שכחתי שאני כולי מלא דם [מחייך].

מול האקטיביות של שמעון, שהולך ברגל בעודו מדמם, אשתו ממוקמת בבית, סטטית ונאלמת. אם ניתן לאישה תפקיד כלשהו בסיפורים, זהו "עזר כנגדו" לגבר שמניע את העלילה. אליק מספר על הצעת תפקיד שקיבל:

טלפנתי הביתה, דיברתי עם האישה הטובה שלי... כל השנים היא הלכה אחריי. לא הייתה בעיה.

מספר דני:

נהניתי מהסיוע של אשתי. אתה לא יכול לעשות תפקידים כאלה כשהמשפחה לא רגועה.

מבחינת צורתם, הסיפורים הם חד-עלילתיים, מפרידים בין ציבורי לפרטי, ליניאריים ופרוגרסיביים — כולם מאפיינים של סיפורי גברים בתרבויות מערביות (Gergen & Gergen, 1993), ובכללם גברים זקנים (Coleman, 1986).

דיון

במחקר זה ביקשתי ללמוד כיצד קצינים צברים בכירים מבנים את זהויותיהם נוכח הקטיעה בתסריט הגבריות ההגמונית. כפי שהראיתי, ב"תעודות הזהות הנרטיביות" (ספקטור-מרזל, 2012) שלהם הקצינים משמרים את המודל הגברי המסורתי. הברירה

הנרטיבית שלהם מכניסה לסיפורי הזהות מה שמתאים למודל זה, ומשאירה בחוץ מה שאינו מתאים לו. כבעבר, גם היום הקצינים מציגים זהות של צבר-לוחם המקדיש חייו למען המולדת, המושתתת על נעורים. כבעבר, גם היום הם מציגים שליטה, פעילות ותכליתיות, תכונות שמגדירות גבריות ומנוגדות לסטריאוטיפים של זיקנה. כמודלים של תסריט הגבריות התש"חית, הקצינים נכשלים במשימה לחבר גרסה "ראויה" למקטע האחרון שלו. הניגוד בין גבריות לזיקנה, מתברר, עמוק מן האפשרות לגשר עליו. אפילו הגברים שבגברי הדור אינם מסוגלים אלא להפנימו לעצמי שלהם, כדרך להגן על זהותם. דומה שהחרדה העמוקה מפני אובדן הגבריות לנוכח ההזדקנות היא שמעודדת את הפגנתה בזהות הייצוגית. זאת, כשם שחידוד השליטה נובע מאיום התלות, כשם שהצגת גוף מושלם מעוגנת בהכרה בהתדרדרות הגוף, וכשם שהדגש על אקטיביות ותכליתיות מושרש בחשש מפני פסיביות והעדר תכלית. האיום של הפחתה בתכונות גבריות, ובוודאי החוויה הממשית של הפחתה בהן, מצטברים לכדי איום לכלות את הגבריות עצמה ולהמירה בזיקנה. כתגובה לכך, הקצינים יוצאים במסע להגנת גבריותם ומוכיחים אותה, כמו מעבר לכל ספק.

פיסול הזהות הנרטיבית במידות הגבריות ההגמונית נראה אסטרטגיה יעילה, בספקו מענה לשלושת הצרכים הזהותיים בזיקנה (ספקטור-מרזל, 2008). ראשית, הוא מאפשר המשכיות עם זהות המספרים בעבר. שנית, הוא מקנה להם ערך עצמי, היות שאידיאל הלוחם למען הקולקטיב מבטא גבריות ישראלית הגמונית גם היום (קפלן, 2009; ששון-לוי, 2006; 2001; Ben-Ari, 1998). כדברי קפלן (2009), למרות כניסת ערכים קפיטליסטיים-אינדוידואליסטיים לחברה הישראלית, "תפיסה של גבריות חדשה לא נטמעה באורח משמעותי בתפיסת העצמי של גברים" (עמ' 15). ושלישית, האסטרטגיה הנרטיבית מאפשרת לקצינים נצחיות סמלית. בהבניית דמותם כלוחמים שהקדישו חייהם למען המולדת הם מבטיחים את מקומם בנרטיב הישראלי הקולקטיבי. מבחינה זו, ההתבצרות הנרטיבית בגבריות ההגמונית היא אסטרטגית "תיקון" לא רק לאיום הטמון בהזדקנות, אלא גם לשחיקת מעמדו של דור תש"ח בחברה הישראלית. כתגובה-נגד, הקצינים מאמצים מודל גבריות המאיר את מקומם בפרויקט בניין האומה.

בבחינת הפונקציונליות של האסטרטגיה הזהותית חשוב לזכור ששימור הגבריות ההגמונית מעצב את "תעודות הזהות הנרטיביות" (ספקטור-מרזל, 2012) — המבטאות היבט זהותי חלקי וסלקטיבי של הקצינים ולא את כל זהותם והווייתם. ואכן, שימור הגבריות הצעירה בנרטיבים אינו מלווה בהכחשת ההזדקנות. יחס הקצינים לגופם מדגים זאת: בסיפוריהם הציגו גוף צעיר ומושלם, אך הם מודעים לגופם הזקן, מתחזקים אותו ומטפלים בו.

האם האסטרטגיה הזהותית של גברי ה"גרעין הדורי" הצברי מאפינת את גברי

הזהויות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

היחידה הדורית בכללותה? המחקרים המעטים שבחנו קבוצה זו, אם כי לא מזווית מגדרית (בן-זאב ולומסקי-פדר, 2016; נוטמן-שורץ, 2006), מרמזים על תשובה חיובית. ובמעגל הרחב יותר: האם זהויותיהם של קציני תש"ח מאפיינות גברים ישראלים מבוגרים מיחידות דוריות אחרות? קשה לומר בוודאות, בהעדר מחקרים הבוחנים אוכלוסייה זו בעדשה מגדרית. ואולם, אם מודל הלוחם-הקולקטיביסטי ממשך להיות הגמוני בקרב גברים יהודים צעירים (קפלן, 1999; ששון-לוי, 2006; Ben-Ari, 1998; 2001), סביר שיהיה כזה, וביתר-שאת, בקרב גברים יהודים זקנים. צריך לזכור, עם זאת, כי אף על פי שמרבית הגברים שואפים לגבריות ההגמונית ומודדים עצמם מולה, רובם לא משיגים אותה (Calasanti, 2004). לכן, סביר שגברים ישראלים מבוגרים יאמצו את הקווים הבסיסים של מגדלור הגבריות, אך בצורה פחות מובהקת מהצורה הכמעט "טהורה" שמציגים נציגי התסריט. מודל הגבריות התש"חי רלוונטי לא רק לגברים המאמצים אותו. כיוון שמודלים אלטרנטיביים של גבריות מעוצבים בצל המודל ההגמוני (Connell, 1995), ההנחה היא כי צורות מתחרות של גבריות ישראלית בזיקנה, כמו אלה שמגלמים גברים עולי ארצות המזרח או ניצולי שואה, התעצבו בצל אידיאל הצבר-הלוחם.

כפי שהראיתי, מבחינת מאפייני הגבריות, זהויות הקצינים דומות במובנים מרכזיים לזהויות של גברים זקנים בתרבויות מערביות אחרות. התכוונות לפעולה, שליטה בגוף וברגשות, חשיבה רציונלית, אקטיביות, התמקדות במשימות וגופניות צעירה – נמצאו בקרב גברים זקנים מערביים אחרים (Bennett, 2007; Calasanti & King, 2007; Eman, 2011; Gergen & Gergen, 1993; Slevin, 2008; Solomon & Szwabo, 1994). השתקת חיי משפחה והתמקדות בקריירה נמצאו באוטוביוגרפיות של גברים זקנים אמריקנים (Gergen & Gergen, 1993), בריטים (Coleman, 1986) ופינים (Ruth & Oberg, 1996), וגברים זקנים קנדים השתמשו באסטרטגיות של הצגה עצמית להפגנת זהות גברית (van den Hoonaard, 2007). בניגוד למודלים של "גבריות חדשה", שמתבטאים במעבר מכווח פיזי ושליטה ליחסים אינטימיים, ביטוי רגשי ומעורבות בבית (Nixon, 1997), גברים מערביים זקנים ממשיכים לדבוק במודל הגברי ה"ישן".

הדבקות הזו מוסברת, בדרך כלל, ברוח "אפקט קוהורט": הגברים מבטאים המשכיות עם מודל שנצרב בתודעתם בגיל צעיר (Solomon & Szwabo, 1994). לאור התיאוריה הנרטיבית, המדגישה את הזהות כהקשרית, אני מציעה שהאסטרטגיה הזהותית מושרשת דווקא בהווה, בסיטואציה האקטואלית של הגברים הזקנים, המאופיינת בקטיעה בתסריט הגבריות ההגמונית. קיימת משוואה: או שאתה זקן או שאתה גבר. וההכרעה ברורה: גברים זקנים בוחרים להיות גברים – זהות "ראויה" והגמונית, ולא זקנים – זהות דחוייה ושלילית. הצל הגדול שמרחף על גבריותם דוחק

בהם להתבצר בה. בניגוד לטענה שדבקות בגבריות המסורתית מעכבת הזדקנות מוצלחת וגורמת לדחק, חרדה, כעס, פחד ועצבות (Solomon & Szwabo, 1994), אפשר שבנסיבות התרבותיות הקיימות זוהי אסטרטגיה יעילה להבניית זהות לגיטימית — כל עוד אינה מלווה בהכחשת ההזדקנות.

לצד הדמיון בין הזהויות הגבריות של קציני תש"ח ושל זקנים מערביים אחרים, בולטים שני הבדלים. ראשית, לעומת התכנים האינדיווידואליסטיים בסיפורים של גברים אמריקנים ואירופים (Gergen & Gergen, 1993; Ruth & Oberg, 1996;), הקצינים משתיתים את גבריותם על שירות המולדת, ומאירים את אופיה הקולקטיביסטי של הגבריות הישראלית. שנית, הקפדתם על גוף מושלם בסיפוריהם אינה מאפיינת גברים אמריקנים זקנים (Gergen & Gergen, 1993), וחושפת את הכמיהה הישראלית לגוף מושלם (Weiss, 2002) ואת אידיאל הנעורים שבבסיסה.

ההבדל האחרון גם מרמז לכך שהניגוד בין גבריות לזיקנה, שמקיף את כל תסריטי הגבריות המערביים, נוקב במיוחד בתסריט הצברי. שכן לתרבות המערבית חוברות התרבויות הצברית והצבאית, שגם הן מדגישות גבריות צעירה. לכן, בעוד מרבית הגברים המערביים הזקנים משמרים זהות גברית, עבור גברים יהודים זקנים בישראל, אפשר שזו אסטרטגיה כמעט קיומית. על כך מרמזים שני נתונים: האחד — בשנים 2011-2013 זכרים יהודים בני 65 ומעלה היוו 21% מכלל הזכרים שהתאבדו, ואילו ערבים בגיל הזה היוו רק 2%. השני — שיעור ההתאבדות בישראל בגיל 65 ומעלה מדורג במקום השני בקרב גברים מתוך 28 מדינות באירופה (משרד הבריאות, 2016).

הצלחת הקצינים לכוון זהות גברית חרף איום הזיקנה קשורה למשאבים שהיו בידם בשעת המחקר: סמליים — מעמדם כגיבורי הפנתאון הלאומי מצמצם את השפעת הגיל כסימן לריבוד חברתי; חברתיים וכלכליים — המזוהים עם כוח גברי, וקובעים במידה רבה את חוויית ההזדקנות של גברים זקנים (Calasanti, 2004), ובעיקר פיזיים — רובם היו בשעת המחקר זקנים-צעירים והתאפיינו בבריאות טובה למדי. האם גם גברים צברים הנמצאים בעומק הזיקנה יצליחו להציג זהות גברית? שני מחקרים מציעים שכן. הראשון הוא של אלעד (בתהליך), שראיינה שמונה מהמשתתפים במחקר הנוכחי, 13 שנים לאחר הריאיון שאני ערכתי, ובשיטה זהה. סיפורי החיים שסיפרו לה הקצינים בעשור התשיעי לחייהם, שעה שחלקם מתמודדים עם בעיות בריאות ותפקוד וטיפול בבת-זוג חולה, היו דומים מאוד, בחלקם זהים, לסיפורים שסיפרו לי, יותר מעשור לפני כן. במחקר השני בחנתי את הזהויות הנרטיביות של גברים צברים זקנים בעשור התשיעי לחייהם, המוגבלים בפעולות יום-יומיות (ADL — activity of daily living) ומסתייעים בעובד זר. חרף הנוכחות הברורה של הזיקנה, על המוגבלות והתלות שבה, מרבית המשתתפים הציגו עצמם על-פי תסריט הגבריות ההגמונית

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

הצברי — אם-כי באופן פחות מוקפד בהשוואה לנציגי התסריט. כחלק מכך, הם השתיקו או השטיחו את המוגבלות, התלות והעובד הזר, או ייחסו להם משמעות "הולמת" (למשל, שליטה על המטפלת). לצד דפוס רווח זה, שני משתתפים הציגו גבריות שבורה. על פי סוגת הטרגדיה, סיפוריהם מחלקים את החיים ל"קודם" — כגברים צברים, ו"אחרי כן" — כזקנים מוגבלים (Spector-Mersel, 2014). אלה כמו אלה מראים שמודל הגבריות התש"חי ממשיך לכוון גברים צברים, גם בעומק הזיקנה ה"פתולוגית". הראשונים מכוננים עצמם לאורו, והאחרונים אינם מצליחים לעשות זאת. בהעדר מודל גברי אלטרנטיבי, הנותן מקום לזיקנה, למוגבלות ולתלות, עקרה ההזדקנות את גבריותם, ועמה את זהותם בכללותה. שלא במפתיע, הם היו שרויים בדיכאון, עצב וייאוש.

מתוך מודעות לסכנות הטמונות בערעור תחושת הגבריות בזיקנה, הגיעה העת שהעבודה הסוציאלית בישראל תאמץ גישה "רגישת-גבריות" בעבודה עם גברים זקנים. גישה כזו מבוססת על ההכרה, שזהות גברית היא חלק מרכזי בתחושת הרווחה של גברים בכל גיל — גם בזיקנה. לגישה רגישת-גבריות עם גברים זקנים שתי מטרות עיקריות: הראשונה, לסייע לגברים זקנים שגבריותם נפגעה לבנות מחדש את דימוי העצמי הגברי. אפשרות אחת לעשות זאת היא באמצעות התערבות נרטיבית, המקדמת את האסטרטגיות הסיפוריות שבהן משתמשים נציגי תסריט הגבריות, ושאותן תיארתי במאמר. המטרה השנייה היא לפעול למניעת פגיעה בגבריות של גברים זקנים, או לפחות למזעורה. אחד האמצעים לכך הוא לפתח שירותים "משמרי גבריות", לפחות כאלה שאינם מערערים עליה.

הגברים בישראל משתמשים פחות מנשים בשירותים קהילתיים לקשישים. רוב המבקרים בשלושה-רבעים מהמועדונים החברתיים לקשישים ב-2011 היו נשים (שרון, ברודסקי וברא, 2013), וב-2010 נשים היוו 71% ממשתמשי שירות קהילתי תומכות לקשישים (ברג-ורמן, ברודסקי וגזית, 2010). ההשתתפות המצומצמת של גברים, לעומת נשים, אינה תוצאה של פער בתוחלת החיים בלבד. דומה שגברים זקנים מדירים רגליהם משירותים אלה, שכן הם מאיימים להפכם מגברים לזקנים, ב"כור ההיתוך" של האחדת הזקנים. בתרבות המאיימת לעקור גברים זקנים מגבריותם, עלינו להציע להם שירותים רב-גילאיים במקום שירותים "לזקנים". ובייחוד, "איים" שבהם יוכלו להמשיך לחוש גברים, להמשיך ולבטא תכונות גבריות: שליטה, אקטיביות, תכליתיות. דוגמה להתערבות כזו היא תוכנית להפחתת כידוד בקרב גברים זקנים בכריטיניה, שעוצבה כאתר מגדרי שמספק למשתתפים הזדמנות להציג ולחזק את גבריותם (Milligan, Payne, Bingley, & Cockshott, 2015). הגיעה העת שהעבודה הסוציאלית בישראל תרים את הכפפה ותתחיל לטפל באתגר הזהותי שבפניו ניצבים גברים זקנים בתרבות המקדשת גבריות צעירה.

נקודות מפתח

- גבריותם של גברים זקנים נזנחה במחקר ובפרקטיקה של העבודה הסוציאלית, למרות חשיבותה.
- נבחנו הזהויות הנרטיביות של קציני תש"ח – נציגי "תסריט הגבריות ההגמונית" (Spector-Mersel, 2006) הצברי.
- סיפורי החיים ביטאו שימור של הגבריות ההגמונית, שבבסיסה אידיאל הצבר-הלוחם המקדיש את חייו למען המולדת.
- בתרבות הצברית, ואולי הישראלית ככלל, הניגוד בין דימויי גבריות לדימויי זיקנה עמוק מכדי לגשר עליו.
- לאור השפעת התרבות הצברית על התרבות הישראלית, ההנחה היא כי האסטרטגיה הזהותית של המפקדים הצברים המתולוגיים מאפיינת קבוצות נוספות של זקנים יהודים בישראל.
- על העבודה הסוציאלית בישראל לאמץ גישה רגישת-גבריות כדי לסייע לגברים זקנים להתמודד עם האתגר הזהותי שמציבה בפניהם תרבות המקדשת גבריות צעירה.

מקורות

- אלמוג, ע. (1997). **הצבר – דיוקן. תל-אביב: עם עובד.**
- אלעד, ל. (בתהליך). **אדם, חייו, מותו. המחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון.**
- בן-זאב, א. ולומסקי-פדר, ע. (2016). **דור קנוני: בין הלאומי לבין הפרטי בזיכרונות של לוחמי תש"ח ויום כיפור. מגמות, נ(2), 7-28.**
- ברג-ורמן, א., ברודסקי, ג'. וגזית, ז. (2010). **קהילה תומכת: מחקר הערכה 2010. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.**
- הורוביץ, ד. (1993). **תכלת ואבק: דור תש"ח: דיוקן עצמי. ירושלים: כתר.**
- משרד הבריאות (2016). **אובדנות בישראל. ירושלים.**
- נוטמן-שורץ, א. (2006). **גלגולו של מיתוס: "סיפורי חיים" ו"תסריטי חיים" של גברים ישראלים ערב הפרישה מהעבודה. מגמות, מד(3), 531-555.**

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח: גבריות שאינה מזדקנת

ספקטור-מרזל, ג. (2006). הזיקנה הישראלית: שלושה מקורות משמעות. גרונטולוגיה לג(1), 11-34.
ספקטור-מרזל, ג. (2008). צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור תש"ח.
ירושלים: מאגנס.

ספקטור-מרזל, ג. (2010א). מחקר נרטיבי ועבודה סוציאלית. חברה ורווחה, ל(1), 75-110.
ספקטור-מרזל, ג. (2010ב). מנגנוני ברירה בטענה של זהות סיפורית: מודל לפרשנות נרטיבים. בתוך:
ל. קסן ומ. קרומר-נבו (עורכות), שיטות לניתוח נתונים איכותניים (עמ' 63-96). באר-שבע:
הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ספקטור-מרזל, ג. (2012). הסיפור אינו כל הסיפור: תעודת הזהות הנרטיבית. מגמות, מח(2),
250-227.

קפלן, ד. (1999). דוד, יהונתן וחיללים אחרים: על זהות, גבריות ומיניות ביהדות קרביות בצה"ל.
תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

קפלן, ד. (2009). הקדמה. בתוך: ר. וו. קונל, גבריות (תרגום: ע. וולקשטיין) (עמ' 11-15). חיפה:
פרדס.

שרון, א., ברודסקי, ג'. ובאר, ש. (2013). מועדונים חברתיים לזקנים. ירושלים: מאירס-ג'וינט-מכון
ברוקדייל.

ששון-לוי, א. (2006). זהויות במדים. ירושלים: מאגנס.

Bauer, M. (1996). *The narrative interview*. London, England: London School of
Economics and Political Science.

Ben-Ari, E. (1998). *Mastering soldiers: Conflict, emotions, and the enemy in an
Israeli military unit*. New York, NY: Berghahn.

Ben-Ari, E. (2001). Tests of soldierhood, trials of manhood: Military service and
male ideals in Israel. In D. Maman, E. Ben-Ari, & Z. Rosenhek (Eds.), *Military,
state and society in Israel* (pp. 239-268). New Brunswick, NJ: Transaction
Publishers.

Bennett, K. M. (2007). "No sissy stuff": Towards a theory of masculinity and emotional
expression in older widowed men. *Journal of Aging Studies*, 21, 347-356. doi:
10.1016/j.jaging.2007.05.002

Calasanti, T. (2004). Feminist gerontology and old men. *Journal of Gerontology*,
59B(6), s305-s314. doi: 10.1093/geronb/59.6.S305

Calasanti, T., & King, N. (2007). Taking "women's work" "like a man": Husbands'
experiences of care work. *The Gerontologist*, 47, 516-527.

Coleman, P. G. (1986). *Ageing and reminiscence processes: Social and clinical
implications*. New York, NY: Wiley.

Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. London, England: Polity Press.

Eman, J. (2011). Constructing successful old-age masculinities amongst
athletes. *Norma*, 6, 46-60.

- Gergen, M. M., & Gergen, K. J. (1993). Narratives of the gendered body in popular autobiography. In R. Josselson & A. Lieblich (Eds.), *The narrative study of lives* (pp.191-217). Newbury Park, CA: Sage.
- Hazan, H. (1994). *Old age: Constructions and deconstructions*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Hearn, J. (1995). Imaging the aging of men. In M. Featherstone & A. Wernick (Eds.), *Images of aging* (pp. 97-115). London, England: Routledge.
- Josselson, R. (2007). The ethical attitude in narrative research: Principles and practicalities. In D. J. Clandinin (Ed.), *Handbook of narrative inquiry* (pp. 537-566). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Jung, C. G. (1960). *The stages of life: The collective works of C.G. Jung*. New York, NY: Pantheon.
- Kenyon, E., & Randall, W. L. (2015). Introduction. *Journal of Aging Studies*, 34, 143-145. doi: 10.1016/j.jaging.2015.02.012
- Mann, R., Tarrant, A., & Leeson, G. W. (2016). Grandfatherhood: Shifting masculinities in later life. *Sociology*, 50, 594-610. doi: 10.1177/0038038515572586
- Mannheim, K. (1952). *Essays on the sociology of knowledge*. London, England: Routledge & Kegan Paul.
- McAdams, D. P., & McLean, K. C. (2013). Narrative identity. *Current Directions in Psychological Science*, 22, 233-238. doi: 10.1177/0963721413475622
- McPhail, B. A. (2008). Re-gendering the social work curriculum: New realities and complexities. *Journal of Social Work Education*, 44(2), 33-52. doi: 10.5175/JSWE.2008.200600148
- Milligan, C., Payne, S., Bingley, A., & Cockshott, Z. (2015). Place and wellbeing: Shedding light on activity interventions for older men. *Ageing & Society*, 35, 124-149. doi:10.1017/S0144686X13000494
- Mosse, G. L. (1985). *Nationalism and sexuality: Respectability and abnormal sexuality in modern Europe*. New York, NY: Howard Fertig.
- Mosse, G. L. (1996). *The image of man: The Creation of modern masculinity*. New York, NY: Oxford University Press.
- Nixon, S. (1997). Exhibiting masculinity. In S. Hall (Ed.), *Representation: Cultural representations and signifying practices* (pp. 291-330). London, England: Sage.
- Norman, J., & Wheeler, B. (1996). Gender-sensitive social work practice: A model for education. *Journal of Social Work Education*, 32, 203-213. doi: 10.1080/10437797.1996.10778451
- Oberg, P., & Tornstam, L. (2001). Youthfulness and fitness: Identity ideals for all ages? *Journal of Aging & Identity*, 6, 15-29. doi: 10.1023/A:1009524612420

הזהירות הנרטיביות של קצינים בכירים מדור תש"ח : גבריות שאינה מזדקנת

- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). Newbury Park, CA: Sage.
- Petersen, A. (1998). *Unmasking the masculine*. London, England: Sage.
- Ribeiro, O., Paúl, C., & Nogueira, C. (2007). Real men, real husbands: Caregiving and masculinities in later life. *Journal of Aging Studies, 21*, 302-313. doi: 10.1016/j.jaging.2007.05.005
- Ruth, J. E., & Oberg, P. (1996). Ways of life: Old age in a life history perspective. In J. E. Birren, G. M. Kenyon, J. E. Ruth, J. J. F. Schroots, & T. Svensson (Eds.), *Aging and biography: Explorations in adult development* (pp. 167-186). New York, NY: Springer.
- Slevin, K. F. (2008). Disciplining bodies: The aging experiences of older heterosexual and gay men. *Generations, 32*, 36-42.
- Solomon, K., & Szwabo, P. A. (1994). The work-oriented culture: Success and power in elderly men. In E. H. Thompson (Ed.), *Older men's lives* (pp. 42-64). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Spector-Mersel, G. (2006). Never-aging stories: Western hegemonic masculinity scripts. *Journal of Gender Studies, 15*, 67-82. doi: 10.1080/09589230500486934
- Spector-Mersel, G. (2010). Narrative research: Time for a paradigm. *Narrative Inquiry, 20*, 205-225. doi: 10.1075/ni.20.1.10spe
- Spector-Mersel, G. (2011). Mechanisms of selection in claiming narrative identities: A model for interpreting narratives. *Qualitative Inquiry, 17*, 172-185. doi: 10.1177/1077800410393885
- Spector-Mersel, G. (2014). "I was... until... since then...": Exploring the mechanisms of selection in a tragic narrative. *Narrative Works, 4*, 19-48.
- Springer, K. W., & Mouzon, D. M. (2011). "Macho men" and preventive health care: Implications for older men in different social classes. *Journal of Health & Social Behavior, 52*, 212-227. doi: 10.1177/0022146510393972
- van den Hoonaard, D. K. (2007). Editorial: Aging and masculinity: A topic whose time has come. *Journal of Aging Studies, 21*, 277-280. doi: 10.1016/j.jaging.2007.06.001
- van den Hoonaard, D. K., Bennett, K. M., & Evans, E. (2014). "I was there when she passed": Older widowers' narratives of the death of their wife. *Ageing & Society, 34*, 974-991. doi: 10.1017/S0144686X12001353
- Weiss, M. (2002). *The chosen body: The politics of the body in Israeli society*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- WHO (2014). *Preventing suicide: A global imperative*. Retrieved from apps.who.int/iris/bitstream/10665/131056/1/9789241564779_eng.pdf

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית בעקבות חשיפה לקרב

אוהד גילבר, גבריאלה ספקטור-מרזל, אופיר לוי ורחל דקל

רקע: הספרות הדנה בגברים נפגעי פוסט-טראומה על רקע חשיפה לקרב, מצביעה על פגיעה בזהותם הגברית, שמקורה בפער בין תפיסת אידיאל הגבריות כמושתת על אתוס הלוחם, לחוויה של אי-עמידה בציפיות הגבריות בשדה הקרב ואחריו. על-אף מרכזיות הצבא בכלל והלחימה בפרט במודלים של גבריות ישראלית, עד כה לא נבחנו ההשלכות האפשריות של מצוקה פוסט-טראומטית בעקבות השתתפות בקרב על הזהות הגברית של גברים ישראלים.

מטרת המחקר: לבחון את הזהות הגברית של חיילים ישראלים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב.

שיטת המחקר: על בסיס הגישה האיכותנית-פנומנולוגית, נערכו ראיונות-עומק עם 14 חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית, באשר לחוויותיהם ותפיסותיהם בנוגע לגבריות ולזהותם הגברית. הראיונות נותחו על-פי עקרונות הגישה הפנומנולוגית של מוסטקס.

ממצאים עיקריים: ניתוח הראיונות העלה שתי תימות עיקריות: (א) שבר בזהות הגברית, תימה הכוללת אובדן שליטה וחוסר אונים ואי-עמידה בתפיסת הגבריות במהלך אירוע הקרב ולאחריו; (ב) שינוי בתפיסת הגבריות לאחר האירוע הטראומטי, תימה הכוללת ביקורת על מודל הגבריות ההגמונית, היברלות ממנו והגדרה עצמית במונחי הגבריות החדשה.

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: בתהליך הטיפול והשיקום של חיילים שנפגעו בפוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב יש לקחת בחשבון את מרכזיות הזהות הגברית ואת השבר שחל בה. ההבניה של זהות גברית חדשה, הכוללת שילוב בין ערכים מסורתיים לגבריות וערכים של מודל הגבריות החדשה, עשויה לשמש משאב מרכזי בתהליך הריפוי, ואף לצמיחה, של גברים אלה.

מילות מפתח: גבריות, זהות, גבריות חדשה, פוסט-טראומה, צבא, מלחמה

מבוא

במהלך השתתפות בקרב נחשף החייל לאיום על חייו, ולפיכך יש בו פוטנציאל לחוויה טראומטית. חוויה זו עלולה להביא למצוקה נפשית בטווח הקצר ולהתפתחות

התקבל במערכת: 1.2017; נוסח סופי: 1.2018; אושר לפרסום: 1.2018.

של הפרעות נפשיות המתמשכות אף שנים רבות לאחר סיומה של המלחמה. מחקרים רבים התמקדו בהבנת מצוקה זו, בעיקר בהבנת ההפרעה הפוסט-טראומטית (Post-Traumatic Stress Disorder — P.T.S.D.) תסמונת זו הופכת לכרונית אצל כ-17% מבין אלו שנחשפו לקרב (Creamer, Wade, Fletcher, & Forbes, 2011; Richardson, Frueh, & Acierno, 2010; Solomon & Horesh, 2007), ואילו רבים אחרים סובלים מתסמונות תת-קליניות (בלייך וסולומון, 2002). המחקרים הקיימים מתמקדים, בין השאר, בתסמינים של ההפרעה ובהשלכותיהם על מגוון תחומי חיים, כמו עבודה (Thomas, Britt, Odle-Dusseau, & Bliese, 2011) ודיכאים חברתיים וזוגיים (Dekel & Monson, 2010). מחקרים אחרים מתמקדים בהשלכות של הפגיעה הטראומטית על הזהות ועל חוויית העצמי של הפרט (הרמן, 1992; Silverstein, 2006; Wilson, 1996; 1994). אף שמרבית הלוחמים הם גברים, יש ספרות מועטה על ההשלכות של חשיפה לאירוע טראומטי ושל הפרעה פוסט-טראומטית על רקע השתתפות בקרב על זהותם הגברית של הלוחמים (Caddik, Smith, & Phoenix, 2015; Fox & Pease, 2012; Higate, 2003; Hockey, 2003; Karner, 1994; Smith, 2002). העדר מחקר אמפירי בנושא ההשלכות האפשריות של השתתפות בקרב ושל הפרעה פוסט-טראומטית בעקבותיה על הזהות הגברית בולט בישראל, שבה צבאיות בכלל ולחימה בפרט הן היבטים מרכזיים במודלים של גבריות. המחקר הנוכחי מבקש למלא פער זה ולבחון את תפיסת הזהות הגברית של חיילים לשעבר בישראל שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב. יתרה מזאת, הוא מבקש להעמיד למבחן את התפיסה הרווחת בספרות המעטה על גבריותם של חיילים לשעבר הסובלים מפוסט-טראומה, שלפיה הזהות הגברית נפגעת (Brooks, 2005; Cox & O'Loughlin, 2016; Fox & Pease, 2012). כמו כן, מול המודל הגברי המסורתי, מודל המושתת על אתוס הלוחם (קינן, 2012), מוצב בשנים האחרונות מודל חלופי — מודל הגבריות החדשה (אלמוג, 2004; נרדי ונרדי, 1992). על רקע התפתחות זו, מבקש המחקר הנוכחי לבחון אילו אפשרויות טמונות במתכונת החדשה של גבריות להבניית הזהות הגברית לאחר התפתחות ההפרעה הפוסט-טראומטית.

האירוע הטראומטי על רקע השתתפות בקרב: שבר באתוס הגבר הלוחם

חשיפה לאירוע קרב עלולה להשפיע על הזהות ועל חוויית העצמי של הלוחם ולהיווצרות של תסמינים פוסט-טראומטיים (הרמן, 1992; נוי, 2000; Lifton, 1988; Parson, 1988, 1993; Ulman & Brothers, 1988; Wilson, 1980, 2006). הטראומה מנפצת את הדעות, האמונות וההנחות הבסיסיות על העולם וחוקיו ועל העצמי, ומערערת את הייצוגים הבטוחים לכאורה. פגיעה מסוג זה עלולה לעורר תחושת איום על הקיום וליצור תפיסה שהעצמי פגום וחסר ערך. רגשות אלו עלולים לפגוע בתפקוד

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

של הנפגע (Janoff-Bulman, 1992). כיוון שהפגיעה בקרב מתרחשת בדרך כלל בגיל 18-21, בתקופה ההתפתחותית של גיבוש זהות, עלולה הפגיעה הטראומטית עלולה ליצור שבר בשני מרכיבים חשובים של הזהות: ההמשכיות והדומות — כלומר הזהות מתגבשת דרך מתן תשובה שהאדם עונה לעצמו על השאלה מה מאחד אותו מעבר למצבים וזמנים משתנים (Erikson, 1968). שבר זה עלול לקטוע את רצף הזהות של האדם לאובדן תחושת ההמשכיות והיציבות בתמונת העצמי (Wilson, 1980, 2006).

האפשרות של פגיעה בזהות הגברית עולה מן הרעיון שגבריות היא הבניה חברתית המושרשת בערכים, בתפיסות ובאידיאולוגיות בזמן ובחברה נתונים (Connell, 1995). כדי לגייס גברים להשתתף בצבא ולהילחם, חברות רבות יצרו הלימה בין זהות לאומית למודלים של גבריות, וביססו מודלים אלו על דמות הלוחם (קינן, 2012). מודל הגבריות הלוחמת מדגיש שליטה בגוף, המתבטאת בכוח גופני וביכולת לבטא אגרסיביות, ובשליטה ברגשות, שמשמעותה איפוק רגשי וקור רוח (שיאון, 1997; שיאון ובן-ארי, 2007; Ben-Ari, 1998). מודל זה מחווק בתהליך חברות (סוציאליזציה) לגבריות המסורתית, שהינו חלק מההכשרה של חיילים קרביים (Green, Emslie, 2003; Hockey, 2003; O'Neill, Hunt, & Walker, 2010), וביטוי המובהק הוא גבורה בקרב (קינן, 2012; Hockey, 2003; Higate, 2003).

בחברה הישראלית מודל הגבריות הלוחמת בולט במיוחד. מודל זה גובש עוד בתקופת היישוב וזוהה עם דמותו של היהודי החדש — הצבר (אלמוג, 1997; ספקטור-מרזל, 2008), כיוון שהלם את היעד הלאומי העיקרי דאז — כינון המדינה ושמירה על ביטחונה (הולנדר, 2007; לומסקי-פדר, 1998; ליבליך, 1990; שיאון, 1997), ומילא תפקיד מרכזי בתהליך בניין האומה (Ben-Ari, 2001; Levy-Schreiber & Ben-Ari, 2000). אם כך, מאז ימי היישוב ועד היום, האתוס הישראלי שלפיו "גברי הוא ביטחוני" (קפלן, 1999) חורג מגבולות הארגון הצבאי ומכונן את הגבריות הישראלית בכללותה (לומסקי-פדר, 1998; ליבליך, 1990). יתרה מזו, אין הוא מוגבל לאנשים צעירים — הוא מרכזי גם בזהויותיהם של גברים ישראלים זקנים (נוטמן-שורץ, 2006; ספקטור-מרזל, 2008). אין ספק שבחברה הישראלית אתוס הלוחם מגלם מודל של הגבריות ההגמונית: צורה של גבריות נעלה מצורות גבריות אחרות (Connell, 1995).

כיוון שגבר מפנים את ציפיות החברה באשר לגבריות הולמת, אם הוא חווה כישלון לממש את ציפיותיו מעצמו, מתעורר קונפליקט בין העצמי ובין העצמי הגברי האידיאלי, והדבר עלול לגרום לו מצוקה נפשית (O'Neil, 2015; O'Neil, Good, & Holmes, 1995). ואכן, עדויות מחקריות מצביעות על קושי להפר בגלוי את הגבריות ההגמונית הצבאית, המגולמת בדמות הלוחם. כך, לדוגמה, במלחמת העולם הראשונה חיילים רבים סבלו מתסמינים גופניים כמו שיתוק וקיפאון כביטוי לחוסר יכולתם לעמוד בציפיות החברתיות ולהיות לוחמים על פי הדימוי הגברי הקלטי הנפוץ בתרבותם

(Showalter, 1987). גם במחקרים על ותיקי קרב אמריקנים הסובלים מהפרעה פוסט-טראומטית נמצא כי המשתתפים חוו פגיעה בתפיסת הגבריות שלהם משהופרו ההבניות ההגמוניות של גבריות (Karner, 1994; Smith, 2002). אשר לגברים ישראלים, מחקרים שבחנו לוחמים בעקבות מלחמת לבנון הראשונה (Solomon, 1993) ומלחמת המפרץ (Solomon, 1995) מצאו שאלה שחוו שתיארו אי-עמידה בציפיות החברתיות מהם כגברים – חוו מצוקה. על רקע זה, נראה כי אי-תפקוד בשדה הקרב בהתאם לאתוס הלוחם עלול לפגוע בזהות הגברית של כל חייל, ובייחוד בזהותו של חייל ישראלי.

לאחר החזרה הביתה : פגיעה מתמשכת בזהות הגברית בקרב חיילים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה

פגיעה בזהות הגברית של חייל אינה תחומה לתקופה של השירות הצבאי. בקרב גברים שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב בעת שירותם הצבאי, הפגיעה נמשכת גם בחיים האזרחיים. לצד תחושת הכישלון בשדה הקרב, גברים אלה חווים פגיעה מאי-יכולתם לעמוד באמות המידה של גבריות, לנוכח המצוקה הנפשית והקשיים בתפקוד שהם חווים בחייהם האזרחיים (Karner, 1994; Smith, 2002). כך למשל נמצא שממוצע הלחץ מתפקידי מגדר גבריים היה גבוה יותר בקרב גברים עם פוסט-טראומה מאשר בקרב כלל הגברים באוכלוסייה (Jakupcak, Osborne, Michael, Cook, & McFall, 2006). על הקשר שבין מצוקה מסוג זה לפגיעה בזהות הגברית מעיד גם הקשר שבין מצוקה פוסט-טראומטית למנגנוני התמודדות המזוהים עם גבריות. נמצאו קשרים חיוביים בין עוצמת התסמינים של הימנעות ועוררות-יתר למדדים המאפיינים התנהגות גברית מסורתית, כמו צמצום רגשי, עכבות בכיטויי חיבה, שליטה וביטחון עצמי מוגזם (Garcia, Finley, Lorber, & Jakupcak, 2011).

הקושי להסתגל לאורח חיים אזרחי על רקע הפרעה הפוסט-טראומטית יוצר פגיעה נוספת בעצמי הגברי של החייל המשוחרר (Brooks, 1990, 2005; Parson, 1988, 1993; Ulman & Brothers, 1988). פגיעה זו מלווה בחוויות של חוסר אונים, חולשה, נחיתות וחוסר יכולת (Fox & Pease, 2012; Parson, 1988, 1993; Ulman & Brothers, 1988). חוויית האובדן וחוסר האונים עלולה לנפץ את תחושת הגרנדיוזיות הגברית ("אני גבר כול יכול"), לפגוע בתפיסה העצמית של החיילים ולהביא לאובדן השליטה הגברית, וכך עלולה להיווצר פגיעה נרקסיסטית גברית (Parson, 1988, 1993; Ulman & Brothers, 1988). פגיעה זו מתוארת בספרות גם בהקשר של טראומה מינית בקרב גברים (Lisak, 1994). חיזוק אמפירי לטענה זו נמצא במחקר שעניינו ותיקי מלחמת וייטנאם, ובו נמצאו הבדלים בין חיילים שסבלו מפוסט-טראומה לחיילים שלא סבלו ממנה במדדים הנדרשים להתפתחות נפשית בשלב גיבוש הזהות על פי אריקסון. נפגעי הפוסט-טראומה חוו פגיעות רבה יותר ביכולת לאינטימיות, בתחושת הזמן,

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

ביצרנות ובשקדנות, ונוצרה אצלם זהות שלילית יותר מאשר בקרב ותיקי המלחמה שלא סבלו מפוסט-טראומה (Silverstein, 1994, 1996).

האם בהכרח פגיעה בגבריות?

כפי שהראינו, מרבית המחקרים שבחנו גברים הסובלים מפוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב, מצביעים על פגיעה בזהותם הגברית, מפני שלא עמדו בציפיות החברתיות של הגבריות ההגמונית, המושתתת על דמות הלוחם. אולם יש לשאול: האם תיתכנה אפשרויות אחרות להבניית זהות גברית בקרב לוחמים לשעבר נפגעי פוסט-טראומה, שלא תכלול פגיעה בגבריותם?

אפשרות אחת כזו היא המשכיות של הזהות הגברית המסורתית תוך מתן משמעות של גבריות כזו לחוויית הקרב הטראומטית. מחקרים מראים כי לוחמים ישראלים לשעבר מספרים על לחימה בשדה הקרב כמקור לאישוש של זהותם הגברית, ואף לחיזוקה. ספקטור-מרזל (2008) מצאה שקצינים בכירים מדור תש"ח בעשור השמיני לחייהם תיארו את הקרבות הרבים, שבהם השתתפו, על פי מודל של גבריות מסורתית. הם חידדו תכונות גבריות הגמוניות כמו שליטה רגשית וגופנית, קומפוטנטיות ועמידה מוצלחת במשימות (ניצחון בקרב) בתוך התגברות על קשיים רבים, והשתיקו קשיים רגשיים שהם חוו בעקבות הקרבות. ממצא דומה עולה ממחקרה של לומסקי-פדר (1998) בנוגע לסיפורי חיים של לוחמים שהשתתפו במלחמת יום הכיפורים. נמצא כי השפעת המלחמה על המשתתפים הייתה קשורה לאופן פירושם את תפקודם כגברים בקרבות. חיילים שהרגישו שלחימתם תאמה את אתוס הלוחם נרמלו את המלחמה למהלך חייהם. להבדיל, חיילים שסברו שלא עמדו בציפיות הגבריות תיארו את המלחמה כאירוע חיים יוצא דופן או משברי. שני מחקרים אלה בחנו גברים ישראלים שלא אובחנו כסובלים מפוסט-טראומה. מחקר שנערך לאחרונה על יוצאי צבא בכריטיניה מצביע על כיוון דומה גם בקרב גברים נפגעי פוסט-טראומה. במחקר זה נמצא שנרטיבים של גבריות מסורתית היוו מקור לחיזוק הבריאות הנפשית של המשתתפים (Caddick et al., 2015). ממצאים אלה מעלים את האפשרות כי בריאותם הנפשית של נפגעי פוסט-טראומה והערך העצמי שלהם יכולים להיתרם מהיצמדות לערכים מסורתיים של גבריות.

אפשרות אחרת להבניה של זהות גברית בקרב אוכלוסייה זו צומחת מהשינויים שהתחוללו בתפיסות של גבריות. בעשורים האחרונים החלו להישמע בחברה המערבית ביקורות בגנות האידיאולוגיה של הגבריות המסורתית (Pleck, 1995) והצעות לגבריות חדשה, שייצוגיה הם רגישות, חמלה, העדר סמכותיות ואמפתיה (אלמוג, 2004; נרדי ונרדי, 1992; קפלן, 2009). גם בישראל מודל הגבריות החדשה מוצע כחלופה למודל הגבריות הלוחמת (אלמוג, 2004). עם זאת, מחקרים שנעשו בשני העשורים האחרונים מראים שהמודל הגברי המתמקד בהירואיזם צבאי ומדגיש הקרבה למען הקולקטיב,

עדיין דומיננטי בקרב קבוצות רחבות בחברה הישראלית (הולנדר, 2007; נוטמן-שורץ, 2006; ספקטור-מרזל, 2008; ששון-לוי, 2006). ובכל זאת, האם ייתכן שמודל הגבריות החדשה אשר נכנס לשדה הזהויות הגבריות בישראל, מציע לגברים הסובלים מפוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב עוגן להגדרה עצמית, המתיר ביטוי של חולשה וקושי, מבלי לוותר על עצמי גברי? במחקר הנוכחי נבקש להעמיד למבחן אמפירי את שלוש האפשרויות האלה להבניית זהות גברית. באופן ספציפי, נרצה לחשוף אילו מודלים של גבריות יציגו חיילים לשעבר הסובלים מפוסט-טראומה עקב השתתפות בקרב.

המחקר הנוכחי

אף על פי שצבאיות בכלל ולחימה בפרט הן מרכיבים חשובים במודלים ההגמוניים של גבריות בישראל, כמעט אין מחקר על זהותם הגברית של חיילים ישראלים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב. המחקר הנוכחי מבקש לשפוך אור על הדרך שבה חיילים ישראלים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב מכוננים את זהותם הגברית. באופן ספציפי, הוא מבקש לבחון כיצד הם ממקמים את עצמם מול המודלים המשתנים של גבריות ישראלית: המודל ההגמוני של דמות הלוחם, ומודלים של גבריות חדשה.

פרדיגמה וגישת המחקר

המחקר הנוכחי מתבסס על הפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית (שלסקי ואלפרט, 2007). פרדיגמה זו מושתתת על אונטולוגיה רלטיביסטית, המדגישה ריבוי מציאויות, ועל אפיסטמולוגיה פרשנית, שלפיה אנשים מבינים את עצמם ואת עולמם באמצעות תהליכים של ייחוס משמעותות. כיוון שמשמעותות אלה הן תמיד סובייקטיביות, מסתמך מחקר קונסטרוקטיביסטי על התפיסות של המשתתפים את מצבם (Creswell, 2013) ומאמץ רציונל אינדוקטיבי. החוקרים המחזיקים בהנחות קונסטרוקטיביסטיות אינם ניגשים לשדה המחקר עם השערות מונחות תיאוריה אלא מבקשים להצמיח ידע פנימי (emic). במקרה זה, מדובר בתפיסות של המשתתפים בנוגע לגבריות וחוויותיהם בנוגע לגבריותם לנוכח מצוקת הפוסט-טראומה. בתוך הפרדיגמה הקונסטרוקטיביסטית, מאמץ המחקר הנוכחי את גישת המחקר הפנומנולוגית. גישה זו מבקשת לזהות את המשמעות שהמשתתפים מקנים ל"חוויה הנחווית" (lived experience) אודות תופעה מסוימת (Creswell, 2013). במקרה הנוכחי, מדובר בחוויה הנחווית אודות הגבריות על רקע פגיעה פוסט-טראומטית בקרב.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

המשתתפים במחקר

למדגם נבחרו 14 משתתפים בדגימת קריטריון – אותרו משתתפים אשר יכולים לספק הבנה מעמיקה של הנושא הנלמד (Patton, 2002). אמות המידה להכללה במדגם היו: גברים הסובלים מהפרעה פוסט-טראומטית על רקע השתתפות בקרב, מקבלים טיפול או טופלו בעבר במסגרת המתייחסת לפגיעה הפוסט-טראומטית, בעלי יכולת ורבליית ובמצב נפשי יציב. נערכו 16 ראיונות. מראיין אחד לא הסכים שהראיון יוקלט וסירב לחתום על טופס הסכמה מדעת ומראיין אחר דיבר בצורה לא ברורה, והדבר מנע אפשרות לתמלל את הראיון במלואו. נעשה ניסיון לבנות מדגם הטרוגני מבחינת רקע חברתי-כלכלי, גיל, האירוע הטראומטי, התפקיד הצבאי וקיומה או העדרה של פגיעה גופנית.

כל 14 המשתתפים שהראיונות עימם נותחו היו גברים יהודים. שבעה מהם נולדו בישראל, שלושה נולדו בארצות ערב ואחד נולד באירופה. טווח הגילים הוא 27-67 (גיל ממוצע – 44). השונות בגיל קשורה לעיתוי האירוע הטראומטי בחיים: עשרה משתתפים חוו את האירוע בגיל 18, בעת השירות הסדיר, וארבעה חוו אותו בגיל מבוגר יותר (20-30), בעת שירות מילואים. שבעה מהמשתתפים נשואים (שניים מהם בשנית), ארבעה גרושים ושלושה רווקים. לעשרה משתתפים השכלה של 12 שנות לימוד או יותר, ולארבעה משתתפים השכלה פחותה מכך. מבחינת תעסוקה, בעת הראיון חמישה משתתפים עבדו בהיקף מלא, שניים בהיקף חלקי, ושבעה לא עבדו. כולם למעט אחד מסרו כי משרד הביטחון מכיר בהם כבעלי הפרעה פוסט-טראומטית. המראיין שטרם זכה בהכרה אובחן על רקע זה על ידי הגורמים המטפלים ונמצא בעיצומו של תהליך ההכרה. המשתתפים דיווחו על שונות בעוצמת התסמינים הפוסט-טראומטיים ובתדירות הופעתם וכן בעוצמת הפגיעה בתפקוד.

אשר למאפייני האירוע הטראומטי, 8 משתתפים נפגעו בלחימה באחת ממלחמות ישראל, ו-6 משתתפים נפגעו באירועי קרב אחרים, שלא במסגרת מלחמה. 3 משתתפים דיווחו שחוו כמה אירועי קרב טראומטיים בשירותם הצבאי. בעת האירוע הטראומטי, 11 משתתפים שירתו בתפקידים קרביים, ו-3 שירתו בתפקידים תומכי לחימה ביחידות קרביות. 8 משתתפים נפצעו פיזית בקרב, רובם במצב קל-בינוני.

הליך המחקר

הפנייה למשתתפים פוטנציאליים נעשתה דרך אנשי קשר המוכרים לחוקר הראשי, מתוקף היותו קב"ן בשירות מילואים ביחידה לתגובות קרב. מטפלים אזרחיים או צבאיים התבקשו לפנות למועמדים מתאימים ולהציע להם להשתתף במחקר. החוקר הראשי שוחח בטלפון עם מועמדים שהביעו נכונות להשתתף במחקר, הציג את נושא

המחקר ובדק איתם שוב שהם עומדים בתבחינים שהוזכרו לעיל. עם המועמדים שנמצאו מתאימים נקבעה פגישה במקום ובזמן שהם ביקשו. את כל הראיונות ערך החוקר הראשי. בתחילת כל פגישה הוצגה מטרת המחקר והוסברו מטרת הריאיון ומהלכו. לאחר שהמשתתף הביע נכונות להשתתף במחקר, נמסר לו טופס הסכמה מדעת, והוא התבקש לקרוא אותו ולחתום עליו. הראיונות הוקלטו בהסכמת המשתתפים. הובטח כי אם במשך הריאיון יבקש המשתתף לסיים את השיחה, יופסק הריאיון מיד. ניכר שהמשתתפים שמחו להודמנות לספר את סיפור חייהם. תקציר המחקר, כולל הממצאים והמסקנות, נשלח לכל המשתתפים על פי בקשתם.

הראיונות וניתוחם

הנתונים במחקר הופקו מראיונות-עומק (Josselson, 2013). בראיונות אלו ביקשנו להבין את החוויה הנחווית של המשתתפים ואת תפיסות הגבריות שלהם. הראיונות התבססו על מדריך ריאיון שנבנה מראש, ובו שאלות על הרקע האישי והצבאי של המרואייין, על מהלך חייו ועל תפיסת הזהות הגברית שלו לפני השירות הצבאי ואחריו. בהתאם לעיקרון האינדוקטיבי, השאלות היו רחבות ופתוחות כדי לאפשר למשתתפים להציג את המשמעות הסובייקטיבית שהם מייחסים לעצמם ולתופעה הנחקרת (Creswell, 2013). הראיונות תומללו מילה במילה ונותחו על פי הגישה הפנומנולוגית (Moustakas, 1994). בשלב הראשון זוהו חלקים (משפט או אוסף משפטים) שסיפקו הבנה של חוויות המשתתפים. בשלב השני קובצו חלקים אלה לאשכולות לפי נושאים, כדי לתאר בפירוט את חוויות המשתתפים במונחים של זהותם הגברית. לבסוף שימשו תימות אלה לכתובת תיאור חוויות המשתתפים וההקשרים שהשפיעו עליהן ("תיאור מבני"). השלב האחרון בניתוח נועד לספק תיאור מורכב של "תמצית" התופעה הנחקרת: החוויה והתפיסות של זהות גברית בקרב גברים ישראלים עם פוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב.

איכות המחקר והיבטים אתיים

בשאיפה לעמוד בתבחיני האיכות של "יכולת לאשר" (confirmability) ו"יכולת לסמוך" (trustworthiness) (Lincoln & Guba, 1985), תועדו נתוני המחקר וכל שלבי הניתוח בקפדנות באמצעות יומן חוקר (שקדי, 2003). ביומן נרשמו מחשבות החוקר הראשי לאחר כל ריאיון ותובנות שעלו בשלבי ניתוח שונים. השימוש ביומן נעשה כדי לצמצם את השפעת הפרשנות של החוקר הראשי על תהליך הניתוח. בהצגת הממצאים הרבינו לצטט מדברי המשתתפים תוך הקפדה על הפרדה בינם ובין הפרשנות שלנו. כדי להגביר את מהימנות המחקר (שקדי, 2003) דנו כותבי המאמר ביניהם על הפרשנות עד שהגיעו

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

להסכמה. כמו כן, בכל אחד משלבי ניתוח הממצאים נעזר החוקר הראשי במשוב של עמיתים מהפורום למחקר איכותני (פל"א: <http://www.pele.org.il>) ומהקורס למחקר איכותני באוניברסיטה.

במחקר איכותני, ההליך העיקרי להשגת אמינות (credibility) (Lincoln & Guba, 1985) הוא רפלקציה של החוקר. המבט הרפלקטיבי במחקר הנוכחי הוא של החוקר הראשי: גבר, בשנות השלושים לחייו, עובד סוציאלי המטפל בנפגעי פוסט-טראומה בצבא, בעל עבר בשירות צבאי קרבי. מאפיינים אלו יכלו להשפיע על מידת הפתיחות של המשתתפים ועל תפוסותיהם בדבר התכנים ה"מתאימים" לראיונות. אפשר להניח כי היותו איש טיפול אפשר למשתתפים לבטא קשיים הקשורים לפגיעה והזמין אותם להתייחס לתהליך הטיפול שעברו. נראה כי העובדה שהחוקר מייצג את המסד המטפל בנפגעי פוסט-טראומה הבליטה את הכעס שביטאו כמה מהמשתתפים על תהליכי ההכרה של משרד הביטחון. אף על פי כן, זהותו המקצועית של החוקר לא מנעה מהמשתתפים להציג חלקים חיוביים, המתארים שיפור במצבם, והדבר יוצג בהרחבה בפרק הממצאים. כדי לצמצם את ההשפעות של מאפייני החוקר הראשי על פרשנות הממצאים, שותפו בתהליך הניתוח בקביעות גם שתי כותבות נוספות – נשים ישראליות ששירתו שירות צבאי לא קרבי.

המחקר קיבל אישור מוועדת האתיקה של אוניברסיטת בר-אילן. כמו כל ריאיון עומק בנושא רגיש, הראיונות במחקר זה היו עלולים לעורר במשתתפים מצוקה רגשית. החוקר דאג מראש לתת מענה למקרה כזה וסיכם עם המשתתפים שבמידת הצורך יוכלו ליצור עימו קשר טלפוני ואף לחזור ולהיפגש עימו. במקרים שהחוקר העריך כי יש צורך לבדוק את מצב המרואייין בעקבות הריאיון, הוא יזם שיחת טלפון עימו, דרש בשלומו ואף הציע להיפגש פגישה נוספת. אף אחד מהמשתתפים לא חש צורך בכך. היותו של החוקר חלק ממערך הטיפול בנפגעי פוסט-טראומה בבריאות הנפש של צה"ל היה עלול לעורר במשתתפים חשש שהוא יעביר מידע עליהם. כדי למנוע חשש כזה, סוכם עימם מראש כי אם יתעורר צורך ליידע את המטפל שלהם בעניין כלשהו, הדבר ייעשה רק בהסכמתם. בשני מקרים אכן עדכן החוקר את המטפלים, בהסכמת המשתתפים, בתכנים קשים שעלו בריאיון, כדי שיהיו ערים להם במפגשים הטיפוליים. בהצגת הממצאים הוסוו הפרטים המזהים של דמויות, מקומות ואירועים.

ממצאים

שתי תימות עיקריות עלו בראיונות עם המשתתפים: (1) שבר בזהות הגברית; (2) שינוי בתפיסת הגבריות ובהיות הגברית.

שבר בזהות הגברית

כל המשתתפים ביטאו שבר בזהותם הגברית. אצל כמה מהם התבטא שבר זה בחוויה של חוסר אונים ושל אובדן שליטה, ואצל אחרים בחוויה של אי-עמידה באמות המידה של "להיות גבר". את שני סוגי החוויות ייחסו המשתתפים הן לאירוע שנפגעו בו והן לחייהם לאחר האירוע.

חוויה של אובדן שליטה וחוסר אונים. שישה משתתפים דיברו על השלכות של חוויית אובדן שליטה ותחושה של חוסר אונים בגבריותם, הן בהקשר של האירוע הטראומטי והן בהקשר של חיים אחרי האירוע. כך סיפר שמואל על הקרב שנפגע בו:

שמואל: הרגשתי אפס מאופס [...] התחושה של [...] שאני אפס, איך הצלחתי שיפגעו בי מאחורה שזה כל המקור ל [...] לדיכאון, שזה היה מאחורה [...] מילא הייתי רואה מישהו שיורה עליי ואם לא פגעתי בו והוא פגע בי אז מגיע לי [...] אבל ככה לא היה לי אופציה [...] וזה וזה הורג לי מאוד [...] זה שבר אותי [...] גברית.

מראיין: גברית?

שמואל: כן [...] החוסר אונים הזה, המילת מפתח היא חוסר אונים [...] אין לך מה לעשות [...] אני לא בן אדם שבשליטה כל הזמן אבל [...] כשאתה לא בשליטה וקורה לך משהו ש... ש... שהוא טרגי, מסוכן [...] ושאיך לך שליטה על זה אז אתה [...] אתה לא גבר וזה פוגע בגבריות אין ספק.

גם דניאל מזהה גבריות עם שליטה ורומז שחוסר האונים שאפיין אותו באירוע ונמשך אחריו הפחית מגבריותו:

דניאל: יש אירועים שעושים ממך גבר, ויש... יש אירועים שלא עושים ממך גבר [...] התפיסה הזאת של, של אני רוצה להיות גבר יותר, אני רוצה להיות חזק יותר, אני רוצה להיות שולט יותר, ברובה, ברובה מושפעת מהמצב של חוסר אונים שממנו רוצים להימנע, לדעתי [...] אתה מבין?

אי-עמידה באמות המידה של "להיות גבר". החוויה של פגיעה בזהות הגברית עולה גם מהתייחסויות המשתתפים לאי-יכולתם למלא את מה שהחברה תופסת כגברי, תפיסה שהם הפנימו, הן באשר לאירוע הטראומטי והן בנוגע לתקופה שאחריו. יורם מתאר את הקרב שנפגע בו:

אני לא תפקדתי כמו שבדמיון שלי כילד בכיתה ב' שהיה קורא בשקיקה את הספרים של אבא שלי על ששת הימים או על יום כיפור [...] על סיפורי הגבורה ובונקרים מבוצרים וכאלה. אז לא תפקדתי, לא קיבלתי שם צל"ש והיה לי מתאים לאללה לגבריות שלי שיהיה לי פה צל"ש, אתה מבין? זאת אומרת, שזה

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

[...] בהתחלה, בהתחלה, בהתחלה, כשהייתי בתוך ואקום רק עם עצמי אז זה, אז זה פגע.

יורם מדגיש שאי-העמידה באמות המידה של גבריות קרבית פגעה בו. אלי מפורש יותר, ומשתמש במילה "שבירה". הוא מתאר בפירוט את הרגע שהכתה בו ההכרה שהוא אינו הגבר שחונך להיות, שהדימוי העצמי שלו כגבר התפרק, ואת התגובה הרגשית החריפה בעקבות זאת:

נכנסתי לתוך האוטובוס [...] ופתאום [...] והייתה לי שם שבירה [...] שאני עד היום זוכר אותה, אני חושב שפשוט ישבתי בספסל האחורי [...] בצורה הזאת בפניה גם מאחורה שאף אחד לא יראה ופשוט אני חושב שבכיתי [...] בטוח שיותר מ-24 שעות. לא קמתי, לא שתיתי מים, לא השתנתי, לא אכלתי, לא דיברתי עם אף אחד. מדי פעם עלה מישהו שאמרתי, עניתי איזה מן כן כזה וזה, אבל פשוט בכיתי [...] אני לא יודע אם, אם מרחמים על עצמי, אם מרחמים על ה... על... על ה... על הסטריאוטיפ ש... שלי שבעיניי נשבר, אם... אם... אם על החברים שנהרגו, על הסיטואציה, על זה ש... איך החולירות האלה בכלל יכולו להעמיד אותנו הגיבורים הגברים בסיטואציה, איך בכלל יכולנו להיפגע, הרי אנחנו, אנחנו לא, לא יכולים להיפגע. מאיפה בכלל יש להם את ה... ל... ל... לחארות האלה שכל מלחמה הם מורידים את הנעליים ובורחים, איפה היה להם בכלל את האומץ להילחם מולנו, אנחנו הכי טובים בעולם, אף אחד לא יכול עלינו. We are the champions.

הפגיעה בגבריות בעקבות אי-העמידה באמות המידה שהמשתתפים תופסים כגבריות מתבטאת גם בתארים את חייהם לאחר האירוע הטראומטי ואת חוסר התפקוד במגוון מישורי חיים הנתפסים כקשורים למערך התפקידים הגברי. כמה משתתפים מבטאים דיאלוג פנימי וחיצוני עם הסביבה על תחומים (כגון עבודה, משפחה, יחסי מין) שנפגעו והשפיעו על תפיסת הזהות הגברית שלהם.

פגיעה בתפקיד המפרנס. כמה משתתפים מתארים פגיעה ביכולתם לעבוד, או כישלון להתמיד בעבודה מסודרת וקבועה. כיוון שהם והחברה תופסים יכולת זו כתפקיד גברי מובהק (Tuval-Mashiach, 2006), הם רואים בכך כישלון במילוי הדרישה מהם כגברים למלא את אחד התפקידים המרכזיים כאבות במשפחותיהם. הפגיעה ביכולת זו פוגעת איפוא בתפיסת הזהות הגברית. יחזקאל אומר:

אם אתה לא... לא מסוגל ללכת לעבוד ולפרנס את המשפחה שלך, אז זה... זה... זה... זה אלף-בית של גבריות אני חושב, כן? אז אתה כאילו לא ממלא את תפקידך כגבר בכלל בתא המשפחתי [...] אתה צריך לתת לאישה ללכת לעבוד לפרנס בית ודברים כאלה ואתה צריך לריב עם משרד הביטחון, זה לא, זה לא נתפס טוב בתא משפחתי. וזה פגיעה ב... ב... בגבריות.

אוהד גילבר, גבריאלה ספקטור-מרזל, אופיר לוי ורחל דקל

לאחר מכן הוא מתייחס לדיאלוג שלו עם עצמו בנושא העמדה של החברה כלפי מצב זה:

אני הרבה שנים השתדלתי לא ללכת לאספות הורים [...] הייתי למשל חושב מה אני עונה אם ישאלו אותי במה אתה עובד. סתם יזרקו לי לחלל את השאלה הזאת. הילדה תשמע ששואלים אותי כזה דבר, מה אני עונה? אני לא נראה בלי ידיים, בלי רגליים, כן? אתה נראה שלם ומה יגידו אם אתה [...] לא עובד. מה אני אמור להגיד? אז הנה הדימוי, הנה הגבריות שלך נמחקת בשנייה בלי שתדע.

פגיעה בתפקוד הזוגי והמיני. הפגיעה בתפקוד המיני יוצרת אצל המשתתפים תחושת נחיתות ופגיעה בתפיסת זהותם הגברית. צבי מתאר זאת כך:

אני לא הייתי טוב במיטה. הרגשתי פגיעה ב... ב... בגבריות. לא הבנתי ש... אני לא טוב במיטה בגלל הטראומה. לא הייתי מודע לזה [...] הממ [...] הממ... אני לא יכולתי להחזיק קשרים. לא יכולתי להחזיק. אני לא הבנתי למה [...] הביטויים שנתתי לקשר הגברי, מדברים על גבריות אנחנו מדברים על ה... ה... היחסים בזוג, הלוא מה זה גבר כלפי המין השני? הוא בתור זוג כלפי העולם, מול העולם. לא ידעתי. לא ידעתי שיש שם משהו.

גיל מתאר את משמעות הפגיעה בקשריו עם בת-זוג בכלל וביחסי המין בפרט על תפיסת הזהות הגברית שלו:

כשאני חושב על זה שאני אוטוטו בן 34 ואתה יודע, עוד אין לי, אין לי מישהו [...] אני יודע מה היכולות שלי ואני יודע שמהו חוסם אותי מלהגיע אליהן. אז אני אומר לעצמי, כמה אני כבר יכול למכור את עצמי כגבר לבחורה [שתיקה]. ויש כמובן את ה [...] העניין של התפקוד המיני, שעל זה אני, אני לא יכול אף פעם לצפות מראש איך יהיו הביצועים שלי. לפעמים רק מהפחד שהמחשבות יתחילו לבוא וזה כבר מביא אותם [שתיקה]. אז אם יש פגיעה בתדמית הגברית שלי? יש, וואחד פגיעה.

פגיעה בקשרים עם אנשים. מקצת המשתתפים מייחסים גם לקושי ביחסים חברתיים, שמקורו בפוסט-טראומה, פגיעה בגבריותם. כך אהרון:

הפוסט-טראומה כאילו יכולה לפגוע מאוד בגבריות כי היא שואבת ממך המון דברים. ה... ה... הפתיחות שלך לאנשים, הדיבור שלך עם אנשים [...] ברגע שאתה לא יוצא מהבית וברגע שאתה לא מ... מתקשר עם אנשים, אז התחושות, כאילו העצמיות שלך נמוכות שאו-קיי, אני אפס, אני לוור, אני א... מה אני עושה פה בכלל, לא מתאים לי החיים האלה.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

תפקיד העובד-מפרנס, קיום מערכת זוגית ותפקוד מיני הם מאפיינים מובהקים של גבריות מסורתית, אך לא כך היכולת לקיים תקשורת עם אחרים. הקשר שאהרון קושר בין אי-יכולתו לנהוג בפתיחות בדיבור ובתקשורת עם אחרים לפגיעה בגבריות מזכיר שהגבריות איננה "עוד" ממד בזהותו של הגבר – היא-היא הזהות. כאשר "העצמות שלך" נמוכה, אומר אהרון, זוהי פגיעה בגבריות.

לסיכום, המשתתפים מתארים שבר בתפיסת זהותם הגברית, המתחיל באירוע הטראומטי ונמשך אחריו, לתוך חייהם בהווה. השבר מתבטא באובדן שליטה, בחוויה של חוסר אונים ובתחושה של אי-עמידה בציפיות מהם כגברים.

שינוי בתפיסת הגבריות ובהזות הגברית

התימה השנייה שעלתה בכמה ראיונות היא שינוי בתפיסה "מיהו גבר", ולעתים גם בזהות הגברית האישית, בעקבות האירוע הטראומטי והמצוקה שהתפתחה לאחר מכן. השינוי בהתייחסות לגבריות בא לידי ביטוי בשתי תת-תימות: האחת – ביקורת על הגבריות המסורתית ההגמונית והיבדלות ממנה, האחרת – פירוק הקטגוריה החברתית 'גבריות' והכללת תכנים מהגבריות החדשה.

ביקורת על הגבריות המסורתית והיבדלות ממנה. שישה משתתפים תיארו שינוי בתפיסת הגבריות שלהם בעקבות האירוע ובעקבות ההתמודדות עם המצוקה הפוסט-טראומטית, ודחייה מלאה או חלקית של התפיסות המסורתיות של גבריות, תפיסות שהיו שלהם עד הפגיעה. בתחילת הריאיון יורם מכנה את מפקדיו, המגלמים את הגבריות הצבאית הלוחמת, "ילדותיים". בהמשך הוא מספר:

ב"חומת מגן" נאלצתי להתמודד עם בדיוק עם הסוג הזה של המפקדים [...] אנשים שהם פשוט מתייחסים אליך כמו [...] איזה חייל על לוח שחמט שלהם [...] אנשים בעיניי חסרי ביטחון עצמי ושהם מוצאים את הגבריות שלהם ב [...] בפקוד.

אומנם יורם מבקר את הגבריות המסורתית בהקשר של מפקדיו, אך כאשר הוא מתאר את תפקודו בשעת הקרב, לאחר שנפצע, הביקורת על מודל זה אינה חד-משמעית. במקומה מוצג דיאלוג פנימי על האופן שבו הוא אמור לפעול על פי מודל הגבריות הלוחמת:

אם הייתי גיבור, אתה יודע, גיבור [...] גיבור ישראל, אני משער שהייתי חוזר אחורה, סוחב את שניהם על הכתפיים ומוציא אותם החוצה. [...] אבל אתה יודע, בהקשר של הגבריות וזה [...] בתפיסה הרומנטית נניח של ילד בן [...] בכיתה ב' ש... היה עומד ביום הזיכרון ולא יודע מה, ומתרגש [...] ולא מבין מה זה מלחמה באמת, ושומע סיפורי גבורה וכו' וכו' וכו'. כמו שככה

אוהד גילבר, גבריאלה ספקטור-מרזל, אופיר לוי ורחל דקל

מנחילים ל[...]. לילדים פה ו, וזה, זה הרי כל כך רחוק מהאמת. הרי בשטח אתה יודע, נכון שיש באמת אנשים שהתנהגו בגבורה עילאית, אבל בסך הכול מלחמה זה דבר די... שאין בו שום דבר הירואי, ורוב הזמן זה... זה גברים גדולים וחזקים בוכים ו... [....] ומדממים ו... [....] וצועקים אימא-אימא, אתה מבין?

מצד אחד, יורם משמיע ביקורת עצמית על שלא תפקד כ"גיבור" בעת הקרב, כמו אחרים ש"התנהגו בגבורה עילאית". אך בה בעת הוא מפרק את דימוי הגיבור ומייחס אותו לתפיסה ילדותית – תפיסה שיכול להחזיק בה רק מי שאינו מבין מלחמה מהי. דו-ערכיות זו עשויה לרמוז שמודל הגבריות ההגמונית מופנם עמוק אצל יורם ומדריך אותו, גם כאשר יורם מבקר אותו. מכל מקום, בסוף הסיפור יורם מכריע באופן ברור בין שתי התפיסות בכך שהוא ממקם את גבריותו אל מול הגבריות ההגמונית, המגולמת בדמותו של רפול:

מישהו סיפר לי על ריאיון שעשו עם אשתו של רפול, שהיא סיפרה שהוא היה גבר-גבר רפול, אבל הוא היה צורח כמו... כל לילה כמו תינוק. אז אני מעדיף לא להיות במצב הזה. מעדיף לטפל, לטפל בדבר הזה ולשמור אותו כל הזמן נמוך ולא לחכות שלושים שנה כמו גבר ובסוף להתחיל להשתין במ[...]. בפיג'מה בגיל חמישים. כאילו אני במצב טוב, אני נולדו לי [מתאר את ילדיו].

באמצעות ההתייחסות לרפול יורם לועג לגבריות הצבאית המסורתית, מצביע על המחיר הכרוך בה ומנגיד את עצמו ביחס אליה. משתתפים אחרים מבקרים את האלימות כמאפיין גברי, ולעתים אף קובעים מפורשות שהתנהגויות אלימות אינן התנהגות גברית. כך, למשל, כאשר שרון נשאל מהי גבריות בעיניו, הוא מתייחס לאלימות בביקורתיות:

בגלל שיש מישהו שהוא מרביץ לאנשים אז הוא גבר. אני חושב שהוא אהבל, הוא לא גבר, אתה מבין?

לצד המבקרים היבטים מסוימים של הגבריות המסורתית, כמה משתתפים מתנערים ממנה כמכלול, בהדגישם שהיא כבר אינה רלוונטית להם. יורם, אורן ואהרון מתארים את התפיסה המסורתית שהחזיקו בעבר כ"ילדותית". ויוסי מספר:

רק עכשיו אחרי המשבר של חומת מגן היה לי את האומץ לבוא ולהגיד אהה אני מוותר על ה... אני מוותר על הגבורה הזאת, על הגבריות הזאת.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

פירוק הקטגוריה "גבריות" והכללת תכנים של "הגבריות החדשה" בזהות הגברית

כמה משתתפים קוראים תיגר על עצם הקטגוריה החברתית "גבריות". כאשר שרון נשאל אם חל שינוי בגבריותו בעקבות האירוע הטראומטי, הוא מערער על השאלה:

יש משפט שאומר: תהיה גבר תן לה יד. תן לה יד תהיה גבר. מה זה תהיה גבר, אתה מבין? זאת אומרת, זה הכללה. גבר, יש לי בולבול — אני גבר. אבל [...] זה גם עניין תרבותי איפה זה בדיוק מתחלק למה זה גבר, אתה מבין? עכשיו, אני צריך לדעת את ההגדרה שלך מה זה גבר. תבוא תגיד לי, תשמע גבר זה [...] אני אגיד לך, מה פתאום אני ב-Y ככלל. אני לא, לא בחשיבה שלך ככלל, בסדר?

כמו שרון, גם אורן מבחין בין מין — הגוף הגברי, למגדר — קטגוריה תרבותית. הוא אינו מגדיר את עצמו במונח גבריות. הוא מעדיף את המונח אנושי:

אנושי [...] לא יודע, היום אני לא רואה שום דבר שבאמת מגדיר אותי כגבר [צחוק] מלבד ... אתה יודע, הפיזיולוגיה והאנטומיה שלי והצרכים ההורמונליים או יכולות כאילו ש [...] שיש לי [...] אני לא אלבש ורוד אבל [צחוק] עם זה למשל יש לי בעיה [...] כי זה באמת, אתה יודע, תמיד שאני רואה גבר לבוש ורוד זה נראה לי מגוחך [צחוק] לא יודע למה. פשוט ככה.

בתחילת הדברים אורן דוחה את הקטגוריה "גבריות" ומסרב להגדיר את עצמו במונחה. ובכל זאת הוא מציין שהוא לא ילבש ורוד. ההסתייגות הזאת חשובה, מפני שהיא מלמדת כי גם כאשר הוא מתנער מהגבריות המסורתית ההגמונית ומבקר אותה, הוא כולל היבטים שלה.

אם כן, משתתפים אלו מבטאים התייחסות דו-ערכית למודלים של גבריות מסורתית ולמודלים של גבריות בכלל שאפיינו אותם לפני הפגיעה. משתתפים אחרים מאמצים מודל חדש של גבריות, המזוהה עם "הגבריות החדשה" (נרדי ונרדי, 1992). הם מתארים מעבר ברור מגבריות אחת לאחרת. כאשר יגאל נשאל אם חלו שינויים בתפיסת הגבריות שלו במשך השנים, הוא משיב:

בטח [...] אמרתי לך עכשיו את המקרה האחרון של [...] התפרצתי עד שהגעתי למצב שאני נעצר במשטרה ואני סופר את זה כשפל. והיום, שאני מטופל, אז קודם כול [...] אתה רואה פה את הטישויים, זה לגיטימי לבכות בסרט, מה שפעם לא היה. זה לגיטימי לשמוע שקרה משהו מצער לבכות [...] זה גם לגיטימי שרואים אותי כזה. כי קודם יכול להיות שזה היה לגיטימי אבל כדאי שזה יהיה בהיחבא. לגיטימי מבחינתי, אבל זה גם לגביי, במרחב הציבורי זה גם לגיטימי מבחינתי, אני לא מתבייש בזה [...] נהייתי הרבה יותר רגיש [...] וחצייתי את הקווים במובן של אני עושה את זה.

“חציית קווים” כזאת ממודל אחד של גבריות לפני הפגיעה למודל אחר של גבריות היום, מופיעה לעיתים אצל אותו מרואיין עצמו. לדוגמה אצל אורן:

מהצד שלי היום להיות גבר זה להיות בן אדם, להיות [...] גבר כמו שאני רואה את זה היום זה אדם שיודע להתייחס לעצמו יפה, לאהוב את עצמו, לעשות את מה שטוב לו. ובאמצעות זה באמת יכול להעניק לסביבה שלו את כל מה שהוא חושב שהוא יכול וצריך ורוצה להעניק לסביבה שלו [...] יכול להיות הרבה יותר קשוב לסביבה שלו [...] היום זה בעיניי גבר, שיודע להקשיב לעצמו, שיודע להקשיב לסביבה [...] שיודע לבכות, שלא מתבייש בזה [...] תוך כדי זה יש גם את האבהות [...] נתפס אצלי קצת שונה היום העניין של הגבריות. לא אכפת לי שאם אני שם קרם פנים ואני אומר לחברים שאני שם קרם פנים, אז הם אומרים לי כאילו, מה אתה נקבה [...] זה עושה לי טוב, מה אכפת לי. זה לא נתפס כגברי [...] לפני כן הייתי, אתה יודע, מסתכל על זה כ... [...] גבר הוא זה שמגיע הביתה מהעבודה... לא משנה שגם האישה עבדה, אבל רבאק, למה אין לי כוס קפה על השולחן ואני לא יכול להרים את הרגליים שלי על השולחן. אתה יודע, זה הגבר כאילו [צחוק]. שש בבוקר קם בכיף, עושה כמה עבודות בית תחזוקה שצריך לעשות וזהו, אתה יודע [צחוק], חי את החיים [...] קצת יותר שולט בבית כביכול גם, אתה יודע [משתעל].

תכנים של הגבריות החדשה בולטים גם אצל שלושת המשתתפים המתארים יציאה מהמשבר להצלחה. מודל החיים המוצלחים שהם מציגים בהקשר של חייהם בהווה משלב בין אמות המידה של הגבריות המסורתית – הצלחה בעבודה, בזוגיות ובלמידים – למאפיינים של הגבריות החדשה: אבהות מעורבת וחשיפה רגשית. לדוגמה, אורן מבסס את הצלחתו בהווה הן על קריירה משגשגת והן על אבהות המדגישה טיפול בילדיו, ושהייה במחיצתם. ולא זו בלבד, אלא שהוא קושר ישירות בין אבהות טובה לגבריות:

[הילדים] היום בני 2 ו-4 [...] ילדים מקסימים, מדהימים, באמת [...] בשנתיים האחרונות ככה אני מגלה אותם [צחוק]. לפני זה – לא, לא כל כך יצא לי לגלות אותם, לא כל כך יצא לי להיות באמת אבא [...] אם אתה מתעסק בתפיסה הגברית, לא באמת יצא לי להיות גבר כאילו בבית הזה.

בדומה לכך, יורם משתית את הצלחתו בהווה על שילוב בין קריירה פורחת להקמת משפחה. כמו כן, הוא מתאר את ה“שליחות” שקיבל על עצמו לספר על הפגיעה ולשתף במצוקה – התנהגות שהיא חלק מהערכים המאפיינים את הגבריות החדשה:

כאילו אני במצב טוב. אני, נולדו לי שני בנים ויש לי קריירה מצליחה [...] אהה מתפקד מכל הבחינות ואולי גם עוד דברים שאני עושה עוזרים לאנשים אחרים

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

להיות מודעים לדבר הזה. אז זה הפך להיות אצלי איזה שהוא סוג של [...] שליחות מסוימת, אתה יודע, כאילו לחשוף את הסיפור הזה, ולא סתם עשיתי ארבע כתבות על פוסט-טראומה, על פגיעה, על פציעה, על שיקום ממנה, על העצמה מתוך הדבר הזה.

לסיכום, כמה משתתפים מתארים מעבר חד מהגבריות המסורתית ההגמונית לגבריות החדשה, אך רובם מבטאים תמונה מורכבת יותר. הם מקבלים היבטים מסוימים של הגבריות המסורתית ההגמונית, כמו הצלחה בעולם העבודה ובמשפחה, אך דוחים את ההיבטים הקיצוניים שלה וכוללים לתוך ההגדרה החדשה של גבריות מוטיבים הלקוחים ממודלים חדשים של גבריות – אבהות קרובה, ביטוי רגשי ואף היבטים הנחשבים נשיים, כמו טיפוח גוף באמצעות קוסמטיקה.

דיון

אף שצבאיות בכלל ולחימה בפרט הן מרכיבים מרכזיים במודל הגבריות ההגמונית (Connell, 1995) בישראל, המחקר על זהותם הגברית של חיילים ישראלים לשעבר שלקו בפוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב מועט ביותר. המחקר הנוכחי ביקש לתרום למילוי פער זה. המחקר מתבסס על ניתוח תימטי של 14 ראיונות עם חיילים ישראלים לשעבר שפיתחו פוסט-טראומה בעקבות חשיפה לקרב. כך ביקשנו ללמוד על הדרך שבה המשתתפים מכוננים את זהותם הגברית בין המודל הישראלי ההגמוני של הגבריות הלוחמת (ספקטור-מרזל, 2008) ובין מודלים של הגבריות החדשה (נרדי ונרדי, 1992), שנכנסו לשדה הזהויות הגבריות בישראל בשנים האחרונות.

טראומה ומצוקה פוסט-טראומטית – שבר בתפיסת הזהות הגברית המסורתית

כל המשתתפים ציינו שחוויות של חוסר אונים ושל אובדן שליטה שחוו הן באירוע שהם נפגעו בו והן בחייהם לאחריו, יצרו שבר בזהותם הגברית. עדויות אלו עולות בקנה אחד עם ממצאי מחקרים שבחנו חיילים לשעבר הסובלים מהפרעה פוסט-טראומטית ותיארו פגיעה בגבריותם (Solomon, 1993; Smith, 2002; Karner, 1994). כיוון ששליטה עצמית היא ערך חשוב בגבריות, וכיוון שחוסר אונים פוגע באוטונומיה – היבט מרכזי בהתפתחות הנרקיסיותם הבריאה של גברים (Meissner, 2005) – עלולים רגשות חוסר האונים, חוסר התקווה, ואובדן השליטה לפגוע בגרעין הנרקיסיסטי של העצמי (Parson, 1988, 1993) ולפגיעה נרקיסיסטית גברית (lifeline-wounded masculine narcissism).

את השבר בגבריותם ייחסו המשתתפים לאי-יכולתם לעמוד בציפיות מהם כגברים הן מהחברה (Eagan Chamberlin, 2012) והן מעצמם: לבטא גבורה, אומץ, כוח ושליטה עצמית — מאפיינים מוכרים של הגבריות ההגמונית בכלל ובחברה הישראלית בפרט (הולנדר, 2007; שיאון ובן-ארי, 2007; ששון-לוי, 2006). כישלון זה מנפץ את תחושת הגרנדיוזיות הגברית ("אני כול-יכול") ומעצים את חוויית אובדן השליטה הגברית (Ulman & Brothers, 1988). ככל הנראה, הפגיעה נובעת מהפער בין הפנטזיה הנערית של החיילים לשעבר בנוגע לגבריות, פנטזיה המבוססת על המודל ההגמוני, ובין מה שהתחולל בקרב. ממצאים אלו תואמים את ממצאי מחקרה של קרנר (Karner, 1994), שלפיהם האימונים הצבאיים מציעים לגברים הבטחה של גבריות והמלחמה מציעה להם מבחן לגבריות. ממצאי מחקר זה מעלים את האפשרות שהחשיפה לאירוע הטראומטי עצמו בעת הלחימה היא שעוררה בהם תחושות של חוסר אונים, חוסר כוחות ופגיעה בעצמיות הגברית שלהם. על פי המשתתפים, השבר בזהות הגברית לאחר הטראומה והתסמינים של הפוסט-טראומה פגעו בתפקודם בנושאים שונים: יכולת לעבוד ולדאוג למשפחה, זוגיות והורות, מעורבות בתחומים חברתיים וכלכליים. פגיעה זו בתפקוד, המדווחת גם במחקרים אחרים על נפגעי פוסט-טראומה (Creamer et al., 2010; Richardson et al., 2011), מתבטאת בין השאר בתפקידים ובמטלות המגדירים גבריות בכלל ובישראל במיוחד, ולפיכך פוגעת גם בגבריות (אלמוג, 2004). ממצאים אלו עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרו של סמית (Smith, 2002) על חיילי מלחמת וייטנאם שאובחנו כסובלים מפוסט-טראומה, ולפיהם חיילים אלו חוו מצוקה עם שובם לחיים האזרחיים מפני שלא עמדו במה שהם פירשו כציפיות של החברה מהם כגברים. המחקר הנוכחי מחזק איפוא את המסקנה שהפגיעה הנרקסיסטית הגברית (Parson, 1993), שהיא במהותה תהליך פסיכולוגי, קשורה הדוקות להקשר תרבותי-חברתי, דהיינו לאופן שהגבריות מוגדרת בחברה נתונה. בישראל הגבריות ההגמונית מגולמת עדיין בדמות הלוחם (קנין, 2012), ותפקוד בשדה הקרב נחשב אמת מידה חשובה להגדרת הגבריות (Ben-Ari, 2001), ולכן מוצב בה אתגר מורכב במיוחד לחיילים לשעבר הסובלים מפוסט-טראומה בעקבות ההשתתפות בקרב. כישלון לתפקד כ"גבר" בקרב — כלומר כישלון במבחן האולטימטיבי לגבריות הישראלית — מהדהד בזהותם של המשתתפים.

שינוי בזהות הגברית לאחר הטראומה

כפי שהראינו, כמה משתתפים בחנו את גבריותם לא רק לנגד מודל הגבריות המסורתי ההגמוני אלא גם לנגד המודל של הגבריות החדשה. המשתתפים ערכו דיאלוג פנימי דו-ערכי עם מודלים של גבריות הגמונית וביקרו ערכים מסורתיים של גבריות — שימוש בכוח ואלימות והחצנה של שליטה (הולנדר, 2007; שיאון ובן-ארי, 2007;

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

ששון-לוי, 2006). אפשר שביקורת זו משקפת תובנה של המשתתפים כי מצוקתם נובעת מחברות לערכים גבריים מסורתיים, תובנה אשר יכולה להיות חלק מרכזי מתהליך הריפוי והצמיחה שלהם, כפי שמוצע בספרות על נפגעי פוסט-טראומה עקב אירוע קרב (Brooks, 2005).

המשתתפים ניהלו דיאלוג פנימי על מהי גבריות גם דרך הגדרה עצמית השונה מהגבריות המסורתית שאפיינה אותם לפני האירוע הטראומטי. הם ביטאו לגיטימציה להתנהגויות שלדבריהם בעבר תפסו כנשיות: טיפות, רגישות, ביטוי רגשי, קשב לסביבה, דאגה לבת-הזוג ותמיכה בה והשקעה באבהות, וביטאו ערכים הנכללים ב"גבריות החדשה" – שוויון, שיתוף, סולידריות, צמיחה ופיתוח אישי (אלמוג, 2004; נרדי ונרדי, 1992). כ"גברים חדשים" הם מטפחים גישה הומניסטית לעצמם ולסביבה, מבטאים רגשות מילולית – תכונה שנתפסה בעבר כחולשה, מאזנים בין עבודה לחיי בית ומשפחה, מגשימים אבהות ומבטאים את רגשותיהם כלפי ילדיהם, רגישים לצורכיהם ומשתתפים באופן פעיל בגידולם, מפתחים מודעות לרגשותיהם ולצורכיהם האישיים (נרדי ונרדי, 1992; Coltrane, 1996).

נדגיש כי גם משתתפים המציגים ערכים של גבריות חדשה ביטאו ערכים מסורתיים של גבריות והציגו את עצמם על פי אמות המידה של הצלחה סטריאוטיפית גברית: קריירה ובנייה של תא משפחתי, כמו גברים רבים בישראל (ראו לדוגמה: Tuval-Mashiach, 2006). דו-ערכיות זו עשויה להיות שלב ביניים בתהליך הקוגניטיבי והרגשי הכרוך במעבר מתפיסה של גבריות מסורתית למודלים של גבריות חדשה, אשר דומה כי הם מתאימים יותר לסיטואציה העכשווית של המשתתפים. השינוי בהגדרה העצמית הגברית עולה בקנה אחד עם אחד התהליכים העיקריים בתהליך הצמיחה שעוברים נפגעי פוסט-טראומה – עריכת שינויים חיוביים בהשקפת עולמם, כלומר בנייה מחדש של אמונות, מטרות ועמדות כלפי העולם ושל תפיסות כיצד יש לחיות בו (Joseph, 2009; Tedeschi & Calhoun, 1996, 2004). תהליך זה כולל הרהור פנימי של הנפגע על הנחות, מטרות ואמונות שאינן תואמות את המצב החדש ואינן משרתות אותו עוד, ורכישה של השקפות עולם חדשות (Janoff-Bulman, 2006; Joseph, 2009; Tedeschi & Calhoun, 1996, 2004). כחלק מתהליך הצמיחה, מקצת המשתתפים הגמישו את הקטגוריה "גבריות" והבנו אותה בהתאם לצורכיהם ולהעדפותיהם היום. ביקורתם על הגבריות ההגמונית, ההיבדלות ממנה והכללת תכנים של הגבריות החדשה בתפיסת הגבריות שלהם מלמדים על שינוי בסדרי העדיפויות הערכיים ובהשקפות העולם בתחום זהות בסיסי. השינוי בתפיסת הגבריות תואם גם את מה שקונל (Connell, 1995) תיאר כתהליכי צמיחה תוך-אישיים משמעותיים, כגון מודעות והצבת מטרה להתפתחות, ובכלל זה יצירת גבריות חדשה. השינוי בזהות הגברית כחלק מתהליך השיקום מהפוסט-טראומה נתמך במחקרים שנעשו בארצות-הברית, אשר מצאו כי

היכולת לשנות את ההתייחסות לעמדות המסורתיות של גבריות ולקבל מודלים גבריים חדשים היא מרכיב חשוב בתהליכי השינוי והשיקום של חיילים שלחמו בווייטנאם ולקו פוסט-טראומה (Karner, 1994; Smith, 2002). ההבניה מחדש של הזהות לאחר הטראומה, ובכלל זה צמצום הפער בין תפיסת הזהות של הנפגע לתפיסות החברה, יכולה לצמצם את מצוקתו של הנפגע ולסייע לו ליצור עצמי מגובש יותר, וכך לסייע בשיקום לאחר הטראומה (Laufer, 1988). בהקשר זה נזכיר כי כל המשתתפים היו בטיפול נפשי בזמן המחקר או לפניו. ייתכן מאוד כי תהליך הטיפול עודד אותם לחפש מודלים של זהות, ובכללם מודלים של זהות גברית, המשרתים את הסיטואציה שלהם בהווה, וכך עורר שינוי בזהותם הגברית.

ככל הידוע לנו, עד כה לא דווח בספרות המחקר העוסקת בנרטיבים של נפגעי פוסט-טראומה (כגון עומר ואלון, 1997; Wigren, 1994; Neimeyer, 2005) על הבניית גבריות על בסיס ערכים של הגבריות החדשה. אף על פי כן, כמה חוקרים הציעו שכניסה של ערכים חדשים של גבריות עלולה להגביר את הלחץ על גברים מפני שהיא תחייב אותם לעמוד בציפיות חברתיות נוספות (Morgan, 2006). במחקר הנוכחי מוצע שמודל הגבריות החדשה עשוי לשמש משאב, ולא רועץ, לגברים שנפגעו בפוסט-טראומה בעקבות השתתפות בקרב. ההתאמה שעשו הנפגעים עצמם בזהותם לשינויים שחלו במודלים הגבריים בישראל (אלמוג, 2004; הולנדר, 2007) יכולה לשפר את ההתאמה בין ציפיותיהם מעצמם לציפיות מגברים בחברה הישראלית בימינו (קינן, 2012). מבחינה זו, המחקר הנוכחי מאיר לא רק את מקומה החשוב של הזהות הגברית בקרב חיילים שנפגעו בפוסט-טראומה אלא גם את חשיבותה של הבניית זהות גברית חדשה כחלק מתהליך השיקום לאחר הטראומה. הוא מדגיש את החשיבות שבצירוב של תפיסות ואמונות חדשות בשאלה מהי גבריות, לשם הגדרה מחדש של הזהות הגברית ולצמצום הפער בין הדימויים החברתיים לדימוי העצמי הגברי, לעלייה באינטגרציה של הזהות הגברית ולהשפעה על מכלול זהותו של הנפגע ועל תפקודו.

מגבלות המחקר:

1. המשתתפים במחקר הנוכחי גויסו באמצעות גורם שלישי, אנשי מקצוע, ולכן חסר לחוקרים תיעוד של אבחון והערכה רשמיים בנוגע להפרעה הפוסט-טראומטית. אף על פי כן, אגף השיקום של משרד הביטחון הכיר בכל המשתתפים כנכי צה"ל על רקע הפרעה פוסט-טראומטית.
2. אחד ממאפייני אוכלוסיית המחקר, שהיה אמת מידה חיונית להשתתפות במחקר, היה הימצאותו של המשתתף בקשר עם גורם טיפולי בעבר או בהווה. לפיכך, ייתכן שהממצאים משקפים תפיסת זהות גברית המושפעת מטיפול, ולכן אינם יכולים ללמד על הזהות הגברית של נפגעי פוסט-טראומה שלא עברו תהליך דומה.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

3. מרבית המשתתפים מוכרים על ידי אגף השיקום כנכי צה"ל הסובלים מהפרעה פוסט-טראומטית. אפשר שעובדה זו גרמה להם, במודע או שלא במודע, להעצים את תיאורי הפגיעה והמצוקה כדי להצדיק את מעמדם כנכי צה"ל. אפשרות זו סבירה פחות לאור התימה השנייה שתוארה במאמר זה — שיפור במצבם הנפשי בפרט ובחייהם בכלל.

לסיכום, המחקר הנוכחי דן לראשונה בזהות הגברית של נפגעי פוסט-טראומה על רקע השתתפות בקרב בישראל. חשיבותו נובעת ממקומם המרכזי של הצבא בכלל ושל לחימה בקרב בפרט בהגדרת הגבריות הישראלית ההגמונית. ממצאי המחקר מאירים את מרכזיותה של הזהות הגברית בקרב הנפגעים ואת השבר העמוק שחל בה בעקבות כישלון בקרב — המבחן האולטימטיבי של הגבריות הישראלית (Ben-Ari, 2001). כמו כן, המחקר מאיר את השינויים בזהותם הגברית של נפגעי פוסט-טראומה — שילוב בין ערכים של הגבריות ההגמונית לערכים של הגבריות החדשה כחלק מתהליך השיקום. כדי להעמיק את ההבנה של הזהויות הגבריות של נפגעי פוסט-טראומה בעקבות אירוע קרב בישראל, יש צורך במחקרים נוספים, איכותניים וכמותניים, לבחינה של מגוון קבוצות אוכלוסייה, לפי גיל, מלחמות, עיתוי הפגיעה ומשתנים אחרים.

נקודות מפתח

- המחקר בוחן לראשונה את הזהות הגברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית על רקע השתתפות בקרב בישראל.
- המחקר מאיר את מרכזיותה של הזהות הגברית בקרב הנפגעים ואת השבר העמוק שחל בה בעקבות תחושה של חוסר אונים וכישלון בעמידה בציפיות הגבריות.
- המחקר מצביע על שינויים בזהות הגברית של חלק מהנפגעים, הכוללים ערכים של הגבריות החדשה.
- המחקר מצביע על החשיבות בשילוב ערכים של הגבריות ההגמונית עם ערכים של הגבריות החדשה בתהליך השיקום של נפגעי פוסט-טראומה על רקע השתתפות בקרב.

מקורות

- אלמוג, ע. (1997). הצבר: דיוקן. תל-אביב: עם עובד.
- אלמוג, ע. (2004). פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית. אור-יהודה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, זמורה ביתן.
- בלייך, א. וסולומון, ז. (2002). נכות נפשית: היבטים רפואיים, חברתיים ושיקומיים: משרד הביטחון. הולנדר, ע. (2007). הגבר הישראלי החדש? שינויים בהכניות של גבריות בראיה בין דורית. עבודת גמר לקבלת התואר דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.
- הרמן, ג. (1992). טראומה והחלמה. תל-אביב: עם עובד.
- לומסקי-פדר, ע. (1998). כאילו לא הייתה מלחמה: סיפורי חיים של גברים ישראלים. ירושלים: מאגנס.
- ליבליך, ע. (1990). הכניסה לבגרות במהלך השרות הסדיר בצה"ל. בתוך: ק. בנימיני, ע. דולב, ע. כהן וי. מ. שלזינגר (עורכים), עיון ויישום בפסיכולוגיה (עמ' 271-282). ירושלים: מאגנס.
- נוטמן-שורץ, א. (2006). גלגולו של מיתוס: "סיפורי חיים" ו"תסריטי חיים" של גברים ישראלים ערב פרישה מהעבודה. מגמות, מד(3), 555-531.
- נוי, ש. (2000). מצבי לחץ טראומטיים. תל-אביב: שוקן.
- נרדי, ח. ונרדי, ר. (1992). גברים בשינוי: בדרך לגבריות אחרת. תל-אביב: מודן.
- ספקטור-מרזל, ג. (2008). צברים לא מזדקנים. ירושלים: מאגנס.
- עומר, ח. ואלון, נ. (1997). מעשה הסיפור הטיפולי. תל-אביב: מודן.
- קינן, ע. (2012). כאילו היא פצע נסתר: טראומת מלחמה בחברה הישראלית. תל-אביב: עם עובד.
- קפלן, ד. (1999). דוד, יהונתן וחיילים אחרים: על זהות, גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קפלן, ד. (2009). הקדמה למהדורה העברית. בתוך: ר. קונל (עורך), גבריות (עמ' 11-18). חיפה: פרדס.
- שיאון, ל. (1997). דימויי גבריות אצל לוחמים: השרות בחטיבת חיל הרגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות. ירושלים: המרכז על שם שייך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- שיאון, ל. ובן-ארי, א. (2007). גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור. סוציולוגיה ישראלית, ט, 171-149.
- שלסקי, ש. ואלפרט, ב. (2007). דרכים בכתיבת מחקר איכותני: מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. תל-אביב: מכון מופ"ת.
- סקדי, א. (2003). מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני — תיאוריה ויישום. תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב.
- ששון-לוי, א. (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס והקיבוץ המאוחד.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

- Ben-Ari, E. (1998). *Mastering soldiers: Conflict, emotions, and the enemy in an Israeli military unit*. New York, NY: Berghahn Books.
- Ben-Ari, E. (2001). Tests of soldierhood, trials of manhood: Military service and male ideals in Israel. In D. Maman, E. Ben-Ari, & Z. Rosenhek (Eds.), *Military, state and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 239-267). New Brunswick, NJ: Transaction Press.
- Brooks, G. (1990). Post-Vietnam gender role strain: A need concept? *Professional Psychology: Research and Practice, 21*, 18-25. doi: 10.1037/0735-7028.21.1.18
- Brooks, G. (2005). Counseling and psychotherapy for male military veterans. In G. R. Brooks & G. E. Good (Eds.), *The new handbook of psychotherapy and counseling with men: A comprehensive guide to settings, problems, and treatment approaches* (pp. 104-118). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Caddick, N., Smith, B., & Phoenix, C. (2015). Male combat veterans' narratives of PTSD, masculinity, and health. *Sociology of Health & Illness, 37*, 97-111. doi:10.1111/1467-9566.12183
- Coltrane, S. L. (1996). *Family man: Fatherhood, housework, and gender equity*. New York, NY: Oxford University Press.
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Cambridge, England: Polity Press.
- Cox, D. W., & O'Loughlin, J. (2016). Posttraumatic stress mediates traditional masculinity ideology and romantic relationship satisfaction in veteran men. *Psychology of Men & Masculinity, 18*, 382-389. doi: 10.1037/men0000067
- Creamer, M., Wade, D., Fletcher, S., & Forbes, D. (2011). PTSD among military personnel. *International Review of Psychiatry, 23*, 160-165. doi: 10.3109/09540261.2011.559456
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five traditions* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dekel, R., & Monson, M. C. (2010). Military-related post-traumatic stress disorder and family relations: Current knowledge and future directions. *Aggression and Violent Behavior, 15*, 303-309. doi: 10.1016/j.avb.2010.03.001
- Eagan Chamberlin, S. M. (2012). Emasculated by trauma: A social history of post-traumatic stress disorder, stigma, and masculinity. *The Journal of American Culture, 35*, 358-365. doi: 10.1111/jacc.12005
- Erikson, E. (1968). *Identity: Youth and crisis*. New York, NY: Norton.
- Fox, J., & Pease, B. (2012). Military deployment, masculinity and trauma: Reviewing the connections. *The Journal of Men's Studies, 20*, 16-31. doi: 10.3149/jms.2001.16

- Garcia, H. A., Finley, E. P., Lorber, W., & Jakupcak, M. (2011). A preliminary study of the association between traditional masculine behavioral norms and PTSD symptoms in Iraq and Afghanistan veterans. *Psychology of Men & Masculinity, 12*, 55-63. doi: 10.1037/a0020577
- Green, G., Emslie, C., O'Neill, D., Hunt, K., & Walker, S. (2010). Exploring the ambiguities of masculinity in accounts of emotional distress in the military among young ex-servicemen. *Social Science & Medicine, 71*, 1480-1488. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.07.015
- Higate, P. (2003). Soft clerks' and "hard civvies": Pluralizing military masculinities. In P. R. Higate (Ed.), *Military masculinities: Identity and the state* (pp. 27-42). Westport, CT: Praeger.
- Hockey, J. (2003). No more heroes: Masculinity in the infantry. In P. R. Higate (Ed.), *Military masculinities: Identity and the state* (pp. 15-25). Westport, CT: Praeger.
- Jakupcak, M., Osborne T. L., Michael, S., Cook, J. W., & McFall, M. (2006). Implications of masculine gender role stress in male veterans with post-traumatic stress disorder. *Psychology of Men & Masculinity, 7*, 203-211. doi: 10.1037/1524-9220.7.4.203
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Toward a new psychology of trauma*. New York, NY: The Free Press.
- Janoff-Bulman, R. (2006). Schema-change perspectives on posttraumatic growth. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice* (pp. 81-99). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Joseph, S. (2009). Growth following adversity: Positive psychological perspectives on posttraumatic stress. *Psychological Topics, 18*, 335-344.
- Josselson, R. (2013). *Interviewing for qualitative inquiry: A relational approach*. New York, NY: The Guilford Press.
- Karner, T. X. (1994). *Masculinity, trauma, and identity: Life narratives of Vietnam veterans with post-traumatic stress disorder*. Unpublished doctoral dissertation. University of Kansas.
- Laufer, R. S. (1988). The serial self: War trauma, identity and adult development. In J. P. Wilson (Ed.), *Human adaptation to extreme stress* (pp. 33-53). New York, NY: Springer.
- Levy-Schreiber, E., & Ben-Ari, E. (2000). Body-building, character-building and nation-building: Gender and military service in Israel. *Studies in Contemporary Jewry, 16*, 171-190.
- Lifton, R. (1988). Understanding the traumatized self: Imagery, symbolization and transformation. In J. P. Wilson (Ed.), *Human adaptation to extreme stress* (pp. 35-54). New York, NY: Springer.

בין שבר לשינוי: זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

- Lincoln, Y., & Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lisak, D. (1994). The psychological impact of sexual abuse: Content analysis of interviews with male survivors. *Journal of Traumatic Stress, 7*, 525-548. doi: 10.1002/jts.2490070403
- Meissner, W. W. (2005). Gender identity and the self: Gender formation in general and in masculinity. *Psychoanalytic Review, 92*, 1-27. doi: 10.1521/prev.92.1.1.58709
- Morgan, D. (2006). The crisis in masculinity. In K. Davis, M. Evans, & J. Lorber (Eds.), *Handbook of gender and women's studies* (pp. 109-123). London, England: Sage.
- Moustakas, C. (1994). *Phenomenological research methods*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Neimeyer, R. A. (2005). Re-storing loss: Fostering growth in the posttraumatic narrative. In L. G. Calhoun & R. G. Tedeschi (Eds.), *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice* (pp. 68-80). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- O'Neil, J. M. (2015). *Men's gender role conflict*. Washington, D.C.: American Psychological Association.
- O'Neil, J. M., Good, G. E., & Holmes, S. (1995). Fifteen years of theory and research on men's gender role conflict. In R. F. Levant & W. S. Pollack (Eds.), *The new psychology of men* (pp. 164-206). New York, NY: Basic Books.
- Parson, E. R. (1988). Post-traumatic self disorder, theoretical and practical consideration in psychotherapy of Vietnam war veterans. In J. P. Wilson, Z. Harzel, & B. Kahana (Eds.), *Human adaptation to extreme stress: From the holocaust to Vietnam* (pp. 245-283). New York, NY: Plenum.
- Parson, E. R. (1993). Posttraumatic narcissism: Healing traumatic alterations in the self through curvilinear group psychotherapy. In J. P. Wilson & B. Raphael (Eds.), *International handbook & traumatic stress syndrome* (pp. 821-840). New York, NY: Plenum.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative evaluation and research methods* (3rd ed.). Newbury Park, CA: Sage.
- Pleck, J. H. (1995). The gender role strain paradigm: An update. In R. F. Levant & W. S. Pollack (Eds.), *A new psychology of men* (pp. 11-32). New York, NY: Basic Books.
- Richardson, L. K., Frueh, B. C., & Acierno, R. (2010). Prevalence estimates of combat-related post-traumatic stress disorder: Critical review. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 44*, 4-19. doi:10.3109/00048670903393597

- Showalter, E. (1987). Rivers and sassoon: The inscription of male gender anxieties. In M. R. Higonnet, J. Jenson, S. Michel, & M. C. Weitz (Eds.), *Behind the lines: Gender and the two world wars* (pp. 61-69). New Haven, CT: Yale University Press.
- Silverstein, R. (1994). Chronic identity diffusion in traumatized combat veterans. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 22, 69-80. doi: 10.2224/sbp.1994.22.1.69
- Silverstein, R. (1996). Combat-related trauma as measured by ego developmental indices of defenses and identity achievement. *The Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development*, 157, 169-179. doi: 10.1080/00221325.1996.9914855
- Smith, M. M. (2002). *For god, country, and manhood: The social construction of posttraumatic stress disorder among Vietnam veterans*. Unpublished doctoral dissertation. University of California, San Diego.
- Solomon, Z. (1993). *Combat stress reaction: The enduring toll of war*. Boston, MA: Springer.
- Solomon, Z. (1995). *Coping with war-induced stress: The Gulf War and the Israeli response*. New York, NY: Plenum Press.
- Solomon, Z., & Horesh, D. (2007). Changes in diagnostic criteria for PTSD: Implications from two prospective longitudinal studies. *American Journal of Orthopsychiatry*, 77, 182-188. doi: 10.1037/0002-9432.77.2.182
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (1996). The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 9, 455-471.
- Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: Conceptual foundation and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1-18. doi: 10.1207/s15327965pli1501_01
- Thomas, J. L., Britt, T. W., Odle-Dusseau, H., & Bliese, P. D. (2011). Dispositional optimism buffers combat veterans from the negative effects of warzone stress on mental health symptoms and work impairment. *Journal of Clinical Psychology*, 67, 866-880. doi: 10.1002/jclp.20809
- Tuval-Mashiach, R. (2006). "Where is the story going?" Narrative forms and identity construction in the life stories of Israeli men and women. In D. P. McAdams, R. Josselson, & A. Lieblich (Eds.), *Identity and story: Creating self in narrative*. (pp. 249-268). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Ulman, R. B., & Brothers, D. (1988). *The shattered self: A psychoanalytic study of trauma*. Hillsdale, NJ: Analytic Press.

בין שבר לשינוי : זהות גברית של חיילים לשעבר הסובלים ממצוקה פוסט-טראומטית

- Wigren, J. (1994). Narrative completion in the treatment of trauma. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 31, 415-423. doi: 10.1207/s15327965pli1501_01
- Wilson, J. P. (1980). Conflict, stress and growth: The effect of war on psychosocial development among Vietnam veterans. In C. Figley & S. Leventman (Eds.), *Strangers at home: Vietnam since the war* (pp. 123-165). New York, NY: Brunner/Mazel.
- Wilson, J. P. (Ed.). (2006). *The posttraumatic self: Restoring meaning and wholeness to personality*. New York, NY: Routledge.

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

אביבה זריהן ויצמן וצבי איזיקוביץ'

רקע: ביחסים אינטימיים שיש בהם אלימות של הגבר כלפי האישה, חשוב להרחיב את הבנת השינוי בתגובותיהם למצבי פגיעה במערכת היחסים הזוגיים, בעיקר בעקבות התערבות טיפולית.

מטרת המחקר: לחקור אלו תגובות בחוויה הזוגית הן דומיננטיות לגברים שעברו טיפול ובאיזה אופן, ולהאיר את מה שהגברים תופסים כמשמעותי לתהליך השינוי שלהם.

שיטת המחקר: רואיינו 15 גברים נשואים שהופנו למחקר בידי מרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה. הראיונות היו מובנים-למחצה. שיטת התיאוריה המעוגנת בשדה הנחתה את הדגימה והניתוח.

ממצאים: התימה המרכזית הייתה חוויית השינוי בתגובות למצבי פגיעה שהציגו הגברים לעומת חוויית התקיעות שהייתה להם בעבר, ובה שינוי בהתנהגותם כלפי בת-הזוג ובתפיסתם את בת-הזוג. לדוגמה: בחלק ההתנהגותי – אלימות לעומת הבלגה; בחלק התפיסתי – ייחוס כוונת זדון לעומת אי-ייחוס כוונת זדון. בנרטיבים הוצג השינוי על ציר זמן – עבר מול הווה. זיהוי מרכיבי השינוי העיקריים בנרטיבים אפשר הבניה של ארבעה נתיבי שינוי בהתמודדות של הגברים עם תפיסת הפגיעה בבת-הזוג: שאיפה להיות שולט; שאיפה להיות צודק; גילוי מחדש של עצמי; גילוי מחדש של ה"ביחד".

מסקנות והשלכות לפרקטיקה: גברים אלימים שעברו טיפול מבנים ציר שינוי מבוסס-תגובות בעבר ובהווה. הממצאים עשויים לכון את ההסתכלות לתוך עולמם התקוע או המשתנה של גברים אלימים ולשמש בסיס לפיתוח טיפולוגיה של שינוי שהם חווים. הממצאים עשויים לסייע למטפלים להכיר את ההבניה השונה המתרחשת בתהליכי השינוי של גברים אלימים על ציר הזמן, להכיר ולתקף חוויות של טיפוסים שונים ובכך לסייע להם להמשיך ולחולל את השינוי.

מילות מפתח: אלימות ביחסים אינטימיים, גברים מכים, התמודדות, שינוי

מבוא

הדרך שבה חוקרים וקלינאים מתבוננים בתופעת האלימות ביחסים זוגיים התרחבה והשתנתה בשנים האחרונות. שנים רבות יוחסה אלימות זוגית בעיקר לגברים המכים את בנות-זוגם, ואילו הנשים נתפסו כקורבן פסיבי (Stith, McCollum, Amanor-Boadu, & Smith, 2012). בתפיסה זו כשלעצמה יש אובייקטיפיקציה ודה-פרסונליזציה לנשים ולדמות האישה המוכה (Lamb, 2005). כיום מחקרים מציגים סימטריה מגדרית, וטוענים כי נשים תוקפות לא פחות מגברים (Straus, 2008). ישנם חוקרים המציעים את המונח 'טרור אינטימי' לאלימות פטריארכלית עם מרכיבים של שליטה, ובה הגבר הוא התוקף הדומיננטי; ואת המונח 'אלימות מצבית' לאירוע שבמהלכו יוצא הקונפליקט הזוגי מכלל שליטה, והוא יותר סימטרי מבחינה מגדרית (Johnson, 1995). המחקר הנוכחי מתמקד בגברים שהופנו למרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה בעקבות אלימות פיזית כלפי בנות-זוגם, ושואל איך גברים העוברים טיפול מתנהגים ביחסיהם, ומה הם תופסים כתגובות משמעותיות שלהם למצבים שיש בהם פגיעה ביחסים בין בני הזוג (להלן: מצבי פגיעה).

הספרות התיאורטית אודות אלימות של גברים כלפי בנות-זוגם בוחנת שינוי ברצידיוויסטיות (באופן חזרתי) של התנהגותם של גברים מכים, ויעילות הטיפול נמדדת בעיקר על פי הפסקת האלימות הפיזית (Scott, 2004). מחקרים קישרו שיעורים גבוהים של רצידיוויסטיות עם נטיות אנטי-סוציאליות, גיל צעיר, מעצרים בעבר, היסטוריה של שימוש בסמים, אלימות חמורה נגד בת-הזוג ונטייה כללית לאלימות, ונשירה מוקדמת מטיפול, אחרי פחות משלושה חודשים (Gondolf, 1988). עם זאת ברור שגם גברים אשר מסיימים טיפול – חלקם רצידיוויסטיים. מאפיינים אישיותיים אלימים, מועטים, אם בכלל, וזהו בקרב גברים רצידיוויסטיים לאחר סיום הטיפול (לדוגמה: Gondolf, 1988; Gondolf & White, 2001). נראה כי קבלת טיפול או סיום טיפול אינם ערובה לשינוי בהתנהגותם. מעט ידוע על השאלה מתי וכיצד קורה שינוי או התנהגות רצידיוויסטית. לפיכך עולה חשיבותם של זיהוי נשירה וניבוי נשירה, רצידיוויסטיות, וגם פיתוח חלופות של שינוי לשיפור אפקטיביות הטיפול ולשינוי התנהגותי (Gondolf, 2004).

קשה לזהות את ההבדל בין גברים שמשתנים ושאינם משתנים ואת הגורמים שמביאים לשינוי. כדי להעמיק את ההבנה ולפתח טיפול מובחן ומותאם עבור גברים אלימים, הציעו חוקרים וקלינאים כמה סיווגים של התנהגויות ותוקפים (Dutton, 1998; Gondolf, 1988; Holtzworth-Munroe & Stuart, 1994; Johnson, 1995). חלקם משתמשים בממד של עוצמת האלימות (ממתונה לחמורה), תכיפות

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

האלימות (מפעם אחת לתכופה מאוד) והמרחב שבו התרחשה ההתנהגות האלימה (בבית בלבד או בכל מקום ומצב) (Walts, Babcock, Jacobson, & Guttman, 2000). אחרים משתמשים בפסיכו-דיאגנוסטיקה ובקטגוריות המיוחסות לאישיות הגבר האלים, למשל, אנטי-סוציאלי ובעל אישיות גבולית. אפשר להבין כי סיווגים אלה מבוססים על טבע האלימות והמאפיינים של התוקפים ולא על מוטיבציה לשינוי או משתנים הקשורים בשינוי, ולפיכך אלה סיווגים דטרמיניסטיים ואין בהם מרכיב דינמי. כלומר, הם דומים לכל הגדרה פסיכופתולוגית המנסה ליצור פרמטרים תיאוריים לקבוצה מזוהה. סיווגים אלה אינם עונים על שאלת המפתח: מה ההבדל בין גברים שמשתנים לבין גברים שאינם משתנים? במקום זאת, הם עוסקים בניבוי ההתערבות שעשויה להוביל לשינוי עבור כל סוג של גברים (Huss & Ralston, 2008).

סיווג נוסף של תהליכי שינוי מבוסס על שלב המוכנות לשינוי כפי שהוא מבוטא ברצון ובנכונות לעבור טיפול, ממצב של הכחשת קיום הבעיה עד יצירת השינוי (Daniels & Murphy, 1997). המאמר הנוכחי בא לבחון את מרכיבי השינוי שחווים גברים אלימים בבית.

מחקר שבחן טיפולוגיה המתבססת על מרכיבים של מיקום ופסיכו-דיאגנוסטיקה מראה שגברים שסווגו כאלמים רק בבית (להלן: אלב"ב) נשארו זמן רב יותר בטיפול לעומת גברים שהם אלימים בכל מצב ('אנטי-סוציאליים') ונטו לסיים את הטיפול (Huss & Ralston, 2008). במחקר זה, בבחינת ההתקדמות בטיפול על פי משתנים של כעס ושליטה באלימות, דיווחו גברים שזוהו כ'אנטי-סוציאליים' על הירידה הגדולה ביותר בהבעת כעס ואלימות. לעומתם, האלב"ב לא הציגו שינוי נראה בניהול הכעס שלהם. אפשר להסביר נתון זה ברמות הכעס הנמוכות מלכתחילה של האלב"ב, או לחילופין ברצייה חברתית שהציגה הקבוצה אשר הוגדרה כ'אנטי-סוציאלית' בהיותה נתונה בטיפול בכפייה. אומנם כולם דיווחו על ירידה ניכרת באלימות כלפי בת-הזוג בעקבות הטיפול, אך האלב"ב היו הכי פחות רצידיוויסטיים, ואילו האנטי-סוציאליים היו הכי רצידיוויסטיים, בעיקר לקראת סוף הטיפול. נתוני המחקר מלמדים שגם אם התערבויות מסורתיות (פסיכו-חינוכיות עם אוריינטציה קוגניטיבית התנהגותית) מובילות לשינוי המתבטא ברמות כעס ואלימות נמוכות יותר, שינוי זה לא נשמר לאורך זמן. אף על פי שקבוצת האלב"ב הייתה הכי פחות רצידיוויסטית, היא הציגה את השינוי הקטן ביותר בעוצמת הכעס, האמפתיה והאלימות לפני הטיפול ואחרי. נראה כי ממצאים אלה מדגישים את חשיבות ההבנה של תהליכי שינוי ומרכיבי השינוי.

חוקרים טוענים ששינוי גדול יותר מתרחש כאשר תוכנית ההתערבות מותאמת באופן ספציפי למאפיינים של האלימות או של התוקף (Huss & Ralston, 2008). אחרים טוענים שהתערבות אפקטיבית יותר אם היא לוקחת בחשבון את שלב השינוי

שבו התוקף מגיע לטיפול. ככלל, שינוי התנהגותי זוהה כקשור למוטיבציה עם וללא התערבות מקצועית, כלומר שכאשר לאדם יש מוטיבציה לשינוי הוא עשוי להשתנות גם אם לא קיבל טיפול והמוטיבציה היא המשתנה המכריע (Daniels & Murphy, 1997).

בבחינת תופעת אלימות אינטימית עולה שאלה אונטולוגית: מה מוכיח שאלימות שינתה את צורתה? כיצד אלימות משנה את צורתה? לאיזה רפרטואר של שינוי יש לצפות? לדוגמה: כאשר מדווח כי האלימות הפיזית נעלמה ובמקומה הופיעה אלימות רגשית או מילולית בכ-50% מהמקרים (Scott, 2004), האומנם מדובר בשינוי? האם זה השינוי המצופה? האם די בכך כדי לומר כי האדם השתנה? המחקר הנוכחי בחן את רפרטואר התגובות של גברים אלימים, שטופלו ו'הפסיקו להיות אלימים פיזית' כלפי בנות-זוגם, ובחן מה יש בחוויית התגובות שלהם ומה נעדר ממנה.

מטרת המחקר הנוכחי לבחון במהלך הטיפול או לאחריו את רפרטואר התגובות של גברים אלב"ב לתפיסתם את מצבי הפגיעה; ללמוד את הפרספקטיבה הפנימית (emic) של גברים אלב"ב, ולהבין כיצד הם תופסים את תגובתם למצבי הפגיעה. מחקר איכותני זה בא להבין את המשמעות שבני-הזוג מייחסים להתנהגותם ולתגובותיהם, לראות אילו תגובות נוכחות ואילו נעדרות, ומה המשמעות של כל זה בעיני הגברים האלימים.

שאלת המחקר הראשונית הייתה מהם מרכיבי הפעולה של גבר, שהוגדר כתוקף הדומיננטי ביחסים זוגיים מתמשכים, לאחר הליך טיפולי. עם התקדמות הראיונות התפתחו שאלות מחקר נוספות: כיצד גברים אלימים מבנים את השינוי בתגובותיהם (פעולה או תכונה שהשתנו)? מה מרכיב את חוויית השינוי? איזה משמעות מייחסים המרואיינים לשינוי? טיפולוגיית השינוי נבעה מחוויית הגברים המרואיינים, מדברים שהם בחרו להבליט וממה שהחוקרת הבנתה במפגש עם הנרטיבים (Charmaz, 2006). שאלות אלו באו להעמיק את הבנת השינוי וההתמודדות של גברים אלימים.

שיטת המחקר

מאמר זה מבוסס על מחקר איכותני רחב שעסק בתגובות לחוויית פגיעה בזוגיות. המחקר הוצג לפני המרואיינים כעוסק בתגובות למצבי פגיעה ביחסים שהייתה בהם אלימות באופן כללי כדי למנוע מהם רצייה חברתית ובחירה בתגובות שלדעתם המראינית מבקשת. הנושא והשיחה הפתוחה אפשרו למרואיינים להעלות כל תגובה שנראתה להם רלוונטית, ללא הכוונה. למעשה, החוקרים התעניינו תחילה במכוונות (intentionality) כלפי תגובות מסוימות (למשל: תגמול, נקמה, סליחה), אך עם תהליך ניתוח הראיונות התפתחה שאלת המחקר והתמקדה בהבנת השינוי שהתחולל בתגובות המרואיינים.

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

הנרטיבים המוצגים בפרק הממצאים משקפים את עולמם הפנימי של המרואיינים. נרטיבים אלה הם תוצר משותף המציג את דברי המרואיינים ואת הפירוש שנתנו להם החוקרים (Charmaz, 2006). הקטגוריה המרכזית שחיברה את התגובות השונות הייתה חוויית שינוי לעומת חוויית תקיעות.

מדגם

הדגימה הייתה דגימה מכוונת (purposeful sampling). רואיינו 15 גברים שטופלו בשמונה מרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה בישראל, ואשר הם ובנות-זוגם הסכימו להשתתף במחקר. במאמר הנוכחי נכללו הראיונות של הגברים בלבד. הדגימה במחקר מסוג תיאוריה המעוגנת בנתונים הינה דגימה מבוססת-תיאוריה (theory-based), ולפיה כל הפרוצדורות שואפות לזהות, לפתח, ולייחס מושגים זה לזה (Strauss & Corbin, 1990). עם זאת, תהליך של דגימה מבוססת-תיאוריה הוא תהליך מורכב ולא תמיד אפשר לממשו באופן אופטימלי (Henwood & Pideon, 2004). לאורך התהליך עלו קשיים רבים: קושי לאתר משתתפים על פי מרכיבי דגימה מוקדמים; צורך להתחיל את המחקר עם מרואייני מפתח, שהם מרואיינים עתירי ידע אודות התופעה; קושי לדגום מראש לפי מדדים שעלו רק תוך כדי הראיון, כמו חוויית שינוי, בשל האופי הנובע והמתפתח של נתונים איכותיים; מניעת רצייה חברתית (Henwood & Pideon, 2004), p. 137.

כל 15 המרואיינים היו אלב"ב ונשארו בתוך היחסים. משך נישואיהם בזמן הראיון היה מ-4 שנים ועד 30 שנה ויותר. אלימותם הייתה מתונה עד קשה (Fishman, Eisikovits, Mesch, & Gusinsky, 2001). התנהגויות כגון דחיפה, עיקום ידיים, משיכת שיער וסטירות הוגדרו אלימות מתונה; אגרופים, בעיטות, כוויות, חתכים והשלכה על הקיר הוגדרו אלימות קשה. אירועי האלימות סווגו על פי דיווחי הנשים הנפגעות, שרואיינו בנפרד. מבחינת זמן, אירוע האלימות הפיזית האחרון התרחש פחות משנה לפני הראיון עד 10 שנים לפני הראיון. רוב המרואיינים היו מסורתיים. נגד 12 מהם הוגשה תלונה אחת לפחות במשטרה בידי בת-הזוג. כל המרואיינים עברו התערבות במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה (התערבות פרטנית, קבוצתית, או משולבת). מאפייני המרואיינים מוצגים בלוח 1.

הנטייה הטיפולית התיאורטית במרכזים בארץ מגוונת, הן במתודה קבוצתית והן במתודה פרטנית. אבל לא היא עמדה במוקד המחקר, אלא חוויית השינוי הסובייקטיבית של גברים אלימים בלי קשר למתודה ולסוג הטיפול. אלה אינם ידועים למטופל בדרך כלל, ונתונים באופן כמעט בלעדי למטפל.

לוח 1. נתונים דמוגרפיים של המרואיינים

*מרואיין	מספר שנות נישואים	סוג אלימות	מרחק אירוע אלימות אחרון מהריאיון (שנים)	השכלה	דתיות	תלונה במשטרה
1	24	מתונה	10	10	חילוני	כן
2	12	קשה	3	גבוהה	חילוני	לא
3	4	מתונה	-1 (פחות משנה)	12	מסורתי	כן
4	5	קשה	2	תואר	חילוני	לא
5	7	מתונה וחד-פעמית	5	תואר	חילוני	לא
6	8	קשה	2	12	חילוני	כן
7	11	קשה	9	12	מסורתי	כן
8	+30	מתונה	-1	תואר	מסורתי	לא
9	+30	קשה	10	11	מסורתי	כן
10	14	קשה	2	11	מסורתי	כן
11	13	קשה	2	11	מסורתי	כן
12	20	קשה וחד-פעמית	-1	תואר	דתי	כן
13	21	קשה	-1	12	מסורתי	כן
14	20	קשה	-1	8	מסורתי	כן
15	16	מתונה	4	תואר	דתי	כן

*המרואיינים רשומים לפי סדר עריכת הראיונות והניתוחים

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

איסוף הנתונים וניתוחם

כל מרואיין מילא טופס נתונים דמוגרפי וחתם על הסכמה מדעת, ומיד לאחר מכן רואיין ריאיון מובנה-למחצה על תגובותיו למצבי פגיעה ביחסים. השאלון המובנה-למחצה נפתח בשאלות כלליות (grand tour), על פי המסורת האיכותנית (Creswell, 1994): "תאר לי אירוע כלשהו שבו נפגעת מבת-הזוג. מה היה האירוע? מה היו המחשבות, הרגשות והמעשים שלך?" "ספר לי על אירוע שבו לדעתך פגעת בבת-הזוג שלך. מה היה האירוע? מה היו המחשבות, הרגשות והמעשים שלך?" השאלות נועדו להבין מצבי פגיעה ביחסים והתגובות אליהם, אופי היחסים הזוגיים ואופי התגובות העיקריות למצבי הפגיעה. כל ריאיון הוקלט, תומלל מילה במילה ונותח. כל הראיונות נותחו בתוכנת אטלס (Atlas.ti 5.2).

הניתוח כלל תנועה ודיאלקטיקה מתמשכת בין ניתוח פתוח וניתוח צירי. תחילה נותחו הראיונות הראשוניים ניתוח פתוח, ועם התקדמות הניתוח זוהו שונות וחזרתיות של מרכיבים בקידוד הפתוח והחלו להירקם קטגוריות. עם הישנותן של קטגוריות, נערך תהליך של חיפוש הומוגניות והטרוגניות בנתונים. הועלו שאלות ניתוח על מרכיבי התגובה והפעולה של המרואיינים. לדוגמה: ככל שהתקדמו הניתוחים והתבהר כי גברים מבנים את תשובתם על ציר הזמן עבר-הווה, נבדקו שאלות ספציפיות, כגון: אלו סוגי אלימות התרחשו בעבר ואילו בהווה, לדברי המרואיין? נכתבו טיוטות תוך השוואה בין הקטגוריות העולות בנרטיבים ובין הנרטיבים של המרואיינים השונים (Strauss & Corbin, 1990). בתוך הנרטיבים הייתה התייחסות שונה לציר הזמן, ואילו בין הנרטיבים נוספה שונות של וריאציות תגובה. בד בבד הוחל בתהליך של קידוד סלקטיבי כדי לחבר את הקטגוריות ולבדוק אם יש קטגוריה מרכזית. שאלת המחקר חודדה והתבהרה ככל שהתבהרו היחסים בין הקטגוריות (Charmaz, 2006). הקטגוריה שחיברה את התגובות השונות למצבי פגיעה, שעליהן דיברו המרואיינים, הייתה שינוי לעומת תקיעות; זאת אף על פי שבשום שאלה ישירה הם לא נשאלו על תהליכי שינוי, אלא רק על תגובותיהם למצבי פגיעה כיום. רק כאשר הושגה רוויה קטגוריאלית ועלה הסבר לתופעה הנחקרת הופסק תהליך האיסוף והניתוח של הנתונים (Speziale & Carpenter, 2003).

מהימנות ואתיקה

המחקר הנוכחי הוא חלק מעבודת דוקטור. את ההצעה אישרה ועדת הדוקטורט של אוניברסיטת חיפה. כמו כן קיבל המחקר את אישור משרד הרווחה והשירותים החברתיים האמון על תפעולם ומקצועיותם של המרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה. המרואיינים הסכימו להשתתף במחקר לאחר שהובהר להם נושא המחקר וחשיבותו. כמו כן הובטח להם שיוכלו להפסיק את הריאיון בכל שלב. פרטים מזהים

נמחקר או שונו כדי לשמור על אנונימיות. כשעלה צורך של המרואיינים בתמיכה הם קיבלו המלצה לכך בסוף הריאיון.

במחקר איכותני משתמשים במונח 'ראוי לאמון' (trustworthy) במקום המונחים מהימנות ותוקף (Lincoln & Guba, 1985; pp. 290). אחד ממרכיבי מחקר 'ראוי לאמון' הוא ערך האמת (truth value). מי שמבנה תיאוריה מעוגנת בשדה מבחין בין מציאותי (real) לבין אמיתי (true). בגישה זו אין חיפוש אחר אמת אוניברסלית יחידה ואין-סופית. אנו מניחים שהעולם מציאותי ומבנים מציאותי, שאינן חד-ממדיות אלא דיאלקטיות, ומבוססות על הפרספקטיבה שלנו (Charmaz, 2006). מכיוון שהמציאות היא סדרות מרובות של הבניות נפשיות, איננו מתיימרים להגדיר את הממצאים והתוצרים כמבנים את מציאותם של הסובייקטים, אלא כהבניה מחודשת (התוצאות והפרשנות) המייצגת את ההבניות המקוריות של החוויה באופן אמין.

ממצאים

חויית השינוי בתגובות למצבי פגיעה לעומת תקיעות עלתה כקטגוריה מרכזית בדברי המרואיינים. הם הציגו את תגובותיהם וחוייתם על ציר זמן, עבר מול הווה, באופן מובנה. חויית השינוי עלתה גם מתוך חוויה של נקודת מפנה בחייהם. נראה כי לאחר חשיפת האלימות – בעקבות תלונה במשטרה או בצורה אחרת – זהותם כגברים אלימים הפכה לציבורית, והם נדרשו להגדיר את עצמם מחדש. בזמן המחקר נראה שהמרואיינים יצרו לעצמם זהות חדשה כגברים המתנהגים ומגיבים בצורה מודעת יותר, ואילו לעבר הם ייחסו חוסר מודעות שהתבטא בתגובות פרה-רפלקטיביות, כלומר התנהגויות שנוקטים אבל לא מדברים עליהן. המרואיינים הציגו שינוי בתגובותיהם כלפי בנות-זוגם ולעיתים אף שינו את תפיסתם את האישה ואת הזוגיות. זהו שתי תת-קטגוריות:

- שינוי בתגובות מבחינת התנהגות. תת-קטגוריה זו כוללת קטגוריות תגובה, כמו: דפוס האלימות, דפוס התקשורת, התנהגויות תגמול.
- שינוי בתפיסה, כמו ייחוס אחריות, תפיסת מגדר, תפיסת מאזן היחסים, שביעות רצון ביחסים.

בתוך כל נרטיב היה אפשר לזהות הבניה של רצף לקטגוריה, לדוגמה אלימות חמורה בעבר לעומת הבלגה היום, ואילו בהשוואה בין הנרטיבים היה אפשר להרחיב את פרטואר התגובות באותה קטגוריה, לדוגמה, אלימות חמורה בעבר ושיח היום, ובאחרות. עיבוד הנתונים בין הנרטיבים ובתוכם העלה ארבעה נתיבים של שינוי שביטאו

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

סגנון התמודדות שונה של גברים אלימים: (1) שאיפה להיות שולט; (2) שאיפה להיות צודק; (3) גילוי עצמי מחדש; (4) גילוי ה'ביחד' מחדש.

הנתיבים מובנים לפי המכוונות (intentionality) של האדם הפועל. הנתיב הראשון והשני משקפים מכוונות הממוקדת באדם האחר עם חוויה קטנה של שינוי, יכולות התמודדות מצומצמות ושביעות רצון נמוכה. נרטיב זה מציג תחושת תקיעות ותחושת קורבנות. הנתיבים השלישי והרביעי משקפים מכוונות הנעה פנימה והחוצה, משינוי בעצמי לתפיסת שינוי באחר וחזרה לעצמי. הנרטיבים מייצגים חוויית שינוי רחבה יותר הן מבחינת התגובות ההתנהגותיות והן מבחינת התפיסה של בת הזוג. בנרטיבים אלה עולה תחושת שביעות רצון גדולה יותר, והדבר מוצג בלוח 2.

להלן יוצגו נרטיבים המייצגים את הנתיבים שתוארו בלוח 2, הממצאים המובאים הם ציטוטים מייצגים, המכילים את רוב מרכיבי השינוי ואת רוח השינוי המודגם בכל נתיב.

נתיב 1 – שאיפה להיות שולט

בראיונות זוהתה תנועה מדפוס של אלימות פיזית בעבר אל שני כיוונים: סנקציות וניתוק פיזי וריחוק. על פי תפיסות המגדר, האישה אמורה לספק את צורכי הגבר. המרואיין מוריס מייצג נתיב זה בשינוי התנהגותי ותפיסתי. הוא מציג את חוויית הפגיעה שלו ואת תגובתו לה. הוא מביע גם את ציפיותיו מהאישה:

פתאום אני מתפרץ בגלל שהיא התווכחה איתי. לפעמים היא יושבת בשקט, אם לא תעשי איתי סקס אני לא יקנה דברים, גם אני לא חייב דברים לקנות בבית, ואז היא מאיימת: אני ילך לבית משפט. ואז אני אומר לה: תלכי לבית משפט ותעשי מה שאת רוצה. ויש עוד דבר שמכעיס אותי הכי הרבה, שהיא מחטטת לי במסמכים ובפלאפון, היא מתחילה עם הוויכוח, אז היא צריכה לשתוק, אז יהיו חיים אחרים לגמרי. [...] לדעתי הכול תלוי בה, כן, לדעתי יותר תלוי בה מאשר בי, תראי, השבועיים האחרונים, אז אני בא מעבודה, לא מתווכח, בא, היא מכינה לאכול, בא יושב אוכל, הולך נח, חוזר בערב, בא רואה טלוויזיה, [...] יש שקט, עוד פעם למחרת הכול בסדר.

בתפיסתו של מוריס האלימות הפיזית שייכת לעבר, אך עם זאת הוא דוגל בתפקידי מגדר נוקשים והיררכיה ברורה ביחסים. לתפיסתו על האישה למלא את צרכיו, ואם היא אינה עושה זאת הוא זכאי להשתמש בסנקציות כלפיה. הוא מצפה שלא תתווכח, שתמלא את צרכיו הבסיסיים כמו אוכל, סקס וניקיון. השליטה במשאבים כלכליים משמשת לו סנקציה במאזן האיומים שלו נגדה. הסנקציות הן דרך לשמר תחושת כוח ושליטה על האישה. לעומת זאת, הסנקציות שהיא נוקטת, כמו התנגדות לסקס, הן לדעתו תוצאה של מאבק כוחות ביניהם, והדבר מחריף את תגובותיו כי הוא "לא יכול להשלים עם זה".

לוח 2. נתיבי השינוי של המרואיינים ומרכיבי חוויית השינוי בהתנהגותם ובתפיסתם

נתיב שינוי	נתיב 1	נתיב 2	נתיב 3	נתיב 4
	שאיפה להיות שולט	שאיפה להיות צודק	גילוי מחודש של העצמי	גילוי מחודש של ה"ביחד"
תת-קטגוריה: שינוי בהתנהגות				
דפוס האלימות	מדפוס אלימות חמור או מתון בעבר דרך תוקפנות וסנקציות עד ניתוק וריחוק	מאלימות מתונה או חד-פעמית בעבר דרך ניתוק ופסיביות עד הבלגה	מאלימות פיזית חמורה בעבר דרך פסיביות והבלגה עד הרחבת הדיאלוג	מאלימות פיזית חמורה דרך הבלגה והרחבת הדיאלוג עד הכלה ומעורבות
דפוסי תקשורת	'ברוגז', דיאלוג מוגבל, ניתוק	ניתוק, ריחוק ופסיביות	הרחבת הדיאלוג	דיאלוג, מעורבות ושותפות
	ביקורת	ביקורת ותפיסות צדק מופנמות	ביקורת ממוקדת בעצמי	אמפתיה ראיית האחר
פעולות תגמול	מתגובה אלימה לפגיעה עד סנקציות, התעלמות והתעללות פסיכולוגית	מחזרתיות על פגיעות הדדיות (פינג-פונג) עד חוויה של התהפכות היוצרות (האישה היא פוגעת)	תחושת עליונות מוסרית ומיקוד בעצמי ובצרכיו קודם כול.	ללא צורך בתגמול
תת-קטגוריה: שינוי בתפיסה של האחר ושל העצמי ביחס לאחר				
ייחוס אחריות – מאשמה לאחריות	השלכת האחריות והאשמה על האישה, ייחוס כוונת זדון	מייחוס אחריות לאישה עד ייחוס אחריות לגורם שלישי	אחריות אישית נלקחת בחשבון, אי-ייחוס של כוונת זדון	
ציפיות מגדר	ציפיות נוקשות למילוי צרכים קונקרטיים	ציפיות נוקשות למילוי צורכי השתייכות, להיות נאהב ומוערך	הפחתה בדרישות מותאמות מגדר	עלייה בתחושת השוויון
תפיסת האיוון ביחסים	הטיה של האיוון לטובת העצמי באמצעות תחושת שליטה על המשאבים	במאבק על המאזן, תנועה בין חוויה של מאזן לטובת עצמי לבין מאזן לטובת האישה. האיוון נתפס כבלתי אפשרי	מכוונות ליצור איוון	תחושת איוון
סיפוק ביחסים	חוסר סיפוק כללי ותסכול מהיחסים	תסכול וחוסר סיפוק לצד תקווה לשינוי של האחר (האישה או היחסים), לא של עצמם	הגברת תחושת סיפוק לצד דיאלוג פנימי לגבי רמת הסיפוק מהיחסים	תחושת סיפוק

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

בתפיסתו בת-זוג פוגעת בו פגיעות מכוונות והוא רק מגיב. הדינמיקה המוצגת היא מעגלית: הגבר מעמיד את עצמו בפוזיציה של מגיב. תגובותיו נועדו "להחזיר" לאישה ולשמר את עליונותו. הצהרותיו מייצגות שינוי בהתנהגות אבל לא בתפיסתו את עצמו, את אשתו ואת היחסים ביניהם. בנתיב זה מודגמת התעמרות נפשית, כלכלית ומילולית, וניתוק פיזי, המתבטא בתקופות של 'ברוגז'. ניתוק הוא דרך להעניש בתגובה לתסכול. בנתיב זה ישנה קונקרטיזציה של היחסים, אהבה וחום אינם נתפסים כצרכים, אלא רק סקס וארוחות.

נתיב 2 — שאיפה להיות צודק

בראיונות זוהתה תנועה מדפוס של אלימות אל פסיביות וחוסר תקשורת או הבלגה. תופעה בולטת בתגובות אלה היא שצורכי בני-הזוג מודחקים ואינם מובעים. בדרך כלל הגבר מצפה שהאישה תמלא את צורכי ההערכה העצמית שלו. אמיר מייצג צורך זה:

אשתי לא השקיעה עשרה אחוזים ממה שאני השקעתי בניסיון לשפר את הזוגיות בינינו. [...] יש לה את הרצונות שלה, את המחשבות שלה, את מה שהיא רוצה לעשות, היא לא אזה מזה, אז זה קצת קשה. [...] ההבדל שאם בעבר הייתי מגיב בצורה מסוימת, היום אני מגיב אחרת [...] כאילו, אנחנו היינו אמורים להיות הכי חשובים בעולם, יותר מאימא שלך. די, אימא שלך — יצאת מהכנף שלה. היום אנחנו הכי קרובים, וזה לא ככה. והיא תתנהג לא יפה עם הילדים ואחרי זה תקנה להם הפתעות ומתנות, וכל יומיים מתנות והפתעות. זה לא זה. אני אומר לה, זה לא עושה אותך אימא טובה. אז פעם באמת הייתי יותר... היה מפריע לי כל דבר, הייתי מעיר ומבקר. היום לא, התהפכו היוצרות.

הנרטיב של אמיר משקף אי-שביעות רצון מהיחסים, חוסר יכולת לשנות את בת-זוגו וחוויה שהוא השתנה באופן תגובתו. מודגשת תחושת ההזנחה שהוא חש 'כאילו אנחנו היינו צריכים להיות הכי חשובים בעולם יותר מאימא שלך'. הוא רוצה להיות בעדיפות ראשונה אצל אשתו, ומצפה שהיא תהיה מסורה רק לו ולילדים. הדבר מעורר תחושת הזנחה ואי שביעות רצון. נראה כי דפוס התקשורת המופנם של אמיר הוא דפוס של ביקורת. הוא מבקר את התנהלות אשתו ואת כישוריה ותפקודיה כאם. אף שהביקורת מבוטאת בנרטיב הוא מייחס אותה לעבר; לתחושתו התוקפנות של עצמו כלפי אשתו שייכת לעבר. היום 'התהפכו היוצרות'. כיום הוא תופס את אשתו כאחראית לתוקפנות ולמצב המשפחה. המאבק הופך למאבק של צדק. גם צחי מציג בבהירות את התחושה שאינו מוערך ואת שאיפתו "להיות צודק":

[...] אני לא רוצה שום דבר, אני רוצה טיפת הערכה, [...] מה זה טיפת הערכה, אל תפגע בי, אל תשימי אותי אחרון-אחרון במשפחה שלך. אמרתי לה, ברגע שמתחתנים, המשפחה שמה, זה משפחה, אבל זה לא המשפחה שלך. תראי, היו

זמנים לפני זה [...] שהייתי מגיב בחריפות בשביל להראות שאני צודק. היום אני יודע, לא חשוב, באמת, לא חשוב מה היא חושבת, אם אתה צודק או לא. חשוב אם אתה יודע שאתה צודק או לא. ברגע שאני צודק, אני לא צריך לצעוק. אני מכיר את זה מבפנים, היא, אותה אני לא אוכל לשכנע שהיא לא צודקת. [...] אני יכול לאבד שליטה לרגע, [...] קודם הייתי רוצה להוכיח לכל העולם שאני צודק. היום אני לא רוצה להוכיח לעולם כלום, כלום. [...] אני לא מנסה לשנות אותם. פה הכוח שלי היום. פה הכוח שלי. אני היום לא מנסה לכופף את הברזל, בגלל שאני לא מנסה לכופף את הברזל אני גם לא מתעייף, אני גם לא מתלכלך מהחלודה וגם אני לא נפגע. לא קורה לי כלום.

צחי מתאר חופש מצבי שלו, את יכולתו להרגיש מבפנים מה שהוא רוצה בלי שיכפו עליו חשיבה או תפיסה שונה. הוא אינו משנה את תפיסתו, אלא מבליג ומתנתק. הוא פסיבי יותר ומפנים את שאיפתו להיות צודק. יש בו דיאלוג פנימי המאפשר לו לחוש צודק ולהחזיר לעצמו תחושת ערך. הוא שומר על תחושת עליונות בעזרת תחושת היותו צודק. אך לתפיסתו, אם הוא צודק הרי שאשתו טועה. הצדק נתפס כדיכוטומי: רק אחד יכול לנצח. כך הדובר נכנס למלכודת פרדוקסלית: הוא שואף שבת-זוגו תעריך אותו אך הוא אינו מעריך אותה או שאינה צודקת. לדבריו הוא יכול להימנע מ"לכופף את הברזל"; הוא תופס את אשתו כ"קשה" ואילו הוא עצמו צודק ומעוניין להימנע מקונפליקט. התגובות ה"חדשות" הן תגובות של הימנעות וניתוק, ולא של דיאלוג. הוא נועל עצמו בעולמו, מתרחק מהקונפליקט ואינו מנסה לפתור אותו. בנתיב הראשון נוצרה חוויית שליטה למרות המציאות המשתנה; ואילו בנתיב השני נוצרת תחושת ערך עצמי באמצעות חוויית הצדק. הגבר מנסה להשיג חוויית עליונות ביחסים לצורכי הערכה ואהבה. השינוי מתבטא בעיקר בהפנמת הקונפליקט. מכיוון שיש תחושה ש'התהפכו היוצרות' והאישה היא התוקפנית, החוויה של הגבר היא שמאזן הכוחות אינו ברור ויש להיאבק עליו. עליונות של אחד נתפסת כבאה על חשבון עליונות של האחר, ולכן הם נאבקים כדי לחוש צודקים, מוערכים ושולטים.

נתיב 3 — גילוי מחדש של העצמי

בנתיב זה, יותר מאשר בנתיבים הקודמים, באה לידי ביטוי חוויה של שינוי בתפיסה לצד שינוי בהתנהגות. ניכר כי השינוי מתאים לשיפור שביעות הרצון מהחיים או מהיחסים, גם כאשר מתקיים דיאלוג פנימי לגבי מידת שביעות הרצון. יורם מתאר:

בוא נגיד שאם אומרים מילה עם כוונה רעה, או אתה גם תגיב... בצורה רעה. שהיום אם יהיה מצב שתגיד לי מילה לא יפה, אני יקבל את זה עדיין בצורה יפה, אני לא ייקח את זה יעני כאילו לאיזה מטרה? או למה היא אמרה? אני יבליג היום, אני יבליג [...] אישית אני לא מתבייש במה שאני הייתי, אני מודה,

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

שילמתי על הטעות, אני השתפרתי. יש לי עוד להשתפר, [...] היית אומרת לי נגיד, אה, למות או להתגרש, הייתי אומר לך, אני מוכן למות אבל לא להתגרש. [...] היום אני רואה בזה, הכי טבעי והכי בריא בעולם, בוא נאמר, בן אדם חי פעם אחת, הוא צריך ליהנות. אני לא אומר, אם תתגרש אתה תיהנה זה... אין לזה שום כוונה כזאתי, אבל בטח אם אתה נמצא במקום שאתה סובל, אסור לך להיות שמה [...] זה הגדולה שלי, אם אני מגיע למצב שהיא עושה כאילו, דברים שפעם לא היה לך אומץ לעשות דבר כזה, התהפכו היוצרות, אם את הגעת לכזה מצב ואני לא מגיב, בשבילי פה ניצחתי. זה הגדולה שלי, פה אני מרגיש ניצחון, בשיא הרצינות, פה אני מרגיש ניצחון, גבר יעני.

יורם מציג את השינוי שחל בו על ציר זמן, עבר מול הווה. השינוי המוצג הוא גם התנהגותי — יורם אינו אלים, הוא מבליג; וגם תפיסתי — יורם אינו מייחס לאשתו כוונות זדון. הוא מתאר כיצד תפס בעבר את פעולותיה של אשתו: בעבר 'למילה הייתה כוונה רעה', ואילו כיום זו 'מילה לא יפה' ואפשר להתעלם ממנה. כדיאלוג הפנימי שלו עבר יורם מהטלת אחריות ואשמה לבת-זוגו אל יכולת לקבל גם את התנהגותה התוקפנית מבלי להגיב ומבלי לייחס לה כוונות זדון. גם כיום, כשהיא עושה דברים שלדבריו פעם פחדה לעשות, הוא מקבל זאת ואינו מייחס לכך כוונות זדון. יכולת זו מעצימה אותו, והוא מסכם שהוא מרגיש 'גבר' כאשר הוא מתעלה על עצמו. המאבק על כוח פחות בולט בנרטיב, מובע יותר מיקוד בעצמי וניסיון ליצור איזון גם כשהחוויה היא ש'התהפכו היוצרות' והאישה יותר תוקפנית. יורם מקבל אחריות להתנהגותו האלימה ואינו מטיל את האחריות על אשתו. הוא מרגיש שהוא יכול להתנקות מאשמה של גבר מכה, הוא לקח אחריות על עצמו, ולכן הוא מסוגל לחיות בשלום עם המציאות. הוא מתאר שינוי נוסף בתפיסת הגירושין: הפחד מגירושין היה בעבר המוטיבציה העיקרית לטיפול ולשינוי, והיחסים היו המשמעות העיקרית בחייו. לדבריו היום חשוב לו לשמור על האושר שלו, ו'לא להיות במקום שהוא סובל'. אם כך, עדיין הוא עצמו עומד במרכז. בהמשך אומר יורם כי בעבר הדאגה למשפחה עמדה בראש מעייניו ורק ואחריה דאג לעצמו:

אני בחיים לא הייתי אנוכי ואגואיסט, בחיים לא הייתי, אבל היום אני באיזשהו מקום דואג לעצמי טיפה, אני דואג לעצמי, כן, כן, ופעם הכול, קודם כול הבית, ולאישה ולילדים ולבית, והכול, ואחרי זה ליורם. היום לא, אני כל בוקר הולך לבית קפה, יושב, קפה, לא מעניין אותי שום דבר, שיתפוצץ העולם, פעם — אין את הדבר הזה, בשבע טוס, תעבור גם רמזור אדום בשביל להגיע לעבודה מוקדם. היום לא, הכי לאט בעולם... איזי איזי, לא מאמהר לאף מקום.

יורם עובר שינוי מהותי. בנתיב הראשון הגברים מציגים את הנשים כחייבות לדאוג לצורכי הבעל המפרנס. יורם, לעומת זאת, לוקח אחריות על העצמי שלו. בעיניו דבר

זה זר לו ואפילו שלילי; אולי בשל כך הוא מדבר על עצמו בגוף שלישי. הדאגה לעצמו מתפרשת כאנוכיות וננקמה. שינוי התפיסה והדאגה לעצמי באים לידי ביטוי גם בתיאורו את הנסיעה לעבודה: הקצב שלו השתנה. בעבר הוא נע במהירות, לא שם לב לפרטים, סיכן את עצמו; ואילו היום הוא נע באיטיות, דואג לעצמו. תפיסת התנועה במרחב השתנתה, וכך גם תפיסותיו לגבי המשפחה, בת-הזוג והעצמי שלו.

נתיב 4 — גילוי מחדש של ה"ביחד"

כמו בנתיב הקודם, גם כאן מודגשת יותר חוויית השינוי בהתנהגות ובתפיסה. המרואיינים מתמקדים בגילוי המחודש של ה"ביחד" ומדגישים יותר את המעורבות ואת שיתוף הפעולה ביחסים. האיזון נתפס כנוכח בחלק מקבלת אחריות הדדית בזוגיות ולא כחלק ממאבק. אומר מוטי:

ומי שנמצא היום במקום שלי, לא היה צריך את הטיפול במקום הזה [המרכז לטיפול ומניעת אלימות במשפחה], יודע שאין מה לשנות, יש מה לקבל, לקבל את הבן אדם השני. אתה התאהבת בו כי הוא היה מה שהוא היה, אתה לא צריך לשנות אותו לאיך שאתה, כי מי אמר שבסופו של דבר מה שאתה חושב, אומר, רואה, עושה זה נכון? [...] בהתחלה, אנחנו נפגענו הרבה אחד מהשני, ניסינו לכופף אחד את השני, עשינו כל טעות אפשרית, בואי נאמר ככה, של בני זוג. [...] אז כן לפרגן על כל דבר, אפילו הקטן, שעושים. אצלי זה קשה, כי אני ביקורתי מאוד, אז אני כן חושב שאני צריך הרבה פחות להעיר. הרבה פחות, ואני עובד על זה קשה מאוד. אם שאלת אם עדיין יש את העקיצות הדו-כיווניות? לא, היום אני חושב שגם אשתי התחילה לנסות לאזן את העניינים ולייצב אותם, ולא להגיע למצבים מכל זכוב לעשות פיל, ולעשות רעש גדול, טרראם, להחזיר. בסדר, קרה משהו, הלאה, ממשיכים הלאה, ממשיכים קדימה. אז אין את זה, אין ספק שנפגעים עוד טיפה, אין ספק שעוד מעירים פה ושם, אבל היום החיים ברוך השם הרבה יותר טובים, הרבה יותר.

אפשר לתמצת את דרמת השינוי בנתיב זה במילותיו של מוטי: מניסיון לשנות את האחר לקבלה של האחר. זהו שינוי משמעותי בתפיסה של העצמי ושל ה"ביחד", וקבלת אחריות על מניעי ההתנהגות האלימה. מוטי מתאר שינוי הדדי: הוא רואה את אשתו עושה מאמצים, כמוהו. יש ניסיון לאזן, לא לעשות 'מכל זכוב פיל'. הוא תופס ששני בני-הזוג מנסים להשתנות. עם זאת, ישנה הכרה שהאישה והגבר הם שתי ישויות נפרדות, ויש להם עצמי נפרד, וייתכן כי יש גם שוני בתפיסת השוויון המתבטא בדיבור על האישה בלשון זכר, מעין איזון מגדרי בשיח על האישה כשותפה. לחילופין, זה יכול להיות גם חלק מהתפיסה שהאלימות התקימה בין שווים. אם כן, המרואיינין מציג את הביקורת שהייתה בעבר כדומיננטית בתקשורת ביניהם, ואילו היום הם יותר מוכנים

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

לקבל זה את זה. בני-הזוג עברו מהאשמה להדדיות, ונתפסים כסוכנים שווים בתהליך. כמו כן ניכרת שביעות רצון רבה יותר מהזוגיות.

דיון

רק כאשר הפרט עושה רפלקציה על חווייתו, מקבל העצמי שלו תפקיד מרכזי, מציג את ההיגיון, יוצר משמעות ומבנה היררכיה של תכנים משמעותיים. בדרך זו הפרט מתמקד כל הזמן בחלקים מסוימים של עצמו, של האחר ושל המציאות, ומרחיק חלקים אחרים ממוקד תשומת הלב (Spinelli, 1989). כשהמרוויינים עשו רפלקציה על תגובותיהם לסיטואציות של פגיעה, הנרטיבים שלהם כללו חוויה של נקודת מפנה, ובה הופרדו תגובותיהם לעבר והווה. במובן זה, הם יצרו משמעויות חדשות לעצמם כגברים שהיום מגיבים מתוך מודעות רבה יותר, לעומת התנהגותם הפרה-רפלקטיבית בעבר. למעשה, האירועים הדטרמיניסטיים של העבר מוכּנים לנוכח העתיד, זאת אומרת מה שאדם רוצה להיות משפיע על מה שהוא זוכר (May, 1958). העתיד, שבא לידי ביטוי במכוונות הפנימית של הגברים דרך ארבעת הנתיבים, משפיע על תפיסתם את העבר וההווה. כלומר: שאיפתם לסוג מסוים של יחסים בעתיד מעצבת את חוויית היחסים הנוכחיים ואת תפיסת המציאות והשינוי. ללא שינוי גדול בתפיסה יש חוויה של תקיעות, שינוי התנהגותי צר ואי שביעות רצון, העתיד חסום ותפיסה שמרחב החיים נעשה צר (Ellenberger, 1958). כשישנה חוויית שינוי בתפיסה, המציאות מקבלת משמעות חדשה ומרחיבה את מרחב החיים.

פנומנולוגית, נטען כי המניעים של אדם פועל או מגיב (acting or reacting) הוא עוגן המשמעות של התנהגותו (Schutz, 1967). ארבעה מניעים התגלו בנתיבים של שינוי שזוהו במחקר זה: להיות שולט, להיות צודק, לגלות את עצמי מחדש, לגלות את ה"ביחד". אפשר להתייחס בשני אופנים למניעים של האדם הפועל: (Schutz, 1967, p. 92): פעולה עם אוריינטציה לאירוע בעתיד – "תכלית". המניעים שליטה וצדק הם התכלית שלהם, כפי שמתבטא כפי שמתבטא בשני הנתיבים הראשונים שזוהו אצל הגברים. למעשה השאיפה לשליטה או הצורך להיות צודק מקדימים את הפעולות שהפרט נוקט – ייחוס כוונות זדון לאישה, ביקורת, סנקציות וניתוק. הדרך השנייה להתייחס למניעי האדם הפועל היא היחס לחוויה חיה בעבר הרחוק – "הסיבה" להתרחשות השינוי אצל הגברים. החוויה החיה מן העבר הרחוק הייתה המניע של חוויה חיה אחרת בעבר הרחוק יותר, למשל, בנתיבים השלישי והרביעי, כשגבר מגלה את העצמי או את ה"ביחד" בגלל התנהלות שונה בעבר. גברים בנתיבים השלישי והרביעי, המכירים בתגובות העבר שלהם ביחסי האלימות, בהשלכותיהם ובתהליך השינוי שעברו,

מציגים תהליך של שינוי. 'גילוי העצמי מחדש' הינו תהליך המעוגן בעיקרו בהתפתחות מהעבר, אך גם העתיד נפתח בפני המגלה את עצמו.

למעשה עולים ארבעה נתיבים של שינוי בקרב גברים שהגיעו לטיפול בעקבות אלימותם כלפי נשותיהם. בכל נתיב יש סגנון התמודדות דומיננטי המורכב מפרופיל של תגובות המתרחשות בתוך היחסים. שני הנתיבים הראשונים מייצגים יכולת מוגבלת של התמודדות ושינוי, ואי שביעות רצון מהיחסים, בלוויית תחושת תקיעות וקורבנות. בנתיב הראשון קשורה חוויית הקורבנות לתחושת הגבר שאשתו אינה ממלאת את צרכיו הבסיסיים. האישה נתפסת כלא דואגת לו וכמזניחה אותו, ועל כן ראויה לפעולות תגמול בצורת סנקציות. בנתיב השני הגבר חווה שהוא קורבן מפני שאשתו מזניחה אותו רגשית, ואינה מעריכה אותו די צורכו. הנתיבים השלישי והרביעי מציגים יכולות התמודדות ושינוי רחבות יותר: השינוי בא בתפיסה ובהתנהגות ומשחרר מחוויית קורבנות. השינוי בא לידי ביטוי בהפסקת הטלת כוונות זדון ואשמה על האישה, ובהתמקדות בעצמי או ביחסים. בחינת מצב התקיעות מול מצב השינוי ביחסים מחזקת את הטענה שכאשר אלימות וצורות אחרות של התעללות מתקיימות במרחב הזוגי, בני הזוג לכודים באינטראקציה סימבולית שלילית ללא מכוונות כלפי איזון (Denzin, 1984), ויש וריאציות שונות של מאבק על איזון. פעולות תגמול שתוארו בנרטיבים היוו מרכיב הכרחי בניסיון לשקם את העצמי, לשמור על העצמי ולמקם אותו במאזן הזוגי במקום משמעותי, בעיקר בנתיבים הראשונים. פנטזיות של נקמה או התנהגויות תגמול כלפי בת-הזוג, כמו סנקציות, ניתוק והתרחקות כעונש, באו כדי לשמר חוויית עליונות במאזן הזוגי. ביחסים קונפליקטואליים נורמטיביים אפשר לקיים משא ומתן בין בני הזוג באווירה של שיתוף פעולה ללא איום. הדבר מאפשר לכל צד להציג את גרסתו בנרטיב, להתאים את זהותו ולנוע ממיקוד בעצמי אל פיוס והתפתחות (Hicks, 2001; Kruger, 2006). יחסים כאלה מאפשרים שביעות רצון, התקדמות ותחושת איזון לעצמי.

מצאי של תגובות התמודדות חדשות מעניק משמעות מחודשת לעבר ולעתיד. הן מאפשרות חוויה של תנועה. כשהעתיד יותר זמין לגברים הם עוברים לנתיב שמאפשר שינוי גדול יותר. במצבים קיצוניים, כאשר העתיד חסום, החיים מאבדים משמעות (Ellenberger, 1958). כאשר פעולות קונפליקטואליות מובילות באופן עקבי לאותה תגובה מצד הגבר, הן מעידות על מבוי תסום ביחסים וכישלון בצמיחה ובהתפתחות (Kruger, 2006). פסיכולוגים מציעים כי קיים מתח דיאלקטי בין שימור העצמי לבין שינוי. המתח מתפתח מתוך הניסיון לשמור על עצמי קונסיסטנטי ולהימנע ממצבי משבר וטראומה של העצמי (Bromberg, 1998), ולכן גברים עשויים להתנגד לשינוי גדול. עם זאת גברים עשויים לפתח גישות חיוביות לשינוי בעקבות אירועי חיים קשים, כגון מאסר. לאחר אירוע כזה הם יעריכו מחדש את הסיכונים והרווחים

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

שבשימוש באלימות, והשינוי אכן עשוי להתרחש, כפי שמתואר בנתיב הראשון. עם זאת, לרנר (Lerner, 2002) טוען כי לא כל שינוי מייצג התפתחות בהכרח, ולעיתים גברים מחליפים אלימות פיזית בהתעמרות מילולית ונפשית (Scott, 2004), בעוד תחושת התקיעות נמשכת.

המחקר הנוכחי מעלה, כי בנתיבים שבהם השינוי קטן, יש לגברים מיומנויות תקשורת מגבילות כמו ביקורתיות, נטייה להתנתק, נטייה להאשים אחרים ונטייה לייחס כוונות זדון לבת-הזוג; כל זאת יחד עם קושי לקבל אחריות על התנהגותם התוקפנית ועם אי שביעות רצון כללית מהיחסים. אשמה ואחריות הם ייחוסים בולטים (attributions) באלימות אינטימית (Eisikovits & Buchbinder, 2000). מחקר בתחום ההתערבות עם תוקפים מציע כי שיפור בתקשורת וקבלת אחריות על התנהגות האלימה ומתעללת הם המדדים הטובים ביותר של שינוי אצל גברים שהפסיקו להיות אלימים (Babcock, Canady, Graham, & Schart, 2007).

מגבלות המחקר והשלכותיו

חשוב לציין כי הנתיבים המוצעים במאמר הנוכחי אינם אופייניים בהכרח לכל הגברים שהשתנו וכי ישנם נתיבי שינוי נוספים; אך המיקוד בארבעת הנתיבים האלה הוא ניסיון לפתח מדדים של התמודדות ושינוי המשקפים את החוויה הפנימית של גברים אלימים, כפי שעלה בניתוח הראיונות. המחקר הנוכחי מאפשר למטפל להיות ער למרכיבים חשובים בתהליך השינוי ולשינויים קטנים הצריכים תיקוף תמידי. מרכיבים אלה עשויים להעיד על מצבם של הגברים המטופלים בתוך תהליך השינוי ולהמחיש למטפל את הפוטנציאל לשינוי. השאיפה לעתיד טוב יותר מסייעת ליצירת רפלקציה על ציר הזמן והגדרה מחודשת של העבר.

כדאי שמחקר עתידי יעמיק ויאשש נתיבים אלו כדי להבין טוב יותר מהו תהליך השינוי, מה מסייע בהתקדמות השינוי ובמעבר בין נתיבים, ומה עלול להפריע לשינוי. כדאי לחקור את היחסים בין מרכיבי השינוי, לדוגמה: כיצד שליטה, תגמול, ניתוק וביקורת מחזקים, מתקבעים ולא מקדמים שינוי. כדאי שמחקר עתידי יתבסס על שיטות כמותניות ואיכותניות לחקר תהליכי השינוי.

יש לציין כי המרואיינים נבררו מראש כגברים שעברו תהליכי שינוי שונים או שנמצאים בשלבים שונים בטיפול או במוטיבציה לשינוי. נושא השינוי עלה מתוך הנרטיבים וניתוח הנתונים, וחידד את שאלת המחקר.

נקודות מפתח

- למרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה מגיעים לעיתים תכופות גברים המתנגדים לשינוי, חשים קורבנות ומתבצרים בעולמם.
- מאמר איכותני זה מספק הסתכלות על תהליכי שינוי העולים מסיפורי גברים אלימים בבית שעברו טיפול, ומציג תגובות ספציפיות רלוונטיות לתהליך השינוי מתוך החוויה הפנימית של הגברים, שככל הנראה נבנתה בתהליך הטיפול.
- המאמר עשוי לספק מתווה להעמקה של התערבויות לתוך התגובות בעולמם של גברים תקועים, להעריך התקדמויות זעירות ולסייע בהבניית ציר תנועה כבסיס לחוויית שינוי. כך תשמש חוויית השינוי כסיס ליצירת חוויית תנועה והתפתחות.
- המאמר עשוי לספק מתווה לבניית טיפולוגיה של שינוי בקרב גברים אלימים, החסרה כיום בספרות המחקר.

מקורות

- Babcock, J. C., Canady, B. E., Graham, K., & Schart, L. (2007). The evolution of battering interventions: from the dark ages into the scientific age. In J. Hamel & T. Nicholls (Eds.), *Family interventions in domestic violence: A handbook of gender-inclusive theory and treatment* (pp. 215-244). New York, NY: Springer Publishing Company.
- Bromberg, P. M. (1998). *Standing in the spaces: Essays on clinical process, trauma, and dissociation*. Mahwah, NJ: Analytic Press.
- Charmaz, K. (2006). *Constructing grounded theory: A practical guide through qualitative analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Creswell, J. W. (1994). *Research design: Qualitative and quantitative approaches*. London, UK: Sage.
- Daniels, W. J., & Murphy, M. C. (1997). Stages and processes of change in batterers' treatment. *Cognitive and Behavioral Practice, 4*, 123-145. doi: 10.1016/S1077-7229(97)80015-6

הבניית תהליכי שינוי בנרטיבים של גברים שטופלו במרכזים לטיפול ומניעת אלימות במשפחה

- Denzin, N. K. (1984). Towards a phenomenology of domestic family violence. *American Journal of Sociology*, *90*, 485-511.
- Dutton, D. G. (1998). *The abusive personality: Violence and control in intimate relationships*. New York, NY: Guilford Press.
- Eisikovits, Z., & Buchbinder, E. (2000). *Locked in a violent embrace: Understanding and intervening in domestic violence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Ellenberger, H. F. (1958). A clinical introduction to psychiatric phenomenology and existential analysis. In R. May, E. Angel, & H. F. Ellenberger (Eds.), *Existence: A new dimension in psychiatry and psychology* (pp. 92-124). New York, NY: Basic Books.
- Fishman, G., Eisikovits, Z., Mesch, G., & Gusinsky, R. (2001). *The national survey of violence against women, children and youths*. Haifa, Israel: The Minerva Center for Youth Studies, University of Haifa.
- Gondolf, E. W. (1988). Who are those guys? Toward a behavioral typology of batterers. *Violence and Victims*, *3*(3), 187-203.
- Gondolf, E. W. (2004). Evaluating batterer counseling programs: A difficult task showing some effects and implications. *Aggression and Violent Behavior*, *9*, 605-631. doi: 10.1016/j.avb.2003.06.001
- Gondolf, E. W., & White, R. J. (2001). Batterer program participants who repeatedly reassault: Psychopathic tendencies and other disorder. *Journal of Interpersonal Violence*, *16*, 361-380. doi: 10.1177/088626001016004006
- Henwood, K., & Pideon, N. (2004). Grounded theory in psychological research. In P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.), *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design* (pp. 131-155). Washington, D.C.: American Psychological Association.
- Hicks, D. (2001). The role of identity construction in promoting reconciliation. In R. G. Helmick & R. L. Petersen (Eds.), *Forgiveness and reconciliation: Religion, public policy, and conflict transformation* (pp. 49-129). Philadelphia, PA: Templeton Foundation Press.
- Holtzworth-Munroe, A., & Stuart, G. L. (1994). Typologies of male batterers: Three subtypes and the differences among them. *Psychological Bulletin*, *116*, 476-497. doi: 10.1037/0022-006X.68.6.1000
- Huss, M. T., & Ralston, A. (2008). Do batterer subtypes actually matter? Treatment completion, treatment response and readiness across a batterer typology. *Criminal Justice & Behavior*, *35*, 710-723. doi: 10.1177/0093854808316218

- Johnson, M. P. (1995). Patriarchal terrorism and common couple violence: Two forms of violence against women. *Journal of Marriage and Family*, 57, 283-294. doi: 10.2307/353683
- Kruger, C. (2006). Spiral of growth: A social psychiatric perspective on conflict resolution, reconciliation, and relationship development. In N.N. Potter (Ed.), *Trauma, truth and reconciliation: Healing damaged relationships* (pp. 29-65). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Lamb, S. (2005). Forgiveness therapy: The context and conflict. *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology*, 25, 61-79.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lerner, R. M. (2002). *Concepts and theories of human development* (3rd ed). London, England: Lawrence Erlbaum.
- May, R. (1958). Contributions of existential psychotherapy. In R. May, E. Angel, & H. F. Ellenberger (Eds.), *Existence: A new dimension in psychiatry and psychology* (pp. 3-91). New York, NY: Basic Books.
- Schutz, A. (1967). *The phenomenology of the social world*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Scott, K. L. (2004). Predictors of change among male batterers: Application of theories and review of empirical findings. *Trauma, Violence & Abuse*, 5(3), 260-284. doi: 10.1177/1524838003264339
- Speziale, H. J. S., & Carpenter, D. R. (2003). *Qualitative research in nursing: Advancing the humanistic imperative* (3rd ed.). Philadelphia, PA: Lippincott.
- Spinelli, E. (1989). *The interpreted world: An introduction to phenomenological psychology*. London, UK: Sage.
- Stith, S. M., McCollum, E. E., Amanor-Boadu, Y., & Smith, D. (2012). Systemic perspectives on intimate partner violence treatment. *Journal of Marital and Family Therapy*, 38, 220-240. doi: 10.1111/j.1752-0606.2011.00245.x
- Straus, M. A. (2008). Dominance and symmetry in PV by male and female university students in 32 nations. *Children and Youth Services Review*, 30(3), 252-275. doi: 10.1016/j.childyouth.2007.10.004
- Strauss, A., & Corbin, J. (1990). *Basics of qualitative research*. Newbury Park, CA: Sage.
- Walts, J., Babcock, J. C., Jacobson, N. S., Guttman, M. J. (2000). Testing a typology of batterers. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 68, 658-669. doi:10.1037/0022-006X.68.4.658

סוקרים ספרים

יותר מאחד, פחות משניים על אחים למתאבדים – מסע אישי וחברתי

רועי אופנבכר

בן-שמן: הוצאת מודן (2017). 302 עמודים

ספרו של רועי אופנבכר הוא בעיקרו ספר מסע אוטוביוגרפי המספר על הדרך שעבר המחבר לאחר מותה של אחותו בהתאבדות, ומול פסיפס החיים שנגלה לו בדרך זו. רועי מעיד בספר על סבו, ש"כשרונו הגדול היה לספר סיפורים", ובעיניי, ניכר שגם אופנבכר ניחן בכישרון זה. הספר מהווה מסמך נרטיבי מרתק של אדם צעיר שבונה את הסיפור שלו יחד עם הקוראים.

אופנבכר לוקח אותנו לסיפור ההתאבדות ולהתמודדות שלו איתו. הוא מתחיל בהתבוננות מרוחקת – חברתית והיסטורית. הוא מצליח לשקף בעדינות כיצד אנחנו מצליחים למסגר התאבדויות מסוימות כמתאימות לאתוס הציוני והישראלי, ולהכיל אותן באופן מלא, וזאת לעומת התאבדויות שמוקעות, מאחר שהן פוגמות בסדר החברתי שיצרנו. סיפור מצדה נשזר כבר בתחילת הספר: מהטילים עם האב מורה הדרך למקום ההתאבדות הלאומי, ועד לדחיית המסע הכיתתי למצדה בעקבות התאבדות אחותו. מי מאיתנו לא היה במצדה, מי מאיתנו לא שמע סיפורי גבורה היסטוריים שסופרו מחדש, נעטפו באריזה חדשה כדי למכור מוצרים אחרים? איפשהו בדרך נשכח שבעצם אולי היה מדובר בכת אלימה, שחבריה בחרו למות על קידוש רעינות קיצוניים.

בהמשך מסעו האישי לוקח אותנו אופנבכר לכיוון קרוב יותר, לממד הבין-אישי. הוא בחר לחקור אחים למתאבדים כדרך להבנת ההתאבדות במשפחתו שלו, כדרך להבנת עצמו כיום לנוכח אירועי העבר והתהליכים שעבר מאז. בחירה זו הביאה אותו להכשרה כעובד סוציאלי, אך גם לבחירה במחקר איכותני על התאבדות אחים. הוא חקר נושאים שונים המאפיינים את ההתייחסות של אחים ואחיות להתאבדות אחיהם.

אופנבכר שוזר בתוך הסיפור נושאים תיאורטיים כבדי משקל. הוא מצליח להתגבר על שלושת המחסומים התרבותיים העיקריים שבדרך כלל מביאים לדחיקת הנושא לשוליים: ההימנעות מדיון פתוח בנושא המוות והשכול, ההימנעות מעיסוק בשכול של אחים, וההימנעות מדיון פתוח בנושא ההתאבדות.

ארנסט בקר כתב כבר בשנת 1973 (Becker, 1973) על המכניזם הפסיכולוגי והתרבותי שגורם לכך שנכחיש את קיומו של המוות כמנגנון הגנה הישרדותי, הן במובן האישי והן במובנים חברתיים ותרבותיים. מנגנון זה תורם אומנם ליכולת ההישרדותית מול חרדת המוות והקיום האנושי הקשה, אבל היחיד והחברה משלמים על כך מחיר כבד של חוסר אותנטיות וחוסר משמעות. דווקא המודעות למוות יכולה ליצור משמעות אישית ולהפחית מכוחם של מנגנוני חברתיים בעייתיים. גם בישראל, כמו שאפשר לראות בספר, קיימת הכחשה ציבורית של שכול כבעיה חברתית, והדיון הציבורי מתמקד אך ורק בשכול הביטחוני, וגם בו רק במקרי מוות הירואיים או כאלה שמשרתים את הנרטיב הלאומי.

הספר דן גם בשכול המיוחד שחווים אחים. המילה שכול בתנ"ך מתייחסת בעיקר לשכול הורי (ואם רוצים לדייק אז רוב האזכורים הם לשכול אימהי), ונראה כי כבר אז הופרדה תחושת האבל של האחאים מתחושת האבל של ההורים. במשך שנים הוזנח המחקר בשכול של אחים, כחלק מהעדר תשומת לב ציבורית לנושא זה (לביא וברום, 2011). עם מות האח או האחיות מאבדים האחים שותף אינטימי לתא המשפחתי, שותף לחיים המשותפים, שותף למריבות, שותף להוויה המשפחתית הרחבה. אובדן נוסף שחווים האחים השכולים, כחלק מאובדן אורח החיים המשפחתי שהיה עד האסון, הוא אובדן ההורים. בסיפורי אחים רבים (אברמי, 2006) אפשר למצוא את התימה החוזרת על האובדן הנוסף לאובדן האח – השינוי המהותי שחל בהורים, אובדן החיות שלהם, ואובדן הדאגה שלהם לילדים הנותרים. כך הזעזוע של התא המשפחתי בעקבות ההתאבדות, ובו גם רגשות של חוסר אונים קיצוני, מהווה פוטנציאל לטראומה גם ברמה האישית. בעקבות העלאת המודעות לנושא בישראל מוענק היום סיוע, מוגבל אומנם, למשפחות שכולות, ויש בכך הכרה בזכותם של האחים לטיפול רגשי ולסיוע נוסף. לדוגמה, קיימות קבוצות תמיכה טיפוליות המיועדות באופן ייחודי לאחים ואחיות.

הממד הנוסף שאיתו מתמודד הספר הוא הקושי לעסוק בסוגיית ההתאבדות. התאבדות יוצרת גלים הן בממד האישי של כל אחד מבני המשפחה, הן בממד המשפחתי והן ברובד הקהילתי-חברתי. בגלים אלו נכללים בושה, אשמה, תיוג והתמודדות עם נושאים דתיים ותרבותיים. רבות נכתב (לדוגמה: לבל, 2013) על ההיררכיה של השכול, שלפיה סוגי שכול מסוימים נדחקים לשולי ההכרה והכבוד החברתיים. מניסיוני בתחומים השונים של שכול אזרחי – תחושת ההידחקות לשוליים משותפת לכולם. נראה כי תחושה זו מועצמת בישראל על רקע המקום שניתן לשכול "הלאומי". מכל מקום נראה כי תחושת הדחיפה החברתית "אל מעבר לגדר" מוכרת היטב לבני משפחות המתאבדים ומהווה חלק מההתמודדות עם המוות.

דווקא על רקע רגשות אלה של הדחקה, הכחשה וקושי בקבלה חברתית וקהילתית, יש חשיבות רבה ל"תוכנית הלאומית למניעת אובדנות" הכוללת את תוכנית "מיתרים"

לסיוע לבני משפחה שכולים על רקע התאבדות (גילוי נאות: מחבר הסקירה שותף פעיל בהן כחלק מתפקידו במשרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים). תוכנית זו פועלת במרכזי סיוע מרחביים, ורואה חשיבות ביישוג אקטיבי והגעה למשפחות של גורמים טיפוליים קהילתיים מוקדם ככל האפשר, ובהמשך מעניקה ליווי והפניה לטיפול מתאים בקהילה, הכולל הנגשה של תחנות לטיפול זוגי ומשפחתי ומרכזי ילדים-הורים כחלק מהמערך הטיפולי, בנוסף לקבוצות תמיכה טיפוליות.

סוגיה נוספת המוכרת היטב ומתוארת בספר היא ההתמודדות עם אשמה. אופנבכר מסביר כי אשמה מהווה סיכון גדול לבריאות הנפש (הוא אף קושר התאבדות נוספת של בני משפחה לרגשות אשמה חריפים) וליחסים המשפחתיים, מחד גיסא, אך מאידך גיסא יוצרת מנגנון יעיל של שליטה ומשמעות מסוימת מול תחושות קשות עוד יותר, של כאוס וחוסר אונים, שההתאבדות גרמה. מטפלים משפחתיים מודעים היטב לציר התמודדות זה ולקושי בהבניה מדורגת של נרטיב משפחתי של שליטה בצירי החיים השונים ויצירת משמעות מחודשת המאפשרת גם צמיחה מחודשת.

דרך המסע אנו מתוודעים לנושאים שיעניינו אנשי מקצוע העוסקים בטיפול בשכול: על חשיבות הודעה על המוות לבני המשפחה, הודעה שתקרע את החיים המשפחתיים לשניים — לחיים שהיו לפני ההודעה והחיים אחריה. דרך הבשורה והמבשר אנחנו מתוודעים לסוגיית השכול הטראומטי — השכול הפתאומי הנושא בחובו פוטנציאל קשה של מטענים פוסט-טראומטיים בעקבות החשיפה לאלמות, למוות, לפתאומיות, ולחוסר האונים. רובין, מלקינסון וויצטום (2016) מתארים כי התמודדות פוסט-טראומטית והתמודדות עם שכול דומות במובנים מסוימים אך אינן זהות, ומצריכות ידע תיאורטי וקליני שונה. אחד המרכיבים השונים הוא כי בניגוד לטיפול בטראומה, שנועד לאפשר מרחק מהאירוע הטראומטי, טיפול בשכול נועד גם לעודד קשר המתמשך עם הנפטר ועם ייצוגיו.

הספר מביא לקורא לא רק מקרה מסוים של התאבדות, או משמעות חברתית כלשהי, אלא את רעיון ההתאבדות עצמו. המחבר מדגיש שאין זה רעיון של "משוגעים" או "חולים", אלא מוטיב המלווה את חיינו, ובמצבים מסוימים הוא אף חלק מהשיקולים שלנו (גם האנשים הבריאים ואפילו המטפלים דנים בינם לבין עצמם בשאלה זו). על מטפלים להכיר בכך ולהיות מודעים למכלול הרגשות שהנושא מעלה. עם זאת יש לזכור כי החרדה של מטפלים מפני התאבדות בחייהם האישיים מקשה על התבוננות נקייה, מקשה על הקשר הטיפולי עצמו, ודורשת עבודה והדרכה מתאימה. בני משפחה של מתאבדים רגישים לחרדה הזו, והיא אחד הגורמים המקשים עליהם לשתף בעולמם הפנימי וברגשותיהם (כדי לא לפגוע במטפל, להדאיג ואף להפחיד אותו). לאורך הספר ניכר לעין כי המחבר מתעניין במוטיב הבחירה. מול החורבן שכפתה ההתאבדות, מול חוסר האונים האישי והמשפחתי הוא טווה חוטים של בחירות מחודשת.

ההתאבדות כפתה על המשפחה סבל ויגון וצורות שונות של תגובה בלתי נמנעת. מול הסחף הזה וגלי המשנה שלו שמצאו אותו בתחילה ללא יכולת התנגדות, הוא מצליח ליצור מציאות אחרת, מציאות שבה הוא חוקר, יוצר, בוחן דרכים להתקדמות, חושף את עצמו וקשייו ומנווט את עצמו ומשפחתו למציאת משמעות ותקווה שכה חשובות בתהליך השיקום האישי (לוי-בלז, 2016 ; Neimeyer, 2001).

הספר מעורר סקרנות ועניין ופותח נושא חשוב לדיון מקצועי וחברתי מול הגורמים המביאים להדחת הנושא אולי בזכות עמדת המחבר-האח, שמחד גיסא מעורב במשפחה מתוך אסונו האישי, ומאידך גיסא עומד מן הצד ומצליח להביא גם עמדה רחבה ומתבוננת שתעניין הן קוראים מהשורה והן אנשי מקצועות טיפוליים רבים, ובתוכם מטפלים משפחתיים ומטפלים הממוקדים בתהליך של הפרט והתנהגותו אל מול אובדן ומשבר משפחתי חריף כל כך.

סוקר: אילן שריף

מקורות

אברמי, ש. (2006). אחרון מכתבו ילדין: השפעת התאבדות על בני משפחה. תל-אביב, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

לביא, נ. וברום, ד. (2011). אבדן פתאומי: סיוע למשפחות שכולות עקב תאונות דרכים. סקירת ספרות ושירותים קיימים בעולם המערבי. ירושלים: משרד הרווחה והשירותים החברתיים, האגף למחקר, תכנון והכשרה.

לבל, א. (2013). אובדן 'לא מוקר': שכול אנטי-הגמוני ומסגור מחודש של טראומה: הוויית הקיפוח היחסי של משפחות נרצחי הטרור בישראל. בתוך: ה. שנון-קליין, ש. קרייטלר ומ. קרייטלר (עורכות), טנטולוגיה: מדעי האובדן השכול והאבל: נושאים נבחרים (עמ' 207-242). חיפה: הוצאת פרדס.

לוי-בלז, י. (2016). על אשמה, צער וצמיחה: התמודדותם של שארי התאבדות עם האובדן, ודרכי הטיפול בהם. בתוך: י. לוי-בלז, ע. ברונשטיין-קלומק, י. גביעון, א. אפטר (עורכים): להאיר את הרי החושך: התנהגות אובדנית בקרב בני נוער (עמ' 231-246). הוצאת דיונון.

רובין, ש., מלקינסון, ר. וויצטום, א. (2016). הפנים הרבות של האובדן והשכול: תיאוריה וטיפול. חיפה: הוצאת פרדס.

Becker, E. (1973). *The denial of death*. New York, NY: Simon and Schuster.

Neimeyer, R. A. (2001). The language of loss: Grief therapy as a process of meaning reconstruction. In R. A. Neimeyer (Ed.), *Meaning reconstruction and the experience of loss* (pp. 261-292). Washington, D.C.: American Psychological Association.

INTERDISCIPLINARY HANDBOOK OF TRAUMA AND CULTURE

Yochai Ataria, Haviva Pedaya, David Gurevitz, Yuval Neria
(Editors)

Basel, Switzerland: Springer International Publishing (2016). 402 p.

זכורה לי פגישה סוערת במרכז לבריאות הנפש, בהצגת מקרה של טיפול בילד, שלדברי המטפלת סובל מטראומה מתמשכת עקב צעקות ומריבות בלתי פוסקות בין ההורים. הפסיכיאטרית שניהלה את הפגישה נזעקה: "הרי לילד לא נשקפה סכנת חיים, אז למה כל הזמן את חוזרת על המילה טראומה?!" החדר כולו המה מאי הסכמה, אבל היא פתחה את ספר האבחנות הפסיכיאטריות, D.S.M., ובחיוך מנצח הראתה שהמילה 'טראומה' אכן מכוונת רק למצב שבו נשקפת לאדם סכנת חיים.

אכן זה ויכוח ארכאי משהו. המונח 'טראומה' כבר זמן רב אינו רק אבחנה פסיכיאטרית המשקפת סכנת חיים. שתי מלחמות עולם, ואלו שבאו אחריהן, אסונות טבע ואסונות מעשה אדם כמו 9/11, חשפו מיליוני בני אדם לטראומות נפשיות וחלחלו לאתוס של עמים ותרבויות שנפגעו. תפיסת המושג הטראומה עברה שינויים פרדיגמטיים ניכרים במאת השנים שעברו, והשיח כיום מכוון בעיקרו לטראומה נפשית; אך השימוש בו קל, ואולי קל מדי.

לטראומה עוצמה רבה והיא מטילה צל רחב על כל תחומי חיינו. כמעט כל שיח חברתי, תרבותי או פסיכולוגי עוסק בה, והיא מהווה סוגיה דומיננטית בספרות, בתיאטרון ובקולנוע. הספר שלפנינו מתייחס לאספקטים אלה מזוויות מבט שונות ובכך חשיבותו. הרעיון העובר כחוט השני לאורך הספר הוא שטראומה נפשית עומדת בלב המודרניזם והפוסט-מודרניזם כתופעה בסיסית המעצבת את מבנה השיח התרבותי. הספר מנסה למפות את היחסים בין טראומה לתרבות בכלל, ולענות על שתי שאלות עיקריות: האחת – באיזה אופן מיוצגים אירועים טראומטיים בתרבויות ספציפיות, והשנייה – כיצד טראומות קולקטיביות מעצבות מבנה תרבויות. בספר שלושה חלקים: ייצוגים של טראומה, תיאוריה של טראומה ותיאורי מקרה של טראומה קולקטיבית. הפרקים השונים עוסקים בזוויות מגוונות של נושאים אלה.

הפרקים בחלק הראשון מתמקדים בייצוגים של טראומה בתרבות החברתית. לדוגמה: תרומת הספרות המודרנית והפוסט-מודרנית להמשגת שיח הטראומה בחברה נבחת במאמרו של גורביץ' (Gurevitz). ניתוח היחסים ההדדיים שבין טראומה וספרות

נעשה דרך יצירתו של פרנץ קפקא, במיוחד על פי סיפורו "מושבת העונשין"; ודרך יצירתו של קורמאק מקארתי ובמיוחד ספרו "הדרך". דוגמאות נוספות מופיעות בניתוחו של ארב (Arav) על דימויי הקולנוע והטלוויזיה כגורמים מזוירים בביסוס תרבות הטראומה העכשווית. רוט (Rothe) מתייחס ספציפית למלודרמה שהפכה לנרטיב דומיננטי במדיה הוויזואלית וטוען שהסוגה הזו נובעת מטראומה, ושיש בה ייצוג מתמיד לחוויות של קורבנות וסבל. פרקים אחרים עוסקים בטראומות מלחמת העולם השנייה והשלכותיהן באומנות, כמו הטיפול בזיכרון הפצצה הגרעינית בקומיקס ובאנימציה ביפן (ברטל, Bartal) ופרויקט "קמיקזה" (kamikaze) של קויזומי מיירו (Koizumi Meiro).

החלק השני של הספר מתרכז בתיאוריות של טראומה ותרבות. סיברגר (Seeburger) טוען כי לאורך השנים נאלצו פילוסופים להתעמת עם מה שהם עצמם הגדירו כטראומה, ומהפרספקטיבה הזו ההיסטוריה של הפילוסופיה נראית כסיפור בהמשכים של טראומה. רוט (Rothe) מבקר את הטרנספורמציה של מושג הטראומה, המתן משמעות חמורה להשפעות הפסיכולוגיות שעובר אדם שחוה אלימות קשה, למטפורה של משבר פוסט-מודרני. אטריה (Ataria) בוחן את מקומו של ניצול ממלחמת העולם השנייה בספרות באמצעות השוואה בין "השוקעים והניצולים" של פרימו לוי לבין "W, או זיכרון חיים" של ז'ורז' פרק.

מאמר שונה בתוכנו, מורכב וייחודי מבין כלל המאמרים בספר, כתבה פדיה (Pedaya). פדיה עושה הקבלה מעניינת בין אקט ההליכה והמרחב שמתגלה תוך כדי ההליכה, לבין ההכרה הלא-מודעת וההכרה המודעת בהתאמה, על פי המודל הטופוגרפי של פרויד. הקבלה נוספת מתחום הפסיכואנליזה היא תופעת הפחד בכתיבתו של וולטר בנימין, שמזכירה, לדברי פדיה, את מאמרו של ויניקוט "Fear of Breakdown", שבו האימה מפני התמוטטות שתתרחש בעתיד היא בעצם התמוטטות שהתרחשה בעבר.

בפרקים אחרים נבחנות סוגיות תרבותיות, כגון הדיון שמציע ימשירו (Yamashiro) על דתות מונותאיסטיות: האם אפשר לדבר על לידתן, התפתחותן ומותן של הדתות המונותאיסטיות כעל היסטוריה של הטראומה? בנוסף, אטריה (Ataria) מבקש לבחון את מושג האנושיות — או בניסוח של פרימו לוי: "מהו אדם?" — בתקופה שלאחר המלחמה הארוכה בווייטנאם, שנחשבת לדעתו כטראומה הגדולה של האדם הלבן בארצות הברית. אטינגר (Ettinger) דנה בעקידת יצחק המודרנית מנקודת מבט פסיכואנליטית. אטינגר מבקרת באופן נוקב את תשוקת האנליסט (כדמות האבהית) להקריב את האנליזנט (הבן). טענתה הקשה מתבססת על הדחף המתעורר בטיפול שיכול להגיע לדרגת Laius Complex (הקרבת הבנים), המושלך על האנליזנט תוך כדי העברה נגדית (countertransference) פסיכוטית.

לסיכום החלק השני בוחנים רובין, נריה ונריה (Rubin, Neria and Neria) את

הקשר המורכב בין טראומה לבין פחד, וכיצד הם שזורים בהקשר של הפרעת פוסט-טראומה (PTSD).

החלק השלישי מציג כמה תיאורי מקרה של טראומה קולקטיבית. לדוגמה, פרידלנדר (Friedlander) דן בדפוסי המפתח התרבותיים של עיבוד זיכרונות השואה בישראל, וג'וינר (Joyner) בדק בארצות-הברית את האספקטים התרבותיים-חברתיים של התגובות הרגשיות בעקבות מתקפת הטרור ב-9/11/2001.

בפרקים נוספים נידונים נושאים מגוונים כמו ההשתוללות בבית הספר Sandy Hook בקונטיקט שבארצות-הברית והתמיכה הרדיקלית בחימוש מוגבר, שהיא, לדבריו, תולדה של האירוע הטראומטי. ויצטום, מלקינסון ורובין (Rubin, Witztum, Malkinson and) תופסים את תרבות השכול בישראל כתרבות שכול טראומטית, בשל האדרה של השכול בארץ.

לסיכום: בספר יש אמירה נוקבת, חשובה ומנומקת היטב, שאולי ידועה אבל לא נאמרה עד כה במפורש: כל רובדי חיינו מתקיימים בצילה של טראומה. הטראומה דומיננטית בחיי היום-יום, בגוף, באמונה, בתרבות החברתית, בספרות ובאומנות.

הספר מעמיק ומקיף טווח רחב של תחומים. הוא מעניין וקריא ומהווה מקור ראוי לחוקרי ההיסטוריה של תפיסת הטראומה והשלכותיה. עם זאת, לטעמי, הוא חסר ממד אישי, ובעיקר נשי. ללא דיון מעמיק בטראומה של נשים או של ילדים – ספר על טראומה אינו יכול להיות שלם.

סוקרת: ציפי רוזנברג שיפר

טראומה והחלמה

ג'ודית לואיס הרמן

תל-אביב: עם עובד (1992, מהדורה חדשה 2015). 365 עמודים

התגובה הרגילה למעשי זוועה היא לסלק מן התודעה. הפרות מסוימות של הסדר החברתי נוראות הן מלהביען בקול: זו משמעות הביטוי לא יתואר.

כך מתחיל הספר "טראומה והחלמה" שנכתב ב-1992, והפך מיד לאורים ותומים של טיפול בנפגעי טראומה. הספר יצא לאור בזכות תנועת הנשים שעוררה דיון ציבורי בהתעללות בחיי המין והמשפחה ובזכות התנועה לזכויות האזרח. תוך כדי שילוב ניסיונה הקליני והמחקרי, התוותה הרמן מודל טיפולי מובנה והדרגתי בנפגעי טראומה, ומאז הוא משמש מורה דרך למטפלים. במושג 'נפגעי טראומה' מכוונת הרמן לכלל הנפגעים, ומראה שתסמינים נפשיים שנמצאו אצל נפגעי מלחמה, אסירים פוליטיים, נשים וילדים שעברו התעללות, וגם ניצולי השואה, דומים ביסודם.

מאז פורסם יצא הספר בכמה מהדורות. במהדורה האחרונה שלפנינו מצורפים שני קטעי אחרית דבר, משנת 1997 ומשנת 2015. בספר שני חלקים: "הפרעות טראומטיות" ו"תהליכי החלמה".

בחלק הראשון, "הפרעות טראומטיות", בוחנת הרמן את תגובות הנפגע ואת דרכי הסתגלותו לטראומות נפשיות.

הפרק הראשון ("היסטוריה נשכחת") עוסק בהיסטוריית חקר הטראומה, שלדעת הרמן היא "היסטוריה של שיכחון (אמנזיה) אפיזודי" (עמ' 15), כלומר שהתודעה הציבורית לטראומה מתעוררת ומיד נשכחת. חקר שיטתי התגבש רק אחרי מלחמת העולם השנייה. חקר האלימות המינית והמשפחתית הוא האחרון שעורר הדים בציבור. מהפרק השני ("אימה") ואילך מתמקדת הרמן בהשפעות הטראומה על הפרט. לדעתה, התגובה הטראומטית מגיעה כאשר האדם אינו יכול להילחם או לנוס. ההשפעות בתחום החברתי מתוארות בפרק השלישי ("ניתוק"). מופיעים קרעים ביחסי משפחה, בקשרי חברות, בחיי האהבה ובחיי הקהילה. בפרק הרביעי ("שבי") מרחיבה הרמן על ההשפעות הקשות של טראומה מתמשכת, כמו שבי, שבה התסמינים העיקריים – עירור-יתר, פלישה וצמצום – מועצמים. במושג 'שבי' מכוונת הרמן לכל האסירים הנתונים לשליטת תוקפיהם ואינם יכולים להימלט. השבי הנורא מכול הוא בתוך המשפחה.

הפרק החמישי ("התעללות בילדים") מדגיש את עוצמת הפגיעה של מי שחייו

תלויים בסביבתו. הילד הלכוד בסביבה מתעללת חייב – כדי לשרוד – למצוא דרך לשמור על תחושת אמון במי שאינם ראויים לאמון, ולא לאבד שליטה במצבים לא צפויים. כך נכפה עליו שימוש ביכולות חריגות, ואלה לעיתים יצירתיות ולעיתים הרסניות. בפרק השישי ("אבחנה חדשה"), האחרון בחלק הראשון, מצביעה הרמן על הצורך הדחוף באבחנה חדשה. במושגי האבחון המקובלים לא תמיד מבחינים בקשר שבין התסמינים של המטופל בחדר הטיפולים לבין החוויה הטראומטית שעבר. האבחנה: "תסמונת פוסט-טראומטית מורכבת" (במקום הפרעת לחץ פוסט-טראומטי) מסבירה הן את ייחודן של ההפרעות שנגרמו בעקבות הטראומה והן את קשרי הגומלין שביניהן. ניסוח האבחנה מפנה לתיאור המצב שכונה לפנים היסטריה, ומאשר את מקורם המשותף. החלק השני נקרא "שלב החלמה", הוא מתמקד בתהליך הריפוי, ומפותחת בו מסגרת מושגית חדשה לטיפול פסיכולוגי בנפגעי טראומה.

בפרק הראשון בחלק זה, שהוא הפרק השביעי ("יחסי ריפוי"), קוראת הרמן למטפלים לא להחיש תהליכים, כיוון שהחלמה תושג רק בתהליך ארוך. לטענתה, הגרעין המרכזי בחוויית הטראומה הוא אובדן הכוח והניתוק מן הזולת, ועל כן הביסוס הראשוני בהליך ההחלמה הינו ה'העצמה' (empowerment) ויצירת קשרים חדשים. החלמה אינה מתרחשת בבידוד אלא בקשרים שבהם משתקמים כשרים שנפגעו, כמו יכולת לאמון, לאוטונומיה, ליוזמה, לזהות ולאינטימיות. בכל שלב חשוב לעסוק בכל המרכיבים – הביולוגיים, הפסיכולוגיים והחברתיים. השלב הראשון הוא הקניית ביטחון, ובו עוסק הפרק השמיני ("ביטחון"). יצירת ביטחון מתחילה בגוף, היינו, בתשומת לב לצרכים בריאותיים בסיסיים כמו שינה, אכילה ופעילות גופנית, ורק אחר כך ביטחון פיננסי, ניידות ותכנון עתידי.

השלב השני מתואר בפרק התשיעי ("זיכרון ואבל"). שחזור האירוע מחולל תמורה בזיכרון הטראומטי ומאפשר לשלבו באורח חייו של הנפגע. "הדרך הטובה ביותר שבה יכול התרפיסט להגשים את מחויבותו למטופל היא להיות עד לסיפורו." (עמ' 211). הפסיכותרפיה אינה מסלקת את הטראומה. בתהליך השחזור אכן מתחוללת תמורה בסיפור, אבל רק בכך שהוא נעשה נוכח וממשי יותר. "הנפגעים דורשים מאיתנו" טוענת הרמן, "לחבר קטעים ולשחזר היסטוריה ולפרש תסמינים המופיעים היום לפי אירועי עבר" (עמ' 199). לאחר שהנפגע ניצב בפני עברו הטראומטי, המשימה הנדרשת היא "בריאת העתיד" (עמ' 215). בזה עוסק הפרק העשירי ("קשר מחודש"). נפגעים שעוצבו בסביבה טראומטית מרגישים בשלב זה כמו "פליטים הבאים בשעריה של ארץ חדשה" (שם), אבל לרבים אחרים, כמו נשים מוכות או ילדים שעברו התעללות, החוויה דומה יותר להגירה, כי עליהם לבנות חיים חדשים במקום שבו כל הכללים אינם מוכרים להם.

פרק אחד-עשר ("שותפות") חותם את הספר ועוסק בקשר של היחיד לקהילה. "מי ששרדו לומדים שהרגשת האנושיות וערך עצמי, תלויה בהרגשת קשר לזולת" (עמ' 235). שורדים חוזרים ומעידים שגילוי נדיבות של אדם אחר השיב הרגשה של קשר, ובו החלה הצטרפותם ל"שותפות האנושית" (שם).

באחרית דבר (1997) כותבת הרמן מנקודת מבט פוליטית יותר. היא מציינת שבחמש השנים שעברו נוספו מיליונים למעגל הקורבנות, ורק עתה מחלחלת בציבור הבנת התוצאות הקשות של חשיפה לאלימות. היא סוקרת ממצאי מחקרים שמוכיחים שינויים במערכת האנדוקרינית ובמערכת העצבים עקב טראומה מתמשכת. אלה עוזרים לנפגעי התעללות שמתקשים לדבר את פגיעתם בהיבט המשפטי. לבסוף מציינת הרמן שתסמיני טראומה שנמצאו אצל יחידים נמצאים גם בקהילות מוכות, וביניהן מזכירה גם את דילמת היחס לעבדות, שעדיין נשארה בבחינת פוטנציאל מתמשך לאלימות.

אחרית דבר (2015) היא יותר מכול מניפסט פוליטי, הקורא להכרה בכוחה ההרסני של אלימות. היא נכתבה 14 שנה אחרי אירוע 9/11/2001, ששינה את המושג 'טראומה לאומית'. מבנה הקטע בנוי כמראָה לספר וכמוהו מחולק לטראומה והחלמה.

בדיון בטראומה מבקרת הרמן את הממסד שלא השכיל ללמוד דבר מ"הכישלון בווייטנאם" (עמ' 270), מגנה את הפלישה לעיראק, את המלחמה באפגניסטאן, את ההתנהלות בבתי הכלא. היא מתריעה שנפגעי מלחמה עדיין נעזבים לנפשם, ששיעור ההתאבדויות של חיילים משוחררים עולה, ומדגישה שנתונים אלה אינם שונים בהרבה מאלה של החיים האזרחיים. "בגידיה ארגונית", שהיא פגיעה באדם בתוך מבנה ארגוני כמו הצבא, דומה במהותה לפגיעה בצעירות בקמפוסים של מכללות, או פגיעה בילדים בכנסייה, או פגיעה בנשים וילדים בביתם.

הרמן מצביעה על שלושה גורמים שנמצאו דומיננטיים בגרימת הפרעת לחץ פוסט-טראומטית מתמשכת, והם: חומרת החשיפה, מצוקה בילדות וביצוע פשעי מלחמה.

בקטע ההחלמה סוקרת הרמן תוכניות טיפול ומחקרים, כמו טיפול קוגניטיבי התנהגותי, או טיפול על פי רעיון ה'מנטליזציה', שמלהיב אותה בשל היותו "סגנון של שיחה, לא רשמי, המבוסס על שכל ישר ועל מעורבות [...] ומכונה 'טיפול פשוט כמו פעם'" (עמ' 294), ובשל ההוכחה שבו שהמנבא החזק ביותר של הצלחה טיפולית הוא איכות היחסים בין מטופל למטפל.

לסיום מתארת הרמן מחקר ארוך טווח שהיא שותפה לו, שיש בו דגם של טיפול קבוצתי. הממצאים עדיין אינם סופיים, אבל כבר עכשיו אפשר להסיק, כי בדומה למודל התרפויטי שבנתה הרמן בספר — כלומר: התערבות מוקדמת ובה יצירת סביבה בטוחה, סיפור הטראומה בפני עד וליווי עד לשלב יצירת קשרים חדשים — הם שלבים חיוניים בתהליך ההחלמה.

סוקרים ספרים

קהל היעד של הספר הוא קהל המטפלים, אבל בשל היותו קריא ונגיש מאוד, הוא מתאים גם לנפגעי טראומה עצמם ובוודאי למשפחותיהם שרוצות להכיר את השפעות הטראומה ולנסות להבין את תהליכי ההחלמה.

“טראומה והחלמה” הוא ספר חשוב מאין כמוהו בתחום הקליני, והוא ספר חובה בכל מסלולי ההכשרה של מטפלים. הוא נותן קצה חוט שאפשר להיאחז בו במבוך הטיפולי, ומעניק גם תקווה, אף שבעניין זה על פי הניסיון – האופטימיות קצת מוגזמת.

סוקרת: ציפי רוזנברג שיפר

גשרים של ידע: שותפויות אקדמיה-קהילה בישראל

דפנה גולן, יונה רוזנפלד וצביקה אור (עורכים)
הוצאת מכון מופ"ת (2017). 446 עמודים

הספר "גשרים של ידע: שותפויות אקדמיה-קהילה בישראל" עוסק במגמה חדשה למדי הרווחת בשנים האחרונות במוסדות אקדמיים בישראל ובעולם. רבים מהמוסדות להשכלה גבוהה בישראל פיתחו תוכניות למעורבות סטודנטים בקהילה. תוכניות אילו מציעות להחזיר לאקדמיה את אחד מתפקידיה המסורתיים, והוא קידום דמוקרטיה והשתתפות אזרחית פעילה, ופתיחת האפשרות לסטודנטים להתנסות במפגש שבין תיאוריה לשדה. מגמה זו קיבלה ביטוי בפועל באמצעות פיתוח תוכניות מגוונות, כגון 25 "תוכניות הדגל" למעורבות חברתית של המוסד להשכלה גבוהה, ופיתוחם של 113 קורסים אקדמיים משלבי עשייה ב-27 אוניברסיטאות ומכללות בתמיכת ות"ת-מל"ג.

ספר זה פותח צוהר לתחום חדש זה, שקיבל עד כה ביטוי מועט בספרות התיאורטית והמחקרית. הספר מציג את המחקרים הראשונים שנעשו בתחום זה בישראל וחושף את הידע שנצבר עד כה בתחום, מצביע על אתגרים מרכזיים בקשר אקדמיה-קהילה בישראל ומציע דרכים להתמודד איתם. שותפויות אקדמיה-קהילה בישראל נבנו במגוון רחב של תחומים: עבודה סוציאלית, אומנות, משפטים, אדריכלות ותכנון, תרגום, לימודי מגדר, חינוך, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, מדיניות, מנהל ציבורי ועוד. מגוון רחב זה מקבל ביטוי בפרקי הספר השונים. המבוא מציג את המושגים המרכזיים הרלוונטיים להבנת הנושא: הגדרת התחום והעיסוק בו בעולם, והתייחסות למקומם של הסטודנטים, המרצים וארגוני החברה האזרחית בשותפויות אקדמיה-קהילה. כמו כן מובאת סקירה על התפתחות התחום בעשור האחרון בישראל ברמת המדיניות וברמה הפרקטית. בנוסף לכך מציגים העורכים ארבעה עקרונות למעורבותם של סטודנטים בקהילה, המהווים גם מדדים מרכזיים לבחינת הצלחת המעורבות: מחויבות של הסטודנטים; עקביות — הנדרשת להצלחת הפעילות בקהילה; למידה — שיטת הוראה המתאימת לקורסים משלבי עשייה; הקשרים — הקשרים חברתיים, כלכליים, מגדריים ופוליטיים של המרחב שבו פועלים הסטודנטים.

בספר ארבעה שערים. השער הראשון עוסק בתהליך המורכב שעוברים הסטודנטים במהלך העשייה, מתאר את השינוי שהם מנסים לקדם בקהילה ואת אסטרטגיות הפעולה שהשתמשו בהם. השער מציג גם את השינוי שהסטודנטים חווים בעצמם וחושף את התהליך האישי שבו הם מגבשים את זהותם ומתמודדים עם דילמות וקונפליקטים; השער השני בוחן כיצד באות לידי ביטוי הפדגוגיה הפמיניסטית

והפרספקטיבה המגדרית בקורסים משלבי עשייה; השער השלישי מתמקד ביחסים בין סטודנטים יהודים לסטודנטים פלסטינים בקורסים משלבי עשייה; בשער הרביעי משתמשים המחברים בשיטת "למידה מהצלחות" כדי לזקק עקרונות פעולה כלליים מתוך תוכניות שהביאו לתוצאות רצויות.

קריאת הספר "גשרים של ידע" הייתה עבורי חוויה מעניינת ומסקרנת. העורכים והכותבים הצליחו להביא את תחום השותפויות בין אקדמיה לקהילה למקום אקדמי ומקצועי, ולאפשר התבוננות מעמיקה, שיטתית ובעלת תרומה תיאורטית ופרקטית כאחת. שמו של הספר, "גשרים של ידע", מבטא באופן מדויק את תוכנו: הוא מהווה גשר בין הידע המצוי באקדמיה לבין הידע המצוי בשדה; גשר בין הידע המצוי בתחומי ידע ודיסציפלינות שונות; גשר בין ידע המצוי בקרב אנשי סגל אקדמי ואנשי מחקר לבין ידע המצוי בקרב סטודנטים ואנשי שטח; גשר בין ידע המצוי במסד האקדמי לבין ידע המצוי בארגונים ושירותים המספקים מענים בקהילה; גשר בין ההתנסות האקדמית והלימודית של הסטודנט לבין ההתנסות האישית והעולם הערכי והרגשי של הסטודנט. הספר מנסה לבנות כל כך הרבה גשרים ומגיש יצירה מעניינת, מרתקת, עשירה, מורכבת ומאתגרת.

לאורך כל הספר בולטת המעורבות האישית והתהליכים הפנימיים והרגשיים שחווים הסטודנטים והמרצים בקורסים משלבי "אקדמיה-קהילה". רבים מהקורסים במוסדות האקדמיים הם קורסים גדולים שבהם לומדים עשרות סטודנטים, בידי המרצה רוב הכוח וקולו של הסטודנט שולי; ואילו הספר שלפנינו מאפשר הצצה מיוחדת ונדירה לעולם ייחודי באקדמיה — לקורסים "ביתיים" המאופיינים במספר קטן של סטודנטים, בפתחות גדולה ובדיאלוג הקרוב לשווינו בין המרצה לסטודנט. בקורסים אלו מקומו של הסטודנט וקולו בולטים במיוחד, ויש מקום לעבודה על תהליכים אישיים וערכיים המתאפשרים בדיונים ותהליכים רפלקטיביים בכיתה. הציטוטים בספר ממחישים את התהליכים האישיים העמוקים שחוו הסטודנטים בכיתות:

בכיתה בתוך הקבוצה, תמיד הרגשתי משוחררת, למדתי לשבור את השתיקה, לדבר ולעמוד על שלי. למדתי לנטרל את המחסומים הפנימיים והחיצוניים שעומדים מולי. ובמצב של מצוקה קיבלתי תמיד את התמיכה הרגשית והעזרה המעשית מהקבוצה. ודרך העצמת עצמי אני מרגישה שאני מוכנה להעצים אחרים. (סטודנטית בקורס "הגברת רווחתן של נשים" במכללה האקדמית צפת, עמ' 28)

בקורס הבנתי שגם אם יש מציאות לא שוויונית שקיימת, ואני לא יכולה לשנות את העולם, יש לי את החלק הקטן שלי שבו אני גם אחראית על כך שזה ישתמר או ישתנה, אפילו בקצת. זה מתחיל בי ובפרשנות שאני נותנת לזה, וזה ממשיך בכל מעגלי החיים שלי... במשפחה, בשכונה, בעבודה. בעבודה דווקא יש לי

הרבה כוח יחסית כמנהלת. אני יכולה גם להשפיע וגם לשנות את היחס שלי, וזה משנה את המציאות של כולם. (סטודנטית בקורס "מנהיגות ושינוי: ניצוח על משאבים אנושיים" במכללה האקדמית ספיר, עמ' 342)

אין ספק כי קורסים מסוג זה דורשים השקעה רבה, מעורבות אישית ומסירות רבה של המרצים; השקעה זו אינה מובנת מאליה והיא ראויה להערכה גדולה. התרומה התיאורטית באה לידי ביטוי בחיבור תחום העשייה הקהילתית לגופי ידע, בין מושגים לתיאוריות. היא מאפשרת התבוננות מקצועית ושיטתית על עשייה זו. חלק מהמאמרים עוסקים בתיאור העשייה בשטח, תוך הישענות על מושגים תיאורטיים הרלוונטיים לתחום העשייה הספציפי. מאמרים אחרים הציגו מושגים תיאורטיים חדשים התורמים להמשגה ולהבנה התיאורטית של תחום שותפויות "אקדמיה-קהילה", כגון: "תיאוריית הפרדוקס הארגוני", עבודה "מלמעלה למטה" מול עבודה "מלמטה למעלה", תיאוריה של התפתחות ותיאוריה של פרדוקסים, הגישה הרפלקסיבית, "גישת הכוחות", פדגוגיה ביקורתית ופדגוגיה מעורבת, "אקדמיה בכיכר", תיאוריית "המרחב החברתי" ו"תיאוריית השדה".

ההיבט המחקרי בספר מאופיין במתודולוגיה מחקרית איכותנית המביאה את הקולות של הנחקרים באופן אותנטי ומספקת מבט פנימי ועמוק למתרחש בפעילות של קורסי אקדמיה קהילה. שיטות המחקר האיכותניות מגוונות: תיאורי מקרה, ניתוח דוחות, שימוש בסרטי וידאו, שאלוני סקר פתוח, ראיונות עומק, תצפיות נקודתיות ותצפיות לאורך זמן. מצד אחד מאפשר המבט המעמיק להיחשף להיקף ולעומק של העשייה המתרחשת בקורסים המשלבים עשייה בקהילה, ומצד שני הצצה למורכבות ולמתחים הרבים שיוצרת פעילות זו.

לאורך הספר עולים לא אחת היבטים ביקורתיים כלפי גורמים שונים שחברו לשותפות. בפרט בולטת הביקורת על האקדמיה שנתפסת כתיאורטית מדי, ולעיתים אף כמנותקת מהשטח, כמובנית וסכמתית וחסרת גמישות ויצירתיות. כמו כן, הספר מציף סוגיות, התמודדויות ואתגרים הדורשים מחשבה ושינוי ברמה הפרקטית, כגון: הצורך בשיח משותף ולמידה הדדית כדי לתאם ציפיות באופן תמידי; הצורך בגמישות מצד האקדמיה בהגדרת תהליך הלמידה השיטתי והמובנה המושתת על תיאוריות, ופתיחות ללמידה מאירועים ותהליכים המתרחשים בשטח; הצורך בגמישות ופתיחות מצד הארגונים לחשיבותה של הלמידה התיאורטית וחיבור למושגים מקצועיים הנלמדים באקדמיה. גמישות זו של שני הצדדים חשובה כדי לאפשר לסטודנט לעשות את החיבור ולצמצם את הפער והנתק הקיימים.

אף שהחלק הרביעי עוסק בלמידה מהצלחות ומציג שלוש דוגמאות שאפשר ללמוד מהן ולהפיק לקחים, הרגשתי החמצה בכך שנעדרת מהספר התייחסות לניסיון

שנצבר בהקשר של קשרי "אקדמיה-קהילה" בבתי הספר לעבודה סוציאלית. לימודי העבודה הסוציאלית בישראל מושתתים על הכשרה מקצועית אינטנסיבית לאורך שנות הלימודים ובה משתתפים כל הסטודנטים בקורסי מתודה המלווים עשייה של סטודנטים בקהילה בתחומי התערבות עם הפרט, הקבוצה והקהילה. שותפויות אלו כוללות ניסיון עשיר בהתמודדות עם צמצום הפער שנוצר בין האקדמיה לשטח כדי לאפשר למידה אפקטיבית. לשם כך פותחו ידע וכלים לבניית השותפות והגברת התיאום בין האקדמיה לשטח, כגון: טפסים היוצרים תשתית לתיאום ציפיות והעברת מידע בין השטח לאקדמיה, מפגשים קבועים של שיח משותף, כלים להערכה מובנית ושיטתית של הלמידה בשדה ושל תפקוד הסטודנט. אומנם קורסי מתודה אלה אינם נכללים בהגדרה הפורמלית של קורסי "אקדמיה-קהילה", אבל במהותם הם מכוונים להתערבויות דומות, ולעניות דעתי, אילו היה להם ביטוי בספר זה, היה הרווח גדול יותר. קהל היעד שיכול ליהנות מאוד ולהעשיר את עצמו מקריאת הספר הם מרצים וסטודנטים המשתתפים בקורסים משלבי עשייה בשדה או קורסי פרקטיקום בתחומים שונים, כגון: עבודה סוציאלית, חינוך, ייעוץ ורפואה, המלווים תהליכים של התמחות בשדה. גם ארגונים חברתיים הפועלים בשיתוף פעולה עם האקדמיה ימצאו בספר זה תובנות חשובות. כמו כן, גורמים המתווכים בין פעילות אקדמית לפעילות של עשייה בשטח ימצאו בספר המלצות ברמה הפרקטית שיכולות לסייע מאוד בהבניית שותפויות אפקטיביות. ולבסוף, אנשי מחקר המתעניינים בתהליכי למידה תיאורטיים ופרקטיים יוכלו להפיק תועלת והנאה מספר מרתק זה ולהמשיך את התרומה לידע המצטבר בנושא חשוב זה.

סוקרת: איילת מקרוס

מדיניות ציבורית ורב-תרבותיות

בשיר בשיר, גיא בן פורת, יוסי יונה (עורכים)
 תל-אביב: עם עובד (1992, מהדורה חדשה 2015). 365 עמודים

הספר שלפנינו הוא אסופת מאמרים ה"מבקשת לדון באתגרי הרב-תרבותיות בישראל כפי שהם באים לידי ביטוי במוסדותיה הציבוריים השונים" (עמ' 7). על פי הכותבים, מציאות זו של שונות גזעית, דתית ואחרת, מחייבת מדינות רבות ובהן ישראל להתמודד עם אספקטים הגותיים, מוסריים ומעשיים, וכן לפתח מדיניות ציבורית ההולמת מציאות מורכבת זו, מציאות המגלמת בתוכה מתח בין אידיאות, צרכים ופרקטיקות להתמודדות.

ספר זה הוא תוצר של קבוצת דיון שנפגשה במסגרת מכון ון ליר בשנים 2007-2009. בקבוצה היו חוקרות וחוקרים מדיסיפלינות שונות, ובהן: חינוך, בריאות, עבודה סוציאלית, קרימינולוגיה, תיאטרון וסכיבה. הם ביקשו להציג נקודות מבט תיאורטיות ואמפיריות על המציאות הרב-תרבותית בישראל ובעולם.

בראשית הספר מבוא מעמיק, מקיף, רהוט ומנומק, וכותרת: 'מדיניות ציבורית וחברות רב-תרבותיות — סדר יום מחקרי חדש', ובו התייחסות לנושאים אחדים: המצב הרב-תרבותי ומדינת הלאום; רב-תרבותיות ואובדן הסולידריות; המדינה והמציאות הרב-תרבותית: מודלים; המדינה הרב-תרבותית: קנדה, אוסטרליה ובריטניה; ועקרונות יסוד במדיניות ציבורית רב-תרבותית.

המאמרים מקובצים בארבעה שערים: חינוך, תרבות, הגירה ומוסדות. המאמרים, ככלל, בוחנים את יכולת המוסדות לספק את דרישות קבוצות התרבות השונות להכרה, או בהשלכות של המדיניות הקיימת על מעמד המוסד מול קבוצות אלה, ועל היכולת לספק שירותים ראויים.

בשער "חינוך" ארבעה מאמרים העוסקים במגוון נושאים: רב-תרבותיות במוסדות להכשרת מורים, סטודנטים ערבים במכללות להכשרה להוראה בחינוך העברי, חינוך לקיימות ושינויים בחלוקות הנהוגות במערכת החינוך. בשער זה, לדוגמה, מאמר המציג מחקר שבוצע בשיטות מחקר איכותניות ובו מתואר הפער שנמצא בין הצהרות רב-תרבותיות לבין תרגומן של הצהרות אלה למדיניות ברורה ומוגדרת. במחקר זה נבחנו דפוסי הפעולה של שתי מכללות להכשרת מורים מנקודת מבט רב-תרבותית.

בשער "תרבות" שני מאמרים מרתקים: האחד על פסטיבל עכו ורב-תרבותיות והשני על תיאטרון לאומי בחברה מרובת זהויות. המאמר הראשון מעניין וייחודי. הוא בוחן את היחסים בין מנהלי הפסטיבל (קבוצה "הגמונית אשכנזית-חילונית ממרכז הארץ") לבין

המרחב העירוני-המקומי על שלל זהויותיו השוקקות: הלאומיות, התרבותיות, האתניות והמעמדיות.

בשער "הגירה" שני מאמרים, האחד עוסק בתפקידם של המגשרים הבין-תרבותיים והשני ב"מדיניות ייחודית" הלכה למעשה: על הכרה, שליטה ונגישות לשירותים חברתיים. שני המאמרים עוסקים בהגירה ובדילמות הצומחות מהאינטראקציה שבין הממסד למהגר או לעולה.

בשער האחרון, "מוסדות", ארבעה מאמרים הבוחנים, לדברי העורכים, את יכולתם של המוסדות להתמודד עם המציאות הנדונה בספר — רב-תרבותיות. האחד עוסק בקונפליקט תרבותי במשפט הפלילי; השני בשירותי בריאות ליוצאי אתיופיה בפרספקטיבה רב-תרבותית; השלישי ברגישות תרבותית בבתי חולים; והרביעי במדיניות רב-תרבותית בשלטון המקומי בישראל. בעיניי הבחירה בשיבוץ המאמרים דווקא בשער זה לא תמיד מנומקת, מבלי להמעיט מחשיבותם של המאמרים. לדוגמה, אחד המאמרים בשער זה מלמד כי מדיניות שירותי הבריאות המוענקים ליוצאי אתיופיה מאופיינת בחוסר עקביות ובחוסר קוהרנטיות.

שאלת הפער (המדכדך, לא אחת) מהותית מאוד לאורך הספר. בין ההיבטים המרכזיים הנדונים בפרקים השונים אפשר למצוא ניתוח מקרים שבהם הפרקטיקות הנוכחיות אינן מספקות מענה ראוי לאוכלוסיות; את מקומו של המשתנה ה"תרבותי" לנוכח אי ההצלחה לספק מענה ראוי; והצגת אלטרנטיבות למדיניות הציבורית (ראו עמ' 26). לסיכום, מדובר בספר חשוב בתחומו הפורש מניפה מרשימה של מאמרים הרלוונטיים מאוד לחוקרים, לסטודנטים, לקובעי מדיניות, למנהלי ארגונים חברתיים וכן לעובדים בשדה. מטבע הדברים, ועקב רוחב היריעה, אין אחידות ברמת המאמרים ובמידת חדשנותם, אך ככלל הספר מעמיק, עוסק בנושא מהותי ובעל השלכות הן לתיאוריה והן לפרקטיקה. בעיניי, טוב היה לחזק עוד יותר את השמעת קולן של האוכלוסיות הנדונות במחקרים השונים, לדוגמה, לדון דיון רחב יותר במדיניות שיתוף האזרחים בהקשר הרב-תרבותי.

הספר מעורר מחשבה והתבוננות מחודשת גם על פרקטיקות השגורות בקרב עובדים סוציאליים, ועל מידת האפקטיביות שלהם. כמי שעוסקת וחוקרת בתחום העבודה הסוציאלית הקהילתית, ובפרט בתחום קליטת העלייה וההגירה, היה לי מעניין במיוחד לקרוא את ההתבוננות הביקורתית המוצגת במאמרו של ברם, הן במונחים "שותפות/העצמה", ועל הפער שנמצא בין הרטוריקה הרב-תרבותית, הנושאת בגאון את דגל העבודה המשותפת עם קבוצות תרבותיות שונות, לבין המציאות — שבה קיים פער גדול בין הרטוריקה לפרקטיקה.

סוקרת: דרורית לוי

חדש על המדף

אליעזר ויצטום ויעקב מרגולין (2017). פרקים בהתפתחות הפסיכיאטריה. זיכרון-יעקב: איתי בחור הוצאה לאור. 412 עמודים

ספרם החדש של ויצטום ומרגולין, שני מחברים רבי מוניטין בתחומי הפסיכיאטריה בישראל, תורם תרומה חשובה למדף הספרים העוסקים בהיסטוריה של בריאות הנפש. הספר המפורט והמרתק מתאר את התפתחות הפסיכיאטריה החל מהמאה ה-18 ועד לתחילת המאה ה-20 (עם כמה גיחות נקודתיות למאות קודמות). הספר סוקר את התפתחות הרעיונות והטיפוליים שאימצו בעיקר כמרים ואנשי רפואה (יחד עם תזכורת של כמה אישים יהודים מוכרים) כדי להתמודד עם תופעות נפשיות שנתפסו כחריגות בעיני החברה. הספר מראה, בין השאר, כי הרעיונות, ואף חלק מסוגי הטיפול הנחשבים מודרניים ומושתתים על רציונליות ומדע, מקורם בתפיסות ארכאיות מתקופות קדומות ואף חשוכות בהיסטוריה של התרבות המערבית. במובן זה, הספר מוסיף תוספת משמעותית ביותר למסורת הביקורתית המתמודדת עם התפיסה המדעית שבבסיס הטיפול בבריאות הנפש, מסורת שהוגה הדעות הצרפתי מישל פוקו תרם לה רבות. מעבר לתיאורים התיאורטיים והקליניים המפורטים, תורמים מחברי הספר מידע היסטורי רלוונטי על רוח התקופה, המאפשר להבין את הפתולוגיה הנפשית בהקשרים התרבותיים הספציפיים שבהם התגלתה.

בספר פרקים רבים ובהם מתוארים הניסיונות והמודלים השונים שבעזרתם ניסו כמרים, ומאוחר יותר אנשי רפואה, להבין תופעות שנחשבו פתולוגיות ולהתמודד עימן. בספר נסקרים מודלים שונים, ביניהם מודלים אלכימיים, אסטרוטולוגיים, מגנטיים ועל-טבעיים, יחד עם תופעות פתולוגיות מגוונות. הסקירה אינה תיאורית בלבד, ומובאים תיאורי מקרה מפורטים רבים המאפשרים לקורא להתחקות אחר הלך מחשבתם של המטפלים השונים ואף להבין מדוע ועל בסיס איזה מידע קליני פעלו כפי שפעלו. במובן זה, פרקים אלו עושים שירות טוב להפרכת התפיסה המקובלת בציבור שניסיונות הריפוי הנפשי במאות קודמות היו שרלטניים בלבד. עם זאת, בפרקים רבים מתוארות שיטות טיפול אשר גרמו יותר נזק מאשר תועלת בניסיונם הנואש של אנשי רפואה להתמודד עם מחלות הנפש.

ספר זה מיועד בעיקרו לאנשי טיפול העוסקים בתחומי בריאות הנפש ומאפשר הבנה היסטורית רחבה הממקמת תופעות קליניות בהקשרים תרבותיים.

רוני אלפנדר

* * *

שולמית אלבק (2017). לזרום עם סבא. הוצאה עצמית. 73 עמודים

שולמית אלבק היא עובדת סוציאלית ומרצה לעבודה סוציאלית שיצאה לגמלאות לפני 16 שנים. מאז היא מתנדבת במרכז מידע רעות-אשל המעניק מידע וייעוץ בנושאי גריאטריה. הספר יצא לאור בזכות תרומתה של עמותת "עמדא", ולאחר שאלבק פרסמה כבר ספרי ילדים ושירה. הספר מיוחד במינו: זהו סיפור אישי הכתוב בשפה רגישה ומלאת חמלה אודות טיפול בני משפחה בסבא מזדקן המתמודד עם דמנציה או אלצהיימר. הספר כתוב מתוך מודעותה העמוקה של אלבק לתהליכי ההזדקנות והחולי ולאופנים הרבים שבהם הם משפיעים על הסבים עצמם ועל בני משפחתם. אלבק עוסקת במיוחד בחווייתם של בני המשפחה הצעירים לנוכח דמות הסבים המשתנה נגד עיניהם. הספר מיוחד בכך שהוא מקרב את נושא המשפחה המטפלת למודעות הציבור. אלבק מתבוננת במיוחד במקומו של הנער המתבגר לנוכח הסבא החולה, ולאופנים שבהם נערים ונערות יכולים לשאת בנטל הפיזי והרגשי הכרוך בטיפול היום-יומי והחיים עם החולה. כידוע, טיפול זה עשוי להימשך שנים, משום שכיום אין החלמה מהמחלה, אלא הידרדרות הדרגתית עד למוות. בכתיבה רגישה ואינטליגנטית ממלאת אלבק חסר גדול על מדף הספרים המיועד למטפלים העובדים הן עם אוכלוסיות של אנשים זקנים המתמודדים עם מחלות ניווניות והן עם מטפלים העובדים עם מתבגרים ומתבגרות. השפה הקולחת מסייעת לייעד את הספר גם לקהל המטפלים וגם לקהל הרחב.

רוני אלפנדרי

* * *

רננה שטנגר אלרן (2017). אוטוביוגרפיות של שיגעון: מבט על האדם והנרטיב. הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה, ידיעות אחרונות וספרי חמד. 236 עמודים

שטנגר אלרן זכתה בפרס בהט על ספרה זה, המביא את קולם הייחודי של מחברים שונים שתיעדו בכתב את חוויותיהם בעת משבר נפשי עמוק ואחריו. בכך מצטרף הספר למסורת גדלה והולכת של ספרים המתעדים בגוף ראשון את חוויית השיגעון ממבט אישי ולא-רפואי, ובכך מסייעים הן לאנשי מקצוע והן לקהל הרחב להתקרב לחוויית השיגעון, מבלי לרדדה כחוויה רומנטית. שטנגר אלרן, פסיכולוגית וחוקרת, בוחנת בספר יצירות ספרותיות רבות ודרכן היא מתחקה אודות תהליכים נפשיים מורכבים. בין היצירות שהיא מפרשת בשפה בהירה ואינטליגנטית – כתביו של ג'ון פרסיבל, נוצרי אוונגליסטי באנגליה של המאה ה-19, חיבורו של זיגמונד פרויד אודות השופט הגרמני

חדש על המדף

שרבר (הדוגמה היחידה לטיפול בפסיכוזה שעליה כתב פרויד בפירוט), ספרה של ג'ואן גרינברג – 'מעולם לא הבטחתי לך גן של ורדים', שפורסם בשנות ה-60 של המאה ה-20 ועוד מקרים רבים. הספר מעמיק ושיטתי ומביא דוגמאות וציטוטים רבים מאירי עיניים מתוך היצירות עצמן.

רוני אלפנדרי

* * *

איתי בחור (2017). אפס אחוז. זיכרון יעקב: הוצאת איתי בחור. 140 עמודים

איתי בחור מתאר בספרו את פציעתו במהלך שירותו בצה"ל. הספר יצא לאור לראשונה בשנת 1998 וכעת הוא יוצא שוב במהדורה חדשה. מדובר בספר אישי ומיוחד המתאר את תהליך פציעתו ושיקומו של המחבר. הספר תורם תרומה חשובה ביותר למסורת עדויות של חיילי צה"ל שנפגעו במהלך שירותם. תהליך הכתיבה מהווה ללא ספק חלק חשוב בשיקומו של כל פגוע. בחור מתאר בספר את חוויותיו האישיות תוך התייחסות רחבה וחכמה להיבטים חברתיים של יחס החברה הישראלית לחיילים ולנפגעים. הספר כתוב בשפה בהירה וזורמת שאינה חוסכת מהקורא את החוויות הקשות שעבר בחור במהלך השירות ולאחריו. למרות חוויות קשות אלו, הוא אינו כתוב במרירות אלא מתוך חוויה אישית עמוקה. הספר מומלץ לכל איש מקצוע העובד עם חיילים ואחרים בתהליכי שיקום, והוא ראוי לקריאה גם לכל אזרח ואזרחית בישראל המתמודדים עם החובה להתגייס המוטלת על כתפיו.

רוני אלפנדרי

SOCIETY AND WELFARE quarterly for social work

www.molsa.gov.il

Prof. Varda Soskolne
Editor in Chief

Dr. Rony Alfandary
Book Review Editor

Ahuva Stav
Hebrew Editor

Mimi Schneiderman
English Editor

Hadar Eini
Administrative Coordinator

June 2018
Vol. 38

2

**Published by the Ministry
of Social Affairs and the
Association for the
Promotion of Social Work,
in collaboration with
the Israeli Association of
Schools of Social Work**

ISSN 0334-4029

CONTENTS

Special Issue: Social Work Interventions with Men

- 275 From the Editor-in-Chief
- 276 From the Guest Editor
- 281 In the Name of the Mother: The Status of Fathers in Israeli Social Policy as Seen Through Parental Leave and Work Hour Regulation – Nadav Perez-Vaisvidovsky
- 311 The Removal of Children From Home Under Court Order: Fathers Talk About Their Experience – Irit Negbi and Nehami Baum
- 341 Guilt and Resolution in the Lived Experience of Religious Gay Men Married to Women – Eyal Zack and Adital Ben-Ari
- 369 The Narrative Identities of Senior Officers From the 1948 Generation: A Non-Aging Masculinity – Gabriela Spector-Mersel
- 401 From Crisis to Transformation: Masculine Identity Among Veterans With Posttraumatic Stress Symptoms Due to Participation in Combat – Ohad Gilbar, Gabriela Spector-Mersel, Ofir Levi and Rachel Dekel
- 429 Constructing Change Following Intervention Among Men Who Were Involved in Intimate Partner Violence – Aviva Zrihan Weitzman and Zvi Eisikovits
- 440 Book Reviews
- 467 New on the Shelf
- iii English Abstracts

Abstracts

IN THE NAME OF THE MOTHER: THE STATUS OF FATHERS IN ISRAELI SOCIAL POLICY, AS SEEN THROUGH PARENTAL LEAVE AND WORK HOUR REGULATION

Nadav Perez-Vaisvidovsky

Background: The increase in fathers' participation in household tasks and child care has been in the spotlight recently. In Israeli society, there has been extensive public discourse on these changes. However, this discourse has yet to reach the field of social policy.

Aims: In this paper, I examine policies aimed at enabling fathers to care for their children in Israel. The paper focuses on “work-family balance”, which is meant to enable parents to balance labor market participation with caring for their children. Specifically, I focus on two aspects of policy in this area: parental leave, and work hour regulation.

Methods: This was a qualitative study, using analysis of semi-structured interviews, archival data, and secondary sources.

Main Findings: Examination of the considerations that led to the formation of the policy for encouraging fathers' engagement in child care reveals that in both areas, the policy was based on the “in the name of the mother” principle. Even in programs aimed specifically at fathers, policy makers did not seek to enable fathers to care for their children, but focused on improving the workforce integration of mothers.

Conclusions and Implications for Practice: Emphasis on the needs of mothers leads to the creation of programs that do not cater to the fathers' needs. To encourage fathers' engagement in child care and housework in a way that changes the division of labor in the household, policymakers should focus on the concrete characteristics of the fathers and tailor programs to their needs.

Key words: Family policy, masculinity, fatherhood, work-family balance, parental leave, working hours

THE REMOVAL OF CHILDREN FROM HOME UNDER COURT ORDER: FATHERS TALK ABOUT THEIR EXPERIENCE

Irit Negbi and Nehami Baum

Background: The removal of a child from the home by court order has significant implications for the child as well as for the parents. Despite this understanding, a review of the literature reveals that little attention has been paid to the experiences of mothers, and (with one exception) there is no reference to the experiences of fathers.

Aim: This study aimed to describe the emotional reactions of fathers following the removal of their children from home by court order.

Method: Data were collected by means of semi-structured, in-depth interviews with 15 fathers, who lived with their children at the time of the removal. Analysis of the interviews was conducted in stages by both authors, and was based on the phenomenological approach.

Findings: The findings show that all of the fathers experienced the child's removal as a traumatic event accompanied by emotional turbulence, feelings of loss, and impaired identity as parents. The findings also show that the fathers' experience of loss is not recognized. On the contrary, family and friends point a finger at them, condemning them for not preventing the removal of the children. Along with these experiences, the fathers participating in this study found a way to cope with the pain and loss, and most of them reported growth and development, as expressed in the expansion of their parental functioning and identity.

Conclusions and Implications for practice/policy: Social workers' involvement and support may help fathers cope with the emotional difficulty of their children's removal. Professional support may contribute to strengthening and adapting their parenting abilities to the time when the child is away from home and when the child returns.

Key words: Court-ordered removal of children from home, father's experience, loss, paternal identity, disenfranchised grief

GUILT AND RESOLUTION IN THE LIVED EXPERIENCE OF RELIGIOUS GAY MEN MARRIED TO WOMEN

Eyal Zack and Adital Ben-Ari

Background: Religious gay men who are married to women live in a conflictual reality arising from the contradiction between their religious belief, their married life, and their sexual attraction to other men.

Aims: The aim of this study was to examine for the first time the lived experience of religious gay men living in Israel who are married to a woman.

Method: This qualitative study was based on a phenomenological analysis of 20 in-depth interviews conducted with gay men living in Israel, who defined themselves as Orthodox Jews and were married to a woman.

Main findings: Three key themes emerged from the findings: a sense of social obligation to get married, a lived-reality that is characterized by duality, and a multifaceted experience that ranges from feelings of shame and guilt to a sense of acceptance and social belonging.

Conclusions: Based on our findings, we claim that whereas some men struggle to manage their lives with their secret sexual tendency, other men attribute greater importance and meaning to their sense of family and social belonging than they would have if they had lived their lives according to their sexual orientation.

Implications for intervention and practice: The findings of this study highlight the need to promote tolerance and acceptance of LGBTs in the Orthodox community. They also emphasize the importance of the therapist's neutral approach while working with religious LGBTs – an approach based on recognition of the significance of social and religious background to these patients.

Key words: Religious gay men, homosexuality, mixed orientation marriage, qualitative study

THE NARRATIVE IDENTITIES OF SENIOR OFFICERS FROM THE 1948 GENERATION: A NON-AGING MASCULINITY

Gabriela Spector-Mersel

Background: Despite the great importance of masculine identity in old age, older men's masculinities have been overlooked in social work research and practice.

Aims: To gain insight into the identity challenge that older Israeli men face, and to design appropriate helping venues, the narrative identities of the representatives of the hegemonic masculinity script of the generation of 1948 were examined. Because its three anchors – the Sabra, the military, and the Western ñ identify masculinity with youthfulness, this script is incomplete and does not include old age.

Method: The life stories of 23 Sabra senior officers in their 70s were generated according to Schütze's model (in Bauer, 1996), and analyzed according to the model of narrative selection mechanisms (Spector-Mersel, 2011).

Main findings: The participants presented the preservation of the hegemonic masculinity, based on the ideal of the Sabra-warrior who dedicates his life to the homeland. In their life stories, this masculinity was expressed in a Sabra-military-collectivistic plot, in presenting a perfect body, in exhibiting control (mainly physical, emotional, and cognitive control), in activity and purposefulness, and in presenting typical masculine narrative characteristics, both in content and form.

Conclusions and implications for practice: The participants' adherence to a young masculine model reveals that in the Sabra culture, and possibly in Israeli culture at large, the profound dissonance between images of masculinity and images of old age cannot be reconciled. Given the influence of Sabra culture on Israeli culture as well as on masculine ideals, it is assumed that the identity strategy exhibited by the older commanders is employed by other older Jewish Israelis as well. The article highlights the importance of masculine identity in later life, and calls on Israeli social workers to adopt a "masculinity-sensitive" perspective, which helps older men cope with the identity challenge posed by a culture that exalts young masculinity.

Key words: Masculinity, hegemonic masculinity script, old age, 1948 generation, narrative identity

FROM CRISIS TO TRANSFORMATION: MASCULINE IDENTITY AMONG VETERANS WITH POSTTRAUMATIC STRESS SYMPTOMS DUE TO PARTICIPATION IN COMBAT

Ohad Gilbar, Gabriela Spector-Mersel, Ofir Levi and Rachel Dekel

Background: The literature on military veterans with PTSS (posttraumatic stress symptoms) following exposure to combat has indicated damage to their masculine identity. This damage originates from a gap between their conceived masculine ideal, which is based on the warrior ethos, on the one hand, and their personal experiences on the battlefield and afterwards on the other. Despite the centrality of militarism and combat experience in models of Israeli masculinity, there is a lack of research on the implications of post-combat-exposure PTSS for the masculine identity of Israeli men.

Aims: To examine the masculine identity of Israeli military veterans with PTSS following exposure to combat.

Methods: Drawing on a qualitative-phenomenological approach, 14 former Israeli combat soldiers with PTSS were interviewed regarding their perceptions of masculinity and masculine identity. The interviews were analyzed according to Moustakas' phenomenological approach.

Main findings: The analysis revealed two main themes: 1) A crisis in masculine identity, characterized by lack of control, helplessness, and the veteran's self-perception as having failed to fulfill "manly" expectations on the battlefield and afterwards; and 2) a transformation in the perception of masculinity, which is characterized by criticism of and separation from the traditional model of hegemonic masculinity, and a transition towards new masculinity.

Conclusions and implications for practice: The treatment of veterans with PTSS due to combat exposure needs to focus on the centrality of their masculine identity and the crisis it has undergone. Constructing a new masculine identity, including values of the new masculinity model, may serve as a primary source in the recovery process and even promote growth among these men.

Key words: Masculinity, identity, hybrid masculinities, PTSD, combat, war

CONSTRUCTING CHANGE FOLLOWING INTERVENTION AMONG MEN WHO WERE INVOLVED IN INTIMATE PARTNER VIOLENCE

Aviva Zrihan Weitzman and Zvi Eisikovits

Background: It is important to broaden understanding of the changes in reactions to injurious situations among couples in intimate relationships in which the man is violent towards the woman. It is especially important to examine this topic in light of therapeutic interventions.

Aim: The study aimed to explore which reactions are dominant for men in the couple experience, how those reactions are manifested, and what men perceive as meaningful in the process of change.

Method: The research was based on a qualitative design. Sampling and analysis were guided by grounded theory. Fifteen semi-structured interviews were conducted with married men. The men were referred to the study by the Center for the Treatment and Prevention of Family Violence.

Findings: The main theme focused on the experience of change in reactions versus the experience of stagnation exhibited by men. The theme included references to changes in the men's behavior and in their perceptions of their partners. The changes were demonstrated in narratives located on time scales of past versus present. For example, changes in the domain of behavior included violence versus restraint; and changes in the domain of perception included attribution of malicious intent versus lack of such intention. Identification of the main components of change allowed for the construction of four paths of changes in men's coping with perceived injury: searching for control, searching for justice, rediscovering the self, rediscovering "we-ness".

Conclusions and implications for practice: The findings can serve as a basis for viewing the changing world of violent men who have experienced treatment, and may also be a basis for developing a typology of change in violent men. The findings can help therapists recognize different types of change processes that occur among violent men over time. They can also help therapists recognize and validate the experience of different types change among violent men, which in turn can enable them to help the men to continue with the process of change.

Key words: Intimate partner violence, batterers, coping, change, qualitative research